

**THE BOOK WAS
DRENCHED**

UNIVERSAL
LIBRARY

OU_192324

UNIVERSAL
LIBRARY

विलायतची डाक

[युरोपांतून पाठविलेलीं पत्रें]

लेखक :

डॉ. वसंत नारायण पाटणकर,
एम. ए., पीएच्. डी. (मॅचेस्टर)

आवृत्ति १ ली

★

जानेवारी १९५५

★

किंमत दोन रूपये

प्रकाशक :

कु. उषा नारायण पाटणकर,

‘ नीलिमा ’,

विजयनगर कॉलनी,

सदाशिव, पुणे २.

मुद्रक :

श्री. ज. गानू,

राजगुरु प्रेस,

४०५ नारायण पेठ,

पुणे २.

प्रास्ताविक चार शब्द

विलायतची डाक म्हणजे माझा भाऊ वसंत यानें युरोपांतून पाठविलेल्या पत्रांचा संग्रह. गणित आणि संख्याशास्त्र (Statistics) या विषयांचा पदव्युत्तर अभ्यासक्रम मुंबई विश्वविद्यालयांत अत्यंत यशस्वी रीतीने पुरा करून तो १९५१ सालच्या सप्टेंबर महिन्यांत इंग्लंडमधील मॅचेस्टर विद्यापीठांत संशोधनात्मक अभ्यास करून पीएच्. डी. ही पदवी मिळविण्याकरितां गेला. त्याकरितां त्याला मुंबई विश्वविद्यालयानें सर मंगळदास नथूभाई टेकिनकल एज्युकेशन स्कॉलरशिप आणि नंतर त्याच नांवाची एक ट्रॅव्हलिंग फेलोशिप दिली होती.

माझा भाऊ म्हणजे गणिताचा विद्यार्थी. पण शाळेंत आणे कालेजात असतांना त्यानें आवडीचा विषय म्हणून वाङ्मयाचा अभ्यासहि खाजगी रीतीनें चालू ठेवला होता. त्यामुळें त्याच्या लिखाणांत एक प्रकारचा रसाळपणा असे. युरोपांतील दोन वर्षांच्या वास्तव्यांत त्यानें तेथील सामाजिक परिस्थितीचें अत्यंत चारकाईनें आणि मार्मिकपणें निरीक्षण केलें व तत्संबंधींचां शेंकडों पत्रें मला व आमच्या नातेवाइकांना पाठविलीं. हीं पत्रें आमच्या कुटुंबांतील मंडळी आणि स्नेही नेहमीं आवडीनें वाचतात. त्यांतील दोन पत्रें (**नाताळचा आनंद, शुभमंगल झालें!**) सहज स्त्री मासिकाचे संपादक श्री. मुकुंदराव किलोस्कर यांस अवलोकनार्थ पाठविलीं. तीं त्यांना इतकीं आवडलीं कीं, लागलीच लागोपाठ दोन महिन्यांत त्यांनीं तीं 'स्त्री' मासिकांत छापूनहि टाकलीं. तसेंच हेल्सिंकी येथील ऑलिंपिक सामन्यांसंबंधींचे 'केसरी'च्या अंकांत प्रसिद्ध झालेले त्याचे तीन लेख वाचकांना अतिशय आवडले व त्यांचीं अभिनंदनाचीं अनेक वैयक्तिक पत्रें आम्हांला आलीं. **समाजसेवा** (मुंबई) या त्रैमासिकांतून प्रसिद्ध झालेलीं कांहीं पत्रें (**हिमवृष्टि, कोळशाची खाण, इंग्लंडच्या राजाचा मृत्यु, सिनेमा व शिस्त**) हींहि वाचकांना फार आवडलीं. तेव्हां यांतील आणखी कांहीं पत्रें निवडून त्यांचें छोटें पुस्तकच प्रसिद्ध केलें तर महाराष्ट्रीय वाचकांना तर तें आवडेलच, पण शाळांतील

विद्यार्थ्यांनाहि त्यायोगे सामान्यतः त्यांच्या पुस्तकांत न आढळणारी बरीच माहिती मिळून त्यांचे मनोरंजन होईल, त्यांना त्यायोगे एक तऱ्हेची दृष्टि मिळेल, असे वाटल्यावरून आज त्यांतील कांहीं निवडक ३१ पत्रे ' विलायतची डाक ' या पुस्तकरूपाने प्रसिद्ध करित आहें. अर्थात् हीं पत्रे प्रसिद्ध करतांना खाजगी, वैयक्तिक आणि कुटुंबीय मजकूर गाळून त्यांचे योग्य असे संपादन करावे लागले. या कामी माझ्या भावाचे स्नेही प्रा. हेमंत विष्णु इनामदार यांची फारच मदत झाली.

या पत्रांत जर्मनी, नॉर्वे, स्वीडन, फिन्लंड, हॉलंड, डेन्मार्क इ. देशांतील माहिती देतांना अनेकदां त्या त्या देशांतील प्रख्यात व्यक्तींचा आणि शहरांचा उल्लेख करावा लागला आहे. त्यांच्या नांवांचे उच्चार कसे करावयाचे ही एक अडचणच होती. त्या बाबतीत पुण्याच्या सर परशुरामभाऊ कॉलेजांतील जर्मन भाषेचे प्राध्यापक डॉ. चाफेकर यांची व सेंट व्हिन्सेंट हायस्कूल, पुणे, येथील विद्यार्थी हेगेल गोखले यांची मदत झाली. हेगेल यांचा जन्म नॉर्वेमध्ये झालेला व त्यांचे कांहीं शिक्षणहि नॉर्वेमध्ये झालेले, त्यामुळे त्यांची बरीच मदत झाली. याबद्दल त्यांची व डॉ. चाफेकर यांची मी आभारी आहे. कांहीं नांवांच्या उच्चारांच्या बाबतीत मात्र अडचण राहिलीच. त्यामुळे सर्वच नांवांचे उच्चार अगदी बरोबर असतील अशी खात्री देतां येत नाही. त्या बाबतीत जाणत्या वाचकांकडून कांहीं सूचना आल्यास मी त्यांची आभारी होईन व पुस्तकाच्या पुढील आवृत्तीत योग्य ते बदल करीन.

उत्तर युरोपच्या सहलीत Pocket Guide to Europe या पुस्तकाचा माझ्या भावास बराच उपयोग झाला. प्रत्येक देशांत जाण्यापूर्वी त्या देशासंबंधीची माहिती या पुस्तकांतून त्याने मिळविली होती. कांहीं पत्रांत या माहितीचा उपयोग करण्यांत आला आहे.

' स्त्री ' मासिकाचे संपादक श्री. किलोस्कर आणि ' केसरी 'चे संपादक श्री. ज. श्री. टिळक यांनी त्या त्या नियतकालिकांत प्रसिद्ध झालेले लेख या पुस्तकांत पुनर्मुद्रित करण्यास अनुमति दिली. तसेंच ' समाजसेवा ' मासिकाचे संपादक श्री. दत्तप्रसन्न कारखानीस (कवि आणि मराठीचे नामवंत अध्यापक) यांनी त्या मासिकांत प्रसिद्ध झालेले दोन लेख व पुण्याच्या नू. म. हायस्कूलचे

शिक्षणतज्ज्ञ मुख्याध्यापक प्रा. वा. मा. दबडघाव व शालेच्या मासिकाचे सहसंपादक प्रा. प्र. न. जोशी यांनी शालेच्या नियतकालिकांत प्रसिद्ध झालेले लेख (बर्गन-ऑस्लो आगगाडीचा प्रवास) पुनर्मुद्रित करण्यास अनुमति दिली. या सर्वांचे मी मनःपूर्वक आभार मानते.

या पुस्तकांत प्रसिद्ध होत असलेल्या पत्रांबरोबरच युरोपांतील वास्तव्यांत जी जी स्थळें पाहिलीं तेथील प्रेक्षणीय दृश्यांचे शेकडों फोटोहि माझ्या भावानें स्वतः काढून पाठाविले होते. अर्थात् ते सर्व छापणें स्वर्चाच्या दृष्टीनें शक्य नव्हतें. म्हणून त्यांतील निवडक फोटोच या पुस्तकांत छापले आहेत. कांहीं प्रसंगांचे फोटो नव्हते. त्यांचीं चित्रें काढून छापलीं आहेत. या चित्रांच्या बाबतींत चित्रकार भाऊराव खरे आणि प्रतिभा प्रकाशन संस्थेचे मालक मेसर्स जोशी-लोखंडे यांची फारच मदत झाली. कांहींहि मोबदला न घेतां या सर्वांनीं ही मदत केली. त्यांची मी आभारी आहे.

पुस्तक-प्रकाशनाच्या प्रांतांत मी हें पहिलेंच पाऊल टाकीत आहे. या बाबतींत वेळो वेळीं सल्ला देऊन व मार्गदर्शन करून माझी आई व वडील यांनीं मला सर्वतोपरी उत्तेजन दिलें. तसेंच माझा भाऊ वसंत व वहिनी सौ. कुसुमताई यांनीं प्रत्यक्ष-अप्रत्यक्ष बरीच मदत केली. याबद्दल त्यांचे आभार कसे मानायचे ? त्यांच्या ऋणांत राहण्यांतच मी स्वतःला धन्य समजेन.

हीं पत्रें ज्या विद्यार्थ्यांकरितां प्रसिद्ध करित आहे त्यांना तीं आवडोत व त्यांपासून त्यांना ज्ञानप्राप्ति होवो हीच इच्छा !

‘ नीलिमा ’, विजयनगर कॉलनी,
पुणें २.
ता. १४ जानेवारी, १९५५
(मकरसंक्रमण)

उषा पाटणकर

अनुक्रमाणिका

विभाग १ ला

मुंबई ते मॅचेस्टर

पत्र-क्रमांक	विषय	पृष्ठ
१.	चोटीवरील जीवन	१
२.	एडन	३
३.	सुएझ व पोर्ट सय्यद	५
४.	लंडनला पोहोचलो	९
५.	मुक्काम गांठला	१०
६.	मॅचेस्टरमधील दिनचर्या	१२
७.	मॅचेस्टरमधील जीवन	१६

विभाग २ रा

इंग्लंडमधील कांहीं विशेष अनुभव

८.	ब्रिटिश पार्लमेंटची निवडणूक	२०
९.	गाय फॉक्स डे आणि राणीचे दर्शन	२२
१०.	इकडील सिनेमा आणि शिस्त	२४
११.	मॅचेस्टर विद्यापीठ	२७
१२.	नाताळचा आनंद	३०
१३.	हिमवृष्टि	४५
१४.	इंग्लंडच्या राजाचा मृत्यु	४७
१५.	कोळशाची खाण	५३
१६.	कॅटरबरी कॅथिड्रल	५८
१७.	शुभमंगल झाले !	६३

विभाग ३ रा

उत्तर युरोपची सफर : विविध अनुभव

पद्य-क्रमांक	विषय	पृष्ठ
१८.	प्रवासाची पूर्वतयारी	... ७०
१९.	बर्गनमधील वास्तव्य	... ७८
२०.	ऑस्लो	... ८७
२१.	स्टॉकहोम आणि उपसाला विद्यापीठ	... ९४
२२.	हेल्सिंकीतील ऑलिंपिक सामने (पूर्वपीठिका व व्यवस्था)	... १०१
२३.	ऑलिंपिक सामने (भारत, जपान, अमेरिका, रशिया)	... १०८
२४.	ऑलिंपिक सामने (बक्षीस-समारंभ व समारोप)	... ११५
२५.	डेन्मार्कचा प्रथम परिचय	... ११८
२६.	डेन्मार्कमधील कांहीं वैशिष्ट्यपूर्ण संस्था	... १२६
२७.	युद्धोत्तर जर्मनी	... १३६
२८.	हँबुर्गमधील वास्तव्य	... १४४
२९.	आमस्टरडॅम	... १४९
३०.	डच धरणाची रोमहर्षक कथा	... १५५
३१.	हेगमधील आकर्षणे	... १६१

* * *

मननाकरितां कांहीं प्रश्न ... १६७

विभाग पहिला

मुंबई ते मॅचेंस्टर

पत्र १ लें

बोटीवरील जीवन

॥ श्री ॥

सोमवार, दि. १० सप्टेंबर, १९५१.

स्ट्रॅथेडन बोटीवरून.

प्रिय सौ. आईस कृ. शि. सा. नमस्कार.

माझा आतांपर्यंतचा प्रवास फारच मजेंत झाला. समुद्र शांत असल्यामुळें बोट मुळींच हालत नाही. काल थोडासा त्रास झाला; पण ओकारी एकदां हि झाली नाही. लिमलेटच्या एक-दोन गोळ्या संपल्या. लिंबू तर तसेंच राहिलें आहे. आतां प्रवासाची मजा चांगली येत आहे. तूं माझी अजीबात काळजी करूं नकोस.

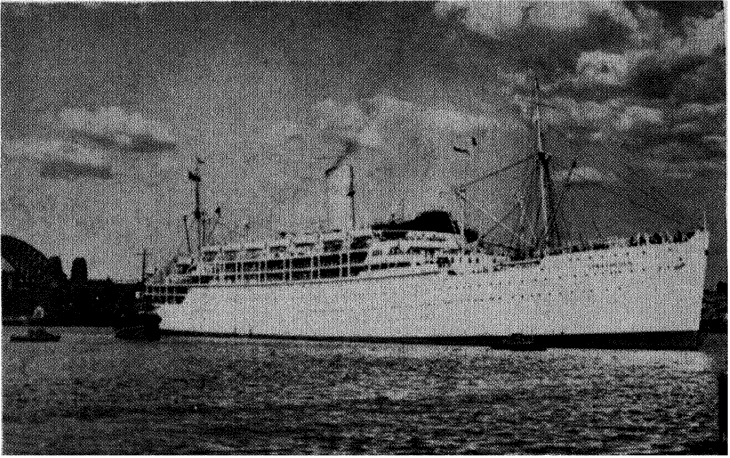
माझ्या केबिनमधील श्री. अनंतरामन् हे 'व्होइस स्कॉलर' म्हणून इंग्लंडला जात आहेत. ते ऑस्ट्रेलियास जाऊन आले आहेत. त्यांच्या अनुभवाचा उपयोग होतो. श्री. स्वामीनाथन् हे हि आमच्याबरोबर आहेत. ते इंग्लंडमध्ये बरीच वर्षे होते. ते माझ्या शेजारी जेवायला बसतात; त्यामुळें मला जेवण्याच्या सर्व चालीरीति (टेबल मॅनर्स) सहजगत्या समजल्या.

बोटीवरील माझा दैनंदिन कार्यक्रम असा आहे : मी सकाळीं खूप उशिरां उठतों; आणि तोहि परिचारक (स्टुअर्ड) चहा व सफरचंद घेऊन येतो व उठवतो म्हणूनच. या चहाला बिळान्यांत असतांनाच घ्यावयाचा चहा (बेड टी) असें म्हणतात. त्या वेळीं साडेसात वाजलेले असतात. परंतु आम्ही पश्चिमेस जात असल्यामुळें रोज पहाटे अर्धा तास घड्याळ मार्गे करावें

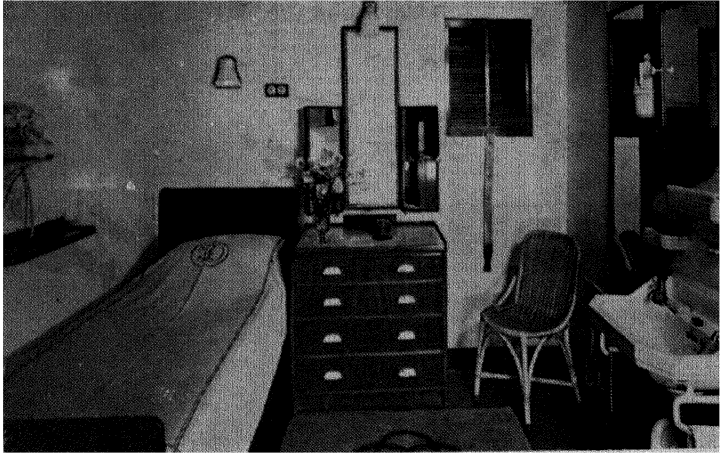
लागते. नंतर दाढी, शौचमुखमार्जन, स्नान इत्यादि प्रातःकर्म. संडास कमोद पद्धतीचे. स्नानसुद्धां टबमध्येच. समुद्राच्या पाण्यानें प्रथम स्नान करावयाचें व मग प्रत्येकाला फक्त एक मोठी बादली स्वच्छ पाणी मिळते. पण ते भरपूर होते. हे होईपर्यंत ८॥ वाजतात. मग अर्धा तास डेकवर स्वच्छ हवा खात आरामखुर्चीवर बसून इतरांशीं गप्पा मारतो व नव्या ओळखी करून घेतो. नऊ वाजतां न्याहारीचा (ब्रेकफस्टचा) विगुल होतो. चहा, आमलेट, पाव, केक, मटण इत्यादि भरपूर व चांगले पदार्थ या वेळीं मिळतात. दहा वाजेपर्यंत गप्पागोष्टी करित न्याहारी संपल्यावर मी डेकवर खेळायला जातो. डेक गेम, टेबल टेनिस, रिंग टेनिस, बुद्धिबळ, पत्ते वगैरे खेळांपैकी कांहीं खेळ खेळतो; किंवा पियानो, बँड इत्यादि वाद्ये चालू असतात तीं ऐकतो; अगर नभोवाणीवर बातम्या लागलेल्या असतात त्या ऐकत बसतो. हे करतां करतां दीड केव्हां वाजतो ते कळतहि नाही. दीड वाजतां लंच म्हणजे दुपारचे जेवण असते. सर्व पदार्थ इंग्रजी पद्धतीचे असतात. ते कांट्याचमच्यानीं खावची मला आतां उत्तम संवय झाली आहे. लंचच्या शेवटीं कॉफी किंवा आइसक्रीम असते आणि उत्तम सफरचंदे व नारिंगे मिळतात. तीं बहुधा ऑस्ट्रेलियांतील असावीत.

दुपारीं आम्ही ब्रिज खेळतो. भारतांतून आलेले सुमारें शंभर विद्यार्थी बोटीवर आहेत. शिवाय फ्रान्समधील रग्बीची टीम ऑस्ट्रेलियांत गेली होती, तीमधील खेळाडूहि बोटीवर आहेत. ब्रिज खेळतांना नवनवीन ओळखी होतात. चार वाजतां चहा असतो. चहाबरोबर केक, बिस्किट, पाव इत्यादि असतात. चहा संपल्यावर मी ग्रंथालयांत वाचीत बसतो किंवा पोहण्याच्या तळावाकडे जातो. संध्याकाळीं सकाळचेच कांहीं खेळ खेळतो किंवा डेकवरून स्टाष्टिसौंदर्य पाहत बसतो.

रात्री आठ वाजतां भोजन (डिनर) असते. या वेळीं सर्व प्रवासी उत्तम पोषाख घालून येतात. मच्छी, मटण, सूप इत्यादि पदार्थांची रेलचेल असते. जेवण छानच असते. त्यानंतर वृन्दवादन, बोलपट, नृत्य वगैरे करमणुकीचे कार्यक्रम रात्री अकरा वाजेपर्यंत चालतात, त्यांचा आस्वाद घेतो. कांहीं वेळ डेकवर बसून मित्रांशीं गप्पा मारीत समुद्राची शोभा पाहत बसतो आणि निद्रादेवीची छाप पडू लागल्यावर झोंपावयास जातो.

स्ट्रुथेडन बोट

बोटीतील केबिन

अशा रीतीने माझा प्रवास अगदी मजेंत चालला आहे. माझी काळजी मुळींच करूं नये. उद्यां सकाळीं बोट एडनला पोंचेल. आम्ही सर्व जण गांवांत जाऊन येणार आहोंत. तेथील मजा पुढील पत्रांत कळवीन.

चि. उषा काय म्हणते? तिला माझे शुभाशीर्वाद. ती. नानांना शि. सा. नमस्कार.

तुझा,
वसन्त

★ * ★

पत्र २ रें

एडन

॥ श्री ॥

शुक्रवार, दि. १४ सप्टेंबर, १९५१.

स्टॅथेडन बोटीवरून.

प्रिय उषा,

माझे मागचें सौ. आईला लिहिलेलें पत्र मिळालें असेलच. मंगळवारी सकाळीं आठ वाजतां आमची बोट एडन बंदरांत पोंचली. चार दिवसांच्या सतत प्रवासानंतर भूमातेचें दर्शन झाल्यामुळें आम्हां सर्वांना अवर्णनीय आनंद झाला व आमचे पाय केव्हां एकदां जमिनीस लागतात असें झालें.

एडन हें राजकीय दृष्ट्या महत्त्वाचें ठिकाण आहे. आशियाई देशांतून सुएझमार्गे युरोपकडे जातांना तांबडा समुद्र व हिंदी महासागर यांना सांघणाऱ्या अरुंद पट्टीवर एडन हें बंदर वसलें आहे. येथें समुद्रकिनारा इतका उथळ आहे कीं, बोट बंदरापर्यंत जाऊं शकत नाहीं. सुमारे एक फर्लिंग आंत उभी राहते व मग छोट्या होड्यांतून किनाऱ्यावर यावें लागतें. त्याकरितां जातां येतां माणशीं दोन शिलिंग भाडें घावें लागतें. एडन हें अरबस्तानच्या दक्षिणेस असल्यामुळें येथील हवा फार कोरडी आहे. येथें पाऊस क्वचितच पडतो. उन्हाळा फार आहे; त्यामुळें सकाळचे आठ वाजले असूनहि अंगांतून

घामाच्या धारा वाहत होत्या. सुएझ येईपर्यंत अशीच उष्णता राहणार आहे. केबिनमध्ये बसणे तर अशक्यच आहे. वारा जरासुद्धा नसतो. सर्व लोक उघडे (म्हणजे फक्त आंतील चड्ड्या घालून) बसतात. हिंदी लोक मात्र सुती पॅट व शर्ट घालून घामाचा वर्षाव सहज सहन करू शकतात. कारण आपल्याला अशा हवेची संवय आहे. युरोपियन लोकांना मात्र या हवेचा इतका त्रास होतो की, जो तो म्हणतो की, आपण या मार्गाने पुन्हां कधी येणार नाही.

एडनमध्ये उतरल्यावर जिकडे तिकडे डोंगरच डोंगर दिसतात. किनाऱ्यालगत फक्त दोनशे याडोची पट्टी समुद्रसपाटीवर आहे. एडन गांवाचा बाजार समुद्रकिनाऱ्याला लागून आहे. येथील वस्ती मिश्र आहे. अरबस्तानांतील मुसलमान, भारतांतील गुजराथी व पारशी आणि युरोपांतील इंग्रज असे लोक येथे प्रामुख्याने आढळतात. इंग्रजांनी आपल्या जीवनाची छाप येथील रहिवाशांवर पाडली आहे. गांवठी मुसलमानांची पोरेसुद्धा आमच्याशी इंग्रजांतून बोलत होती. येथे हिंदी व इंग्लिश पैसे चलन म्हणून चालतात. एडनला आयात-कर फारच कमी आहे; त्यामुळे वस्तु स्वस्त मिळतात. आपल्याकडील तीनशे रुपये किंमतीचे घड्याळ येथे एकशेसाठ रुपयांस मिळते. फरचे गालिचे, विणकाम व नक्षीकाम यांचे उत्कृष्ट अरबस्तानी कौशल्य येथे पाहायला मिळाले.

किनाऱ्यावरील बाजार पाहण्यांतच बराच वेळ गेल्यामुळे एडन-कॅम्प न पाहतां दुपारी साडेबारा वाजतां आम्ही बोटीवर परत आलों. एक वाजतां बोट सुटली व आमचा तांबड्या समुद्रांतील प्रवास सुरू झाला. तासाभरांत आम्ही सुएझला पोचूं .

आमच्या या प्रवासांत रात्री गमतीगमती पाहायला मिळतात. पौर्णिमा जवळ येत आहे. 'शरदाच्या चांदण्यांत' समुद्राचे पाणी पाहिले की क्षीरसागराची आठवण होते. रात्रीच्या वेळी जाणारे एखादे जहाज (त्यावरील सर्व दिवे लावलेले असल्यामुळे) मोठे सुंदर दिसते. कोळ्यानं आपल्या अंगांतून धागे काढीत काढीत नयनरम्य जाळें विणारें तसें तें जहाज रूपेरी रस्ता खोदीत खोदीत पुढें जात असतें. आणखी एक मजा पाहिली ती माशांची. मोठाले मासे पाण्यांतून हवेत दोन-तीन फूट उंच उड्या मारून परत समुद्रांत सूर मारीत असत.

तांबड्या समुद्राची पट्टी फारच अरुंद असल्यामुळे रात्री प्रवास करणारी दोन जहाजे, सर्व दिवे लावलेले असल्यामुळे, एकमेकांना दुरून दिसतात आणि मग दोन्ही जहाजांवरील प्रवासी आरडाओरड करून एकमेकांना सलामी (ग्रीटिंग) देतात.

आज दुपारी सुएझ शहर, रात्री सुएझ कालवा व उद्यां सकाळी पोर्ट सय्यद येथे बोट जाईल.

तुझी सहामाही परीक्षा केव्हां आहे ? सौ. आईची प्रकृति कशी आहे ? तिला व ती. नानांना शि. सा. नमस्कार.

तुझा,
भाऊ

* * *

पत्र ३ रे

सुएझ व पोर्ट सय्यद

॥ श्री ॥

मंगळवार, दि. १८ सप्टेंबर, १९५१.

स्टॅथेडन बोटीवरून.

प्रिय उषा,

माझे सुएझहून टाकलेले पत्र पोहोचले असेलच. त्यानंतर सुएझ कालवा, पोर्ट सय्यद वगैरे भाग उरकून आमची बोट मासेल्सच्या मार्गाला लागली आहे. गेल्या दोन दिवसांत इतक्या विविध गोष्टी पाहिल्या की त्यामुळे प्रवासाची सार्थकता वाटली.

एडननंतर तांबड्या समुद्रातील उष्ण हवेचे मी वर्णन केले होतेच. जसजसे सुएझ जवळ येऊ लागले तसतशी हवा बदलल्याची स्पष्ट जाणीव होऊ लागली. गार वारे सुटू लागले व उष्णतामान भराभर उतरू लागले. मुंबई ते एडन हे अंतर १६८० मैल आहे व एडन ते सुएझ १३१० मैल आहे.

जसजसें सुएझ जवळ येऊं लागलें तसतसा तांबडा समुद्र अरंद होऊं लागला व दोन्ही बाजूंना मैल दोन मैल अंतरावर पर्वतांच्या रांगा दिसूं लागल्या. हा सर्व प्रदेश वाळवंटाचा असल्यामुळें पर्वतांवर एकहि झाडसुद्धा नव्हतें. केवळ दगडी पर्वतच म्हणा ना !

सुएझचें महत्त्व तुला नव्यानें सांगावयास नकोच. तांबडा समुद्र आणि भूमध्यसमुद्र यांना जमिनीच्या एका अरंद तुकड्यानें विभक्त केले होते. त्यामुळें युरोपांतून पूर्वेकडे येण्यास जहाजांना आफ्रिकेला वळसा घालून यावे लागे. १८६९ सालीं फर्डिनंड डी लेसेप्स या फ्रेंच इंजिनियरनें सुमारे १०० मैलांचा हा कालवा खणून जहाजांना नवा जवळचा मार्ग करून दिला. या कालव्याची रुंदी २०० फूट एवढीच आहे. तांबड्या समुद्राच्या बाजूला सुएझ बंदर आहे व भूमध्यसमुद्राच्या बाजूला पोर्ट सय्यद हें बंदर आहे. सध्यां इजिप्त व सुएझ यांसंबंधी चाललेल्या राजकीय घडामोडी तूं वाचीत असशीलच. ब्रिटिश लोकांविरुद्ध येथें तंग वातावरण निर्माण झालें आहे. त्यामुळें येथें सध्यां लष्करी कायदा जारी आहे. प्रत्येक बोटीची कडक तपासणी होते. सुएझ कालव्याचे फोटो घेण्यास पूर्ण मनाई आहे. कालवा अरंद असल्यानें एका वेळेला एका दिशेनें एकच बोट त्यांतून जाऊं शकते, अशी एकेरी वाहतूक चालते. त्यामुळें सुएझ बंदरांत आमची बोट शुक्रवारला (ता. १४।९।५१) दुपारी १२॥ वाजतां पोहोचूनहि संध्याकाळीं ७ वाजेपर्यंत आम्हांला कालव्यांतून जाण्याला मार्ग मिळाला नाहीं. इतका वेळ बोट थांबूनहि सुएझ बंदर व गांव आम्हांला बोटींतूनच पाहावें लागलें. कारण बोटींतून उतरण्यास कोणालाच परवानगी नव्हती. गांवांत घरें वगैरे उत्तम तऱ्हेचीं असून बगीचेहि मुबलक आहेत. आणि असें सुरेख गांव जवळून पाहावयास मिळालें नाहीं म्हणून हळहळ वाटली.

रात्री सात वाजतां आमच्या बोटीस कालव्यांतून जाण्यास परवानगी मिळाली. कालवा अत्यंत अरंद, दोन्ही बाजूंना अगदीं जवळ जमीन आणि मधून आमची बोट संथपणें चालली होती. घरें कालव्याला अगदीं लागून असल्यामुळें एखाद्या बसमधून रस्त्यानें जातांना जशीं घरें दिसतात तसें दृश्य दिसलें. घरांतील माणसें, फर्निचर, अगदीं सर्व कांहीं स्पष्ट दिसलें, त्यामुळें खूपच मजा वाटली. कालव्याच्या कडेला एका बाजूनें हिरवे आणि दुसऱ्या

बाजूने तांबडे दिवे कालव्याची हद्द लांबून दाखविण्यास आहेत. आणि मागील बाजूने सर्व कालव्यावर सर्च लाइटचे झोत टाकतात. सुएझ गांव संपल्यावर दोन्ही बाजूस ओसाड जमीन लागते. मात्र सुएझ व पोर्ट सय्यद यांना जोडणारा रेल्वेस्ता व मोटारस्ता दोन्हीहि कालव्यांच्या शेजारूनच जातात. त्यामुळे रात्रीच्या वेळी एखादी मोटार प्रकाशाचा झोत लांबवर टाकून आणि भोंग्याचा कर्कश आवाज जणू बोटीला खिजविण्यासाठी करून खूप वेगांत पुढे जाते; तसेच एखादी आगगाडी इंजिनाचा धूर सोडीत भरकन् पुढे जाते. कधी कधी रस्त्याने एखादा उंट धीम्पेपणाने जातांना दिसतो. आणि एवढ्यांत एखादे लहानसे खेडे कालव्याच्या कांठावर दिसू लागते त्या वेळी खेड्यांतील लहान लहान मुले बोटीचे कौतुक करीत धांवत धांवत तेथे जमतात—ही सर्व दृश्यं खरोखर मनोहर वाटतात.

कालवा खोलीला कमी असल्याने १०० मैल अंतर तोडण्यास आम्हांला १४ तास लागले व पोर्ट सय्यदला आम्ही शनिवारी (१५।९) सकाळी ९ वाजतां पोहोचलों. पोर्ट सय्यद हे खूप मोठे बंदर आहे. अक्षरशः शेंकडां जहाजे बंदरांत दिसतात. आम्हांला बोटीवरून उतरून गांव पाहण्यास परवानगी मिळाली. परंतु तत्पूर्वी इजिप्त सरकारच्या अधिकाऱ्यांनी आमचे पासपोर्ट व हेल्थ सर्टिफिकेटे वगैरे पाहून व आमची झडती घेऊन मगच आम्हांला शहरांत जाऊ दिले. हे सर्व होतांना १० वाजले. दुपारी दोन वाजतां बोट सुटणार होती; त्यामुळे गांवांत भटकण्यास तीन-चार तास मिळाले.

पोर्ट सय्यद हे गांव आधुनिक पद्धतीचे आहे. रस्ते खूप मोठे व आंखीव आहेत. इमारती तीन-चार मजली तर सहजच आहेत, पण कांहीं तर सात-आठ मजलीहि आढळल्या. दुकाने, हॉटेले भव्य आहेत. मात्र येथे फ्रेंच कलाकौशल्य व स्थापत्य यांचा पगडा जास्त वाटला. दुकानांच्या पाट्या व रस्त्यांचीं नावे इजिप्शियन आणि फ्रेंच या दोन्ही भाषांतून आढळलीं. क्वचित् ठिकाणी इंग्रजी भाषा दिसली; पण मोठ्या दुकानांत फ्रेंच भाषाच बोलली जाते. चलन म्हणून इजिप्शियन पैशांशिवाय फ्रेंच व इंग्लिश अशीं दोन्ही नाणीं चालतात. वाहने रस्त्याच्या उजव्या बाजूने चालतांना प्रथमच पाहावयास मिळालीं.

येथे वाहन म्हणजे टॅक्सी किंवा घोड्याची गाडी. मुख्य वस्ती अर्थात् इजिप्शियन लोकांची. फ्रेंच व इंग्रज लोक आहेत, पण एकंदरीने कमीच.

येथील इजिप्शियन लोक खूप मोठा झगा घालतात. तो अगदी डोक्यापासून पायांपर्यंत येतो. गोषामुळे रस्त्यांतून स्त्रिया मुळीच आढळल्या नाहीत.

येथील लोकांच्या स्वभावाविषयी मात्र आम्हां सर्वांना फारच वाईट अनुभव आला. राष्ट्राची किंमत त्यांतील लोकांची सचोटी, न्यायप्रियता, उमदेपणा वगैरे गोष्टींवरून ठरते. पण इजिप्तविषयी एक प्रकारचा तिरस्कार, केवळ दोन-तीन तासांच्या अवधीत सर्वांच्या मनांत निर्माण झाला. बाहेरच्या देशांतून आलेल्या प्रवाशाला उत्तम तऱ्हेने वागवावयाचे सोडून त्याच्याकडून वाटेल त्या मार्गाने पैसे उकळावयाचे हा धंदा येथे पद्धतशीर चालतो. गिऱ्हाइकाला माल नको असला तरी तो त्याच्या गळ्यांत मारावयाचा यांत तर या लोकांचा अगदी हातखंडा आहे. येथे रस्त्यांतून एकट्या-दुकट्याने हिंडण्याची भर दिवसांहि सोय नाही. दहा-बारा जणांचा कंपू करूनच हिंडावे लागते. नाही तर नवखा माणूस त्यांच्या तावडीत सांपडतो. मी व माझ्या केबिनमधील अनन्तरामन् आम्ही दोघे जणच एकत्र होतो. बळजबरीने आम्हांला बुटांना पॅलिश करून घ्यावे लागले व खजुराची एक पेटीहि विकत घ्यावी लागली. आम्ही एवढ्यावरच निभावलो. इतरांना याहून फारच वाईट अनुभव आला.

असो. दुपारी दोन वाजतां बोटीने पोर्ट सय्यद सोडले व भूमध्य समुद्राचा प्रवास सुरू झाला. बोट क्रीटजवळून रविवारी दुपारी गेली. सोमवारी दुपारी इटली व सिसिली यांच्यामधून बोट गेली. दोन्ही बाजूंना रम्य वनश्री व सुंदर गावे पाहावयास मिळाली.

काल संध्याकाळी स्ट्रांबोली या प्रसिद्ध बेटाजवळून बोट गेली. त्या बेटावरील ज्वालामुखी सध्या जागृत आहे. त्यामुळे धुराने भरलेला तो ज्वालामुखी अगदी जवळून पाहावयास मिळाला. जागृत ज्वालामुखी पाहण्याचा आयुष्यांतला हा पहिलाच प्रसंग !

आणखी तासा दीड तासाने आमची बोट कॉर्सिका व सार्डिनिया या बेटांमधून मार्सेलला जाईल. तेथे आम्ही उद्यां बुधवारी सकाळी सहा वाजतां पोहोचू व तेथून दुपारी चार वाजतां पुढे जाण्यास निघू. मार्सेल शहर मोटारीतून चार तास पाहण्याची सहूल आमच्या बोटीमार्फतच आंखण्यांत आली आहे. आम्ही बरेच जण जाणार आहेत.

तुमचें सर्वांचें ठीक चाललें आहे ना? तुमच्या पत्राची मी लंडनला वाट पाहीन. सविस्तर हकीकत कळवा. आतां माझे पुढचें पत्र लंडनला पोहोचल्यावरच टाकीन. मी अगदीं आनंदांत आहे. मुळींच काळजी करूं नये. ती. नाना व सौ. आई यांना शिरसाष्टांग नमस्कार.

तुझा,

भाऊ

* * *

पत्र ४ थें

लंडनला पोहोचलो

॥ श्री ॥

लंडन, दि. २५ सप्टेंबर, १९५१.

ती. नानांना कृ. शि. सा. नमस्कार.

बुधवार दि. १९ ला सकाळीं आम्ही **मार्सेलसला** पोहोचलो. तेथें बोट दहा तास थांबते. त्यामुळें गांवांतील बराच भाग पाहावयास मिळाला. सर्वत्र द्राक्षांच्या वेळी दिसत होत्या व हवा थंडगार, छान होती. फ्रान्समधील हें सर्वांत जुने शहर. लोक आनंदी वाटले.

बुधवारी सायंकाळीं साडेचार वाजतां आमची बोट सुटली. जिब्राल्टर शुक्रवारी रात्री गेलें. तेथें बोट थांबली नाही. नंतर बे ऑफ बिस्कीपर्यंतचा प्रवास चौदा-पंधरा तासांचा आहे. समुद्र शांत होता, त्यामुळें कोणालाच त्रास झाला नाही. रविवार दि. २३ ला इंग्लंडच्या दक्षिणेस ब्रिक्झॅम येथें बोट थांबली. तेथें फक्त पासपोर्ट तपासणारे अधिकारी बोटतीत चढले व बोट पुन्हां सुरू झाली. त्या रात्री आमची पासपोर्ट तपासणी झाली. सोमवारी सकाळीं आठला लंडनच्या टिलबरी डॉक्समध्ये बोट लागली. खुद्द लंडन-पासून टिलबरी हें तीस मैल आहे. म्हणून स्पेशल बोट ट्रेन्स होत्या. त्यांत बसून आम्ही तीन वाजतां सेंट पॅक्रस या लंडनमधील स्टेशनांत आलों. तेथें श्री. नवाथे भेटले. (त्यांचें पत्र मला ब्रिक्झॅम येथें मिळालें होतें.) त्यांनी टॅक्सी करून मला श्री. कानिटकरांच्या हॉटेलांत आणलें. येथें महाराष्ट्रीय विद्यार्थी बरेच आहेत.

आज सकाळीं साडेनऊ वाजतां न्याहारी करून श्री. नवाथे यांचेकडे गेलों. त्यांनीं मला हायकमिशनरच्या कचेरीत नेलें. नांव नोंदलें. नंतर वॉटर्ल् ब्रिज, पार्लमेंट सभागृहें, ट्रॅफल्गार चौक, १० डाउनिंग स्ट्रीट, वेस्ट मिनिस्टर अॅबी इत्यादि स्थळें पाहिलीं. त्यानंतर हॉटेलांत भोजन करून दुपारीं तीन वाजतां नभोवणी झंकारच्या कचेरीत जाऊन तेथें श्री. शरद साठे यांना भेटलों. त्यांच्याशीं गप्पा मारल्या.

मी येत्या शनिवारीं मॅचेस्टरला जाणार आहे. पुढील पत्र तेथूनच पाठवीन.

सौ. आईला सप्रेम शि. सा. नमस्कार. चि. उषाला शुभाशीर्वाद.

आपला,
वसन्त

★ ★ ★

पत्र ५ वें

मुकाम गांठला

॥ श्री ॥

मॅचेस्टर, दि. २ ऑक्टोबर, १९५१.

प्रिय उषास सप्रेम आशीर्वाद.

गेल्या शनिवारीं सकाळीं पावणेदहा वाजतां कॉमेट या आगगाडीनें मी लंडन सोडलें. येथें गाड्यांना पहिला व तिसरा असे दोनच वर्ग असतात. येथील तिसरा वर्ग म्हणजे आपल्याकडील गाड्यांचा पहिलाच वर्ग होय. मऊ गाड्यांच्या स्वतंत्र सीट्स असतात. तिकिट आधीं कितीहि दिवस काढतां येतें व जागा राखून ठेवतां येते. लंडन ते मॅचेस्टर हें अंतर १८८ मैल आहे. तिसऱ्या वर्गाचा दर १ पौंड १७। शिलिंग आणि रिझर्व्हेशन फी एक शिलिंग असें हें महाग काम आहे. मॅचेस्टरला श्री. नाबर यांना पत्र पाठवून मी माझी गाडी कळविली होती. पण ऐनवेळीं माझी गाडी लेट झाल्यामुळें आमची मॅचेस्टर स्टेशनवर चुकामूक झाली. मी क्षणभर गोंधळलों; पण लगेच ह्या

करून एका सार्वजनिक टेलिफोनकडे त्याचेबरोबर गेलों. विद्यापीठाजवळच्या एका हॉटेलचा नंबर टेलिफोन डिरेक्टरीतून शोधून काढला व जागा आहे का तें विचारलें. त्यांचा होकार येतांच टॅक्सी करून त्या हॉटेलांत गेलों व एका खोलींत सामान टाकलें. लंडनच्या श्री. कानिटकरांनीं मला दोन पत्ते दिले होते. एक श्री. जव्हेरी या महाराष्ट्रीय विद्यार्थ्यांचा व दुसरा श्री. दत्ता या बंगाली विद्यार्थ्यांचा. हॉटेलच्या मॅनेजरला श्री. जव्हेरीच्या खोलीकडे जाण्याचा पत्ता विचारला. चार मैलांवर तें ठिकाण होतें. मी तर नवखा माणूस. पण इंग्रज लोक या बाबतींत फार सज्जन. दोनदां बस बदलायची होती. पण अनेकांनीं मला मार्गदर्शन केलें. शेवटीं खोली सांपडली; पण जव्हेरी तेथें नव्हता. त्यानें खोली बदलली होती. त्याचा नवा पत्ता मिळाला नाहीं.

रविवारीं सकाळीं श्री. दत्ताला भेटण्यासाठीं बाहेर पडलों. तो खोलीवर भेटलाहि. त्याच्या खोलीपासून विद्यापीठ लांब आहे. तसेंच तेथें कामगारांची वस्ती जास्त आहे. संध्याकाळीं त्याचेबरोबर भारतीय विद्यार्थी मंडळांत गेलों. कांहीं जणांनीं मला पत्ते दिले. त्या ठिकाणीं सोमवारीं हिंडलों व एक चांगलें घर पाहिलें. हा भाग विद्यापीठापासून फार तर मैलभर लांब आहे. खोली छान आहे. खोलींत कॉट, बिछाना, टेबल, खुर्ची, सोफा खुर्ची, दोन-तीन कपाटें इत्यादि सर्व आवश्यक तें फर्निचर आहे. शेगडी आहे. उबदार पांघरुणें (दोन जाड ब्लॅकेटें व दोन चादरी) आहेत. येथें पैसे देऊन पाहुणा (पेइंग गेस्ट) म्हणून राहायचें. सकाळीं न्याहारी (ब्रेकफस्ट) व सायंकाळीं सहा वाजतां जेवण (डिनर) भिळणार आहे. शनिवारीं व रविवारीं दुपारीं जेवण (लंच) भिळेल. सोमवार ते शुक्रवारचें दुपारचें जेवण येथील पद्धतीप्रमाणें बाहेर हॉटेलांत घ्यावें लागेल. या सर्व सोयींबद्दल दर आठवड्याचे २ पौंड १५ शिलिंग इतके पैसे द्यावे लागतील. असो.

काल मी प्रा. बार्टलेट यांना भेटलों. 'विद्यापीठांतील संख्याशास्त्र विभागाचे प्रमुख प्राध्यापक म्हणून ते काम करतात. त्यांनीं माझी अगत्यपूर्वक सर्व चौकशी केली, व विद्यापीठांतील माझी अभ्यासिका (स्टडी) मला दाखविली. येथें 'पीएच्. डी. संख्याशास्त्र' या विषयासाठीं एकूण पांच विद्यार्थी आहेत. यंदां मी व दुसरा एक इजिप्शियन असे दोघे नवे विद्यार्थी आहोंत. आम्हां सर्वांनाच आठवड्यांतून दोन व्याख्यानं ऐकावीं लागतील.

एक प्रा. बार्टलेट यांचें व दुसरें प्रा. वॉकर यांचें. शिवाय बाहेरील लोक अधूनमधून सेमिनार्स देतीलच.

येथील हवा मात्र खराब आहे. सूर्यप्रकाशाचा अभाव, आकाश नेहमी ढगाळलेलें, अधूनमधून पाऊस व कार्ळीकुट्ट घरें—असें उदास वातावरण आहे.

काल लॉइड्स चॅकेंत गेलों. पासपोर्ट दाखविल्यावर लगेच मला पैसे मिळाले. तेथेंच माझे खातें उघडलें. आज सकाळीं रेशन-कार्डहि मिळालें. अशी माझी उत्तम व्यवस्था लागली आहे. येथें हिंदी विद्यार्थी खूप आहेत ; त्यामुळें परकेपणा वाटत नाही. येथें अन्न मात्र तितकेंसें बरें मिळत नाही. मांस भरपूर नसतें. त्यांची शिजविण्याची रीतहि आपल्यापेक्षां वेगळी आहे. पावहि सामान्य प्रतीचे असतात.

येथें थंडी अजून फारशी पडली नाही. पुण्यास असते तेवढीच आहे.

आज २ ऑक्टोबर : गांधी-जयंती आहे. सर्व हिंदी लोक एकत्र जमणार आहेत. गांधीजींच्या जीवनावरील चित्रपट दाखविण्यांत येणार आहे.

बाकी सर्व ठीक. ती. नाना व सौ. आई यांना शि. सा. नमस्कार.

तुमच्याकडील सविस्तर पत्राची वाट पाहणारा,

तुझा,

भाऊ

* * *

पत्र ६ वें

मॅचेस्टरमधील दिनचर्या

० ॥ श्री ॥

मॅचेस्टर, दि. १३ ऑक्टोबर, १९५१.

प्रिय उषास अनेक आशीर्वाद.

माझी येथील राहण्याची व्यवस्था अगदी उत्तम आहे. मी येथें मिसेस् क्रॉस यांच्याकडे 'पेइंग गेस्ट' म्हणून राहतों हें मागील पत्रां कळविलें होतेंच. मिसेस् क्रॉस (सौ. त्राटिकाबाई) या नांवाप्रमाणें रागीट नसून फारच प्रेमळ

आहेत. त्या कांहींच कमी पडू देत नाहीत. खोली साफ करणे, शर्टसकट सर्व कपडे धुणे व त्यांना इस्त्री करणे आणि बिछाना तयार करणे ही सर्व कामे त्या करतात. तुला आश्चर्य वाटेल की, बिछाना तयार करणे (To arrange the bed) म्हणजे काय ? तीन ब्लॅकेट्स, एक चादर व एक पांढरी चादर एवढे पांघरावयास असते. या पांघरुणांची घडी विशिष्ट प्रकारे केल्यावर ती इतकी जड होतात की, दोन गाद्यांच्या मध्येच आपण झोंपलो आहोत असे वाटते. हे सारे मला नीट जमत नाही. बिछाना तयार करणे हे काम घर-मालकिणीच्या (लॅड लेडीच्या) कामांपैकीच एक समजले जाते. तसेच खोलीत अस्ताव्यस्त पडलेले माझे कपडे, पुस्तके वगैरे सामान दुपारी मी बाहेर गेल्यावर मिसेस् क्रॉस लावून व्यवस्थित ठेवतात. अर्थात् अशी येथे पद्धतच आहे.

माझी दिनचर्या पुढीलप्रमाणे आहे. सकाळी खूप थंडी असते. त्यामुळे लवकर उठवत नाही. शिवाय तोंड धुण्यास गरम पाणी सातच्या आंत मिळत नाही. त्यामुळे लवकर उठून उपयोगाहि नसतो. पाणी गॅसच्या साहाय्याने गरम होऊन नळातून येते. सकाळी तीन तास व सायंकाळी तीन तास खूप गरम पाणी मिळते. दिवसां इतर वेळी कोमट पाणी असते. मात्र ते चोवीस तास व सर्व मजल्यांवर येते. प्रातर्विधी, दाढी इत्यादि करून कपडे चढवीपर्यंत आठ सव्वाआठ होतात. नंतर डायनिंग-रूममध्ये जाऊन वृत्तपत्रे वाचतो. रेडिओवर इंग्रजी संगीत चालू असतांना साडेआठ वाजतां आमची न्याहारी (ब्रेकफास्ट) होते. ती नऊ वाजेपर्यंत संपवून मी लगेच विद्यापीठांत जातो व तेथे बारा वाजेपर्यंत अभ्यास करित बसतो. विद्यापीठांतच दुपारच्या जेवणाची (लंचची) सोय आहे. बारा वाजतां निरनिराळ्या भिन्नांसह लंचला जातो व गप्पागोष्टी करित सावकाश लंच उरकतो. आमचे प्राध्यापक बार्टलेट यांची चिटणीस मिस् अॅपलबी ही कधी कधी आमच्याबरोबर लंचला असते. एकंदरीत वातावरण फार मोकळे असते. एखादी इंग्रज मुलगी दोन-चार हिंदी माणसांबरोबर लंच घेतांना पाहून तिकडे कोणाचे लक्षहि जाणार नाही व कोणाच्या मनांत कांहींहि विकल्प येणार नाही, असे येथे वातावरण असते. एक वाजतां लंच आटोपून मी पावणेचारपर्यंत अभ्यास करतो. पावणेचार ते चार चहा. पुढे चार ते पांच बहुधा तास असतो. तो

संफल्यावर मी साडेपांचपर्यंत घरी येतो. नंतर सहापर्यंत तोंड धुणे अगार स्नान करणे व वृत्तपत्रे वाचणे हा कार्यक्रम असतो. स्नान रोज करण्याची येथे सोय आहे, पण तशी येथे पद्धत नाही, आवश्यकता नाही आणि ते करवतहि नाही. सकाळी स्नान कोणीच करीत नाही. सायंकाळी किंवा रात्री करतात आणि तेहि टबमध्ये. स्वच्छतेच्या दृष्टीने टबांत स्नान करणे मला बरे वाटत नाही. पण गरम गरम पाण्यांत हुंबत बसून सारे अंग शेकून काढायला मजा वाटते. मी आठवड्यांतून तीन वेळां स्नान करतो.

यानंतर सहा वाजतांच माझे रात्रीचे जेवण (डिनर) होतं. कारण साडेचार-पांच वाजतां अंधार पडू लागतो. इतके दिवस तुमच्या आमच्या वेळेत साडेचार तासांचा फरक होता. पण दि. २९ नोव्हेंबरपासून येथील हिवाळी वेळ (ब्रिटिश विंटर टाइम) सुरू होईल व घड्याळें आणखी एक तास मागे करण्यांत येतील. सध्यां सहा वाजतां तर पूर्ण काळोख होतो. त्यामुळे बाहेरील हालचाली व कार्यक्रम बंदच. संध्याकाळी मी विद्यापीठांतून घरी मुद्दाम चालत येतो. दीड-दोन मैल अंतर आहे. तेवढाच व्यायाम होतो. ब्रिटिश कौन्सिलमध्ये पिंगपोंग खेळण्याची चांगली सोय आहे. संध्याकाळी सात ते आठ तेथे चांगले खेळायला मिळते. मात्र तेथे गर्दी असली तर मी फिरायला जातो. रात्री आठ ते साडेअकरा-चारापर्यंत अभ्यास व मग झोप-असा हा माझा दैनंदिन कार्यक्रम आहे.

आतां माझ्या खाण्यापिण्याच्या व्यवस्थेविषयी थोडे लिहितो. सकाळी साडेआठ वाजतां माझी न्याहारी होते. आधी ओटमिल (Oatmeal) म्हणजे ओट या कडधान्यापासून केलेली पेज घ्यायची. नंतर टोस्ट व त्यावर टोमॅटो अगार आमलेट असते. त्यानंतर चहा, बिस्किट, पाव, लोणी, व जॅम (मुरंबा). या वेळी चहा दोन-तीन कप सहज घ्यावा लागतो. कारण येथे पाणी फारसे प्यावेच लागत नाही. चहा करायची पद्धत अशी—किटलीत चहाची पूड टाकायची, त्यावर गरम पाणी ओतायचे, नंतर थोडा वेळ थांबून चहा कपांत गाळायचा व लागेल त्या प्रमाणांत साखर व दूध घालायचे. किटलीतील चहा संपला की तीत पुन्हा गरम पाणी ओतायचे. चहाची पूड पुन्हा टाकायची नाही. असा चहा करतात. त्यामुळे तो भरपूर घेतां येतो. येथे चहा माफक (Rationed) मिळतो.

येथे भाज्या अगदीच कमी. बटाटे, फ्लॉवर, कोबी, टोमॅटो व गाजरें हे पदार्थ उकडून त्यांना मीठ लावले की झाल्या भाज्या तयार. मसाला किंवा तिखट येथे मुळीच वापरत नाहीत. मांस रेशनवर मिळते. मांस व मच्छी थोडे मीठ लावून चरबीत तळतात. मांस शिजविले तरी तें अपुरेंच शिजवितात. विविध फळांचा जॅम (मुरंबा) हा उत्तम पदार्थ असतो. पावाला लोणी लावून त्यावर जॅम पसरून खाल्ल्यावर उत्तम लागतो.

दुपारचें जेवण (लंच) मी विद्यापीठांत घेतों; कारण बाहेरच्या रेस्टॉरंटमध्ये लंच फार महाग पडतो व टिप (बक्षिसी) द्यावी लागते. विद्यापीठांत हॉटेल्स उघडली आहेत. १ शिलिंग ५ पेन्सला चांगली लंच मिळते. येथे सेल्फ सर्व्हिस असते—स्वयंसेवक व्हावे लागते. एके ठिकाणी थाळ्या, चमचे, कांटे व सुऱ्या असतात. आपण स्वतःच त्या घ्यावयाच्या. निरनिराळ्या टेबलांवर हरतऱ्हेचे पदार्थ असतात. ते आपल्या हातानें हवे ते व हवे तेवढे घ्यावयाचे. नंतर काउंटरवर जाऊन तेथील बाईला दाखवायचे व ती सांगेल तें बिल देऊन टेबल-खुर्ची असते तिकडे जाऊन खावयाचें. कोबी, बटाटा इत्यादींची भाजी, वाटाणा अगर पावटा यांचे उकडलेले दाणे, मांस व पुडिंग (एक गोड पदार्थ) बगैरे पदार्थ मिळतात.

यानंतर दुपारचा चहा. विद्यापीठांतील संशोधन विभागाची गणित शाखा मोठी आहे. प्राध्यापक व विद्यार्थी यांची संख्या पंचवीसपर्यंत आहे. या सर्वांचा क्लब आहे. त्यांत चहाची व्यवस्था असते. एका टर्मला अडीच शिलिंग वर्गणी पडते. शिवाय एक पेन्सला दोन या दरानें बिस्किट पाहिजे तेवढी मिळतात. प्रमुख प्राध्यापकसुद्धा आमच्याबरोबर चहा स्वतः कपांत ओतून, तयार करून (त्यांत दूध, साखर घालून) घेतात हें पाहून मजा वाटली.

घरी आल्यावर सायंकाळी सहा वाजतां आमचें जेवण होतें. एखादें सूप (टोमॅटो, मीट [Meat] इत्यादींचें), नंतर मांस अगर मच्छी, कोबी, बटाटे यांची भाजी, नंतर पुडिंग व शेवटी चहा, पाव-लोणी. पाणी मुळीच नाही.

येथें जेवण्याच्या चालीरीती (टेबल मॅनर्स) थोड्या वेगळ्या आहेत. कांटे चमचे, सुऱ्या इत्यादि गोष्टींचा बाऊ आपल्याकडे उगीच केला जातो. थोडे निरीक्षण केल्यावर कोणता कांटा कशासाठी हें सहज कळतें. कांटे (Forks) दोन तऱ्हेचे असतात. एक मांस, भाजी इत्यादींसाठी; दुसरा मच्छीसाठी.

सूप, पुडिंग यांसारख्या पातळ पदार्थांसाठी चमचे; सुऱ्या (Knives) लहान-मोठ्या असतात. जेवण झाल्यावर कांटा व चमचा एकमेकांना समांतर लावून ठेवायचे असतात.

हो, आणखी एक गोष्ट-जेवल्यावर तोंड धुवायचें नाही. चहा पिऊन तें जेवढें साफ होईल तेवढेंच. मला मात्र हें पटत नाही. मी आपल्या पद्धतीप्रमाणें तोंड स्वच्छ धुतो. इंग्रज लोकांचे दांत घाणेरडे असतात ते यामुळेंच.

मला येथील सर्व जेवणखाण व हवामान चांगलें मानवत आहे. त्यामुळें माझी प्रकृति चांगली आहे. काळजी करूं नये.

ती. नाना व सौ. आई यांना शि. सा. नमस्कार.

तुझा,
भाऊ

* * *

पत्र ७ वें

मॅचेस्टरमधील जीवन

॥ श्री ॥

मॅचेस्टर, दि. २२ ऑक्टोबर, १९५१.

प्रिय उषा,

या पत्रांत मॅचेस्टरमधील जीवनाविषयी विविध माहिती लिहिण्याचें ठरविलें आहे.

मी ज्यांच्या घरांत रहातो त्या क्रॉस कुटुंबासंबंधी प्रथम लिहितो. मिसेस् क्रॉस यांना अजमासें पंचवीस वर्षे वयाची फक्त एक मुलगी आहे. म्हणजे साधारण माझ्याच वयाची, पण उंचीनें माझ्या सव्वापट व वजनानें दुप्पट असले; एवढी धिप्पाड आहे. ती स्वभावानें प्रेमळ व बोलकी आहे. मिस्टर क्रॉस हे सकाळीं लौकर कामावर जातात व रात्री उशिरां परत येतात. त्यामुळें त्यांचा संबंध फारच कमी येतो. मिसेस् क्रॉस यांच्याविषयी मागील पत्रांत लिहिलेंच आहे. इंग्रज लोकांशीं वागतांना एक वैशिष्ट्य ध्यानांत येतें. हे लोक स्वभावानें बोलके असले तरी व्यक्तिगत, खाजगी बाबतींत अगदीं अबोल (Reserved) असतात. माझ्याशीं मिसेस् क्रॉस व त्यांची मुलगी मेरी या खूप गप्पा मारतात. हिंदुस्थानविषयी विविध तऱ्हेची माहिती विचारतात.

पण मी कोणत्या अभ्यासासाठी आलों आहे, किती दिवस राहणार आहे, माझ्या बरी कोण कोण माणसें आहेत यांविषयी चकार शब्दहि त्यांनीं विचारला नाही. मिसेस् क्रॉसनीं मला माझी खोली, बाथरूम, डायनिंग रूम हे सर्व दाखविलें, पण क्रॉस कुटुंबासाठीं असलेल्या दोन खोल्या अजीबात दाखविल्या नाहीत. माझ्याप्रमाणें आणखी तिघे जण या घरांत पेइंग गेस्ट्स म्हणून राहतात. जेवतांना ते सारे जण माझ्याशीं खूप बोलतात; पण जेवल्यावर आपापल्या खोलींत गेल्यावर कोणी कोणाचा लागत नाही. आमच्या चौघांच्या खोल्या जवळजवळ आहेत; पण कोणी कोणाच्या खोलींत जात नाही. जो तो आपल्या कामांत गर्क असतो.

येथें बोलतांना खूप नम्रपणें बोलावें लागतें. 'मी आमारी आहे', 'माफ करा हं!', 'नमस्ते' (Thanks, sorry, excuse, bye-bye, please) वगैरे शब्द एकसारखे पेटावे लागतात. मी सकाळीं न्याहारीसाठीं गेलों कीं मेरीची गांठ पडते. ती प्रथम 'गुड मॉर्निंग' करते. रात्रीं जेवण उरकून खोलींत जाण्यापूर्वी 'गुड नाइट' अगर 'बाय-बाय' करण्यास ती कधींच विसरत नाही. या सर्व चालीरीती मला सरावानें साध्य झाल्या आहेत.

इंग्रजांत संभाषण करतांना एक अडचण प्रारंभी बरीच जाणवते. इंग्रज लोकांचें बोलणें समजण्याची अडचण पडत नाही. पण आपलें बोलणें त्यांना कळायला अवघड जातें. आपण बोल् लागलों कीं ते सारखे 'पार्डन्' करीत असतात. त्यांची आपल्या बोलण्याविषयीची तक्रार अशी कीं, आपण हिंदी लोक फार जलद बोलतो. प्रथम मला आश्चर्य वाटलें. मला वाटत असे कीं, ते जलद बोलतात. पण बारकाईनें पाहिल्यास आपणच भरभर बोलतो. मात्र ते तोंडांतल्या तोंडांत व विचित्र जोर (Accent) देऊन बोलतात म्हणून त्यांचें बोलणें समजण्यास त्रास पडतो. पण वेग आपलाच जास्त.

येथें पाऊस असतो पण मुसळधार नसतो. मात्र येथील पाऊस फार लहरी आहे. तो केव्हां येईल त्याचा नेम नसतो. थोडा वेळ त्याची रिमक्षिप्त चालते. त्यामुळें फक्त रेनकोटवर भागतें. हॅटसुद्धां लागत नाही. विद्यार्थी हॅट व छत्री वापरत नाहीत; वयस्कर लोक मात्र वापरतात. छत्री तुरळकच दिसते. रेनकोटांना आंतून छोकराचें कापड असतें; त्यामुळें थंडीपासून संरक्षण होतें.

इकडे थंडी फारच असते. आपल्याकडे हिवाळ्यांत फरशी गार होते म्हणून सपाता वापरतात ; पण इकडे सपाताहि गार गार होतात म्हणून सर्व जण मोजे वापरतात. परवांच मी एक ड्रिलचें जॅकेट घेतलें. चार पौंड सात शिलिंग किंमत पडली. चांगलें उबदार आहे. रंग विटकरी आहे व वर बारीक चौकळ्या आहेत. आपल्याकडे असला कोट कोणीच वापरणार नाही. पण इकडे तोच फॅशनेबल समजला जातो. येथें कपड्यांविषयी फारशी फिकीर कोणीच बाळगीत नाही. येथील प्राध्यापक तर एकच कोट व एकच पॅट महिना-दोन महिने वापरतात. केसांचा भांगहि पाडलाच पाहिजे असें नाही. जितका गबाळा पोषाख तितका प्राध्यापक हुषार असें समजावें !

दुधाविषयी एक गंमत पाहायला मिळाली. दूध बाटल्यांतून घरोघर येतें. एके दिवशी दूध आल्यावर मिसेस् क्रॉसनी तें तसेंच चहांत घालण्यासाठी आमहांस दिलें. मला नवल वाटलें. दूध उकळवीत कां नाहीत ? मग हळूच माझा फ्रेंच दोस्त रॉजर याला विचारलें, तेव्हां कळलें की, इकडे दूध घरी आल्यावर उकळावें लागत नाही. तत्पूर्वी कारखान्यांतच तें पाश्चराइज (जंतुविरहित) केलेलें असतें. दूध दाट व चांगलें असतें.

पोस्ट ऑफिसांत तिकिटें आणायला गेलों तों तिथें तिकिटें देणारें यंत्र पाहायला मिळालें. येथें पेनी व 'हे पेनी' (Half Penny चा हा उच्चार-हाफ पेनी म्हटलें तर कोणाला कळणार नाही) हीं तिकिटें स्टेशनवरील प्लॅटफॉर्म तिकिटांप्रमाणें यंत्रानें आपोआप मिळतात. येथें पाकिटास अडीच पेन्स व कार्डास दोन पेन्स किंमतीचीं तिकिटें लावावीं लागतात. पाकीट अगर कार्ड तुमचें पाहिजे. ही फक्त तिकिटांची किंमत. पाकीट अगर कार्डासह तिकिट हवें असलें तर प्रत्येकीं अर्धा पेन्स जास्त आकार पडतो. अशी आपल्यापेक्षां निराळी पद्धत आहे.

पोस्ट ऑफिसच्या उल्लेखवारून एक गोष्ट आठवली. जिब्राल्टर मुक्कामी मला बोटीवर मिळेल अशा बेतानें तुम्हीं पुण्याहून विमानमार्गे पाठविलेलें पत्र माझी बोट जिब्राल्टर बंदरीं न थांबल्यामुळें मला मिळालें नाही. पण तें पत्र माझ्या मागोमाग प्रवास करीत, अनेक टक्केटोणपे (शिक्के) खात आज येथें आलें व माझ्या हातांत पडलें. जिब्राल्टरहून पत्र लंडनच्या ज्या टिलबरी नांवाच्या गोदीत आमची बोट थांबली होती तेथें गेलें. आम्ही बंदरांत

उतरण्यापूर्वी बोटीवरील अधिकाऱ्यांनी आमचा लंडनचा पत्ता टिपून घेतला होताच. त्यामुळे कंपनीने तें पत्र ज्या कानिटकरांच्या घरी उतरलें होतों तेथें पाठविलें. पण तोंपर्यंत मी लंडन सोडून मॅचेस्टरला गेलों होतों व कानिटकरांना माझा मॅचेस्टरचा पत्ता माहीत नव्हता; म्हणून त्यांनी तें मॅचेस्टरच्या त्यांच्या एका मित्राच्या पत्त्यावर पाठविण्यास सांगितलें. सुदैवानें त्या मित्राजवळ माझा पत्ता होता. त्यानें तें क्रॉसबाईच्याकडे पाठविलें व अशा रीतीनें तें माझ्यापर्यंत आलें. इंग्लंडमधील पोस्टाच्या कार्यपद्धतीचें कौतुक वाटलें.

रस्त्यावरील रहदारीचें नियंत्रणसुद्धां आपल्यापेक्षां वेगळ्या रीतीनें होतें. मॅचेस्टरला ट्रामगाड्या नाहींत. ट्रामचे रूळ आहेत, पण ट्राम्स् बंद केल्या आहेत. बसेस मात्र भरपूर आहेत. एकूण निरनिराळ्या १०५ नंबरांच्या बसेस आहेत. बसेस एका पाठोपाठ असतात. त्यामुळे रांकेंत फार वेळ मुळींच तिष्ठत राहावें लागत नाहीं. रस्त्यांत मोटारीहि खूप असतात; पण नियंत्रणासाठीं पोलीस लागत नाहीं. सर्वत्र रहदारीसाठीं दिवे (ट्रॅफिक लाइट्स) आहेत. विजेचे हिरवे व तांबडे सिग्नल्स असतात. त्यांचें कार्य स्वयंचलित (ऑटोमॅटिक) असतें. दर एक-दोन मिनिटांनीं हिरव्याचा तांबडा व तांबड्याचा हिरवा दिवा होतो. पादचारी लोक पद-पथावरून (फूटपाथवरून) चालतात. त्यांना रस्ता ओलांडण्यासाठीं ठराविक जागा (ट्रॅफिक आयलंड्स) असतात. कांहीं ठिकाणीं विजेचीं बटणें ठेवलीं आहेत. तीं आपण दाबलीं कीं वाहतूक थांबण्यासाठीं असलेला तांबडा दिवा लागतो व वाहतूक थांबते. एक मिनिटांनो तो दिवा आपोआप हिरवा होतो व वाहतूक सुरू होते. अशी मोठी छान सोय आहे.

हें पत्र तुझ्या हातांत पडेल तेव्हां दिवाळीची धामधूम असेल. सौ. आई गोडघोड करण्यांत गर्क असेल व तूं दिवाळी अंक वाचण्यांत गुंगली असशील. मीं हि मॅचेस्टरमधील माहितीचा हा एक छोटासा दिवाळी अंकच पाठविला आहे म्हणेनास! 'मॅचेस्टर दिवाळी विशेषांक' संपादक, मुद्रक, प्रकाशक—सर्व कांहीं मीच!

ती. नाना व सौ. आई यांना शि. सा. नमस्कार.

तुझा,
भाऊ

विभाग दुसरा

विलायतेंतील कांहीं विशेष अनुभव

पृष्ठ ८ वें

ब्रिटिश पार्लमेंटची निवडणूक

॥ श्री ॥

मॅचेस्टर, दि. २९ ऑक्टोबर, १९५१.

प्रिय उषास शुभाशीर्वाद.

सध्यां येथें पार्लमेंटच्या निवडणुकींची गडबड चालू आहे. दोन्ही बाजूंचा प्रचार वृत्तपत्रें व भाषणें यांच्या साहाय्यानें सुरू आहे. नभोवाणीवर चर्चिल, अँटली, मॉरिसन् व ईडन यांची भाषणें मी ऐकलीं. येथील ब्रिटिश कौन्सिल ही संस्था परदेशांतून आलेल्या विद्यार्थ्यांना इंग्लंडविषयी माहिती पुरविते. गेल्या मंगळवारी या संस्थेंत मि. रॉस यांचें भाषण झालें. निवडणुका कशा होतात त्याचें तंत्र त्यांनीं समजावून सांगितलें. हिंदी मनुष्य येथें सदां महिने राहिला असेल तर त्याला मतदानाचा हक्क आहे. या निवडणुकींत मला फार वैशिष्ट्य वाटलें. कांहीं वेळां घरीं जाऊन प्रचार करतात, पण भित्तिपत्रकें चिकटवणें किंवा प्रचार-पत्रें वांटणें हा प्रकार मुळींच आढळत नाही. रस्त्यांतून भिरवणुकी व फेऱ्या काढणें आणि थारडाओरडा करणें हेहि दिसत नाही. प्रत्यक्ष निवडणुकीच्या दिवशीं कोणतेंहि विद्यालय व एकाहि कचेरी बंद नव्हती. नेहमीं प्रमाणें सर्व व्यवहार चालू होते. सकाळीं सात ते रात्री नऊ ही निवडणुकीची वेळ ठरली होती. पण रस्त्यांतून फिरणाऱ्या एकाहि मोटारीवर प्रचाराची पाटी दिसली नाही. रस्त्यांत कोणी कुठें निवडणुकीची चर्चा करीत नव्हतें. कॉलेजांतहि गप्पा अभ्यासाच्या, खेळण्याच्या-निवडणुकीच्या नाहीत. मतदानकेंद्रावर सुद्धां अगदीं सामसूम. लोक येतात व मत देऊन जातात. बाहेर 'पोलिंग स्टेशन' अशी पाटी असते म्हणून केवळ कळतें कीं, आंत मतदान चालू आहे. लोक रांगेनें येतात, तेथील अधिकाऱ्याला आपलें नांव सांगतात.

लगेच यादीर्ताल त्या नांवावर अधिकारी फुली मारून मतदाराला मतदानाचा कागद देतो. मतदार मत—पेटित आपला कागद टाकतो व वर एक थप्पड त्या पेटीला मारतो, (तशी येथें पद्धत आहे) व पुढें जातो. पोलिंग स्टेशनवर कोणत्याहि उमेदवाराचा प्रतिनिधि किंवा प्रचारक नसतो, कारण अशा प्रचाराचा उपयोग होत नाही. जवळ जवळ प्रत्येकाचें मत ठरलेलें असतें.

यानंतर रात्री नऊच्या पुढें मतमोजणी होते. जसजसे निकाल बाहेर येतील तसतसे ते रेडिओ व टेलिव्हिजन यांच्या द्वारां सांगितले जातात. बाहेर एक मोठा पडदा लावतात व त्यावर निरनिराळे निकाल टेलिव्हिजननें दिसतात. रस्त्यावर लोकांची गर्दी होते. आरडाओरडाहि किंचित् चालतो. आपल्या पक्षाचा उमेदवार निवडून आल्याचें कळतांच लोक आरोग्या ठोकतात. पण दोन्ही पक्षांत राजकीय वैमनस्य दिसत नाही. मारामारी कुठेंच होत नाही.

परवांच्या निवडणुकींत मला एक गंमत आढळली. सरकारी पक्षाचे ३३९ सदस्य व विरोधी पक्षाचे २९३ सदस्य आहेत. पण देशांतील मते पुढीलप्रमाणें पडलीं—

कॉन्झर्व्हेटिव्ह पक्ष—१, ३६, ६५, ५९५ मते.

(२९१ कॉन्झर्व्हेटिव्ह उमेदवारांमध्ये)

लेबर पक्ष—१, ३८, ७७, ९२२ मते.

(२७७ लेबर उमेदवारांमध्ये)

म्हणजे लेबर पक्षाला एकूण जास्त मते पडूनहि त्याचें मंत्रिमंडळ नाही. देशांतील बहुसंख्य लोकांना लेबर पक्ष हवा; पण मंत्रिमंडळ मात्र कॉन्झर्व्हेटिव्ह पक्षाचें झालें व त्या पक्षाचा विजय झाला. हीच का लोकशाही ? अशी मला शंका येते. असो.

रेझर ब्लेड्ससंबंधी तूं आपल्या फत्रांतून चौकशी केली आहेस. इकडे हवा इतकी थंड असते की, दाढ्या ब्लेडशिवायच होऊं शकतात. ब्लेडची आवश्यकताच भासत नाही. लोक तशीच दाढी करतात. थट्टा नाही, खरंच ! इलेक्ट्रिक शेर्व्हिंग मशिनच्या साहाय्यानें साबू व ब्लेड यांच्याशिवाय दाढी होते. हें मशीन साडेसहा पाँडांना मिळतें. त्यानें बिछान्यांत पडल्यापडल्या-देखील दाढी करतां येते व कापण्याची अजीबात भीति नाही. मात्र नेहमींच्या

दाढीपेक्षां जरा जास्त वेळ लागतो. मी मात्र हें यंत्र वापरीत नाहीं. होनच्या साहाय्यानें एक ब्लेड खूप दिवस टिकते. दाढी रोज करावी लागते.

पुढील महिन्यांत येथें दोन चांगले कार्यक्रम होणार आहेत. त्यांची माहिती पुढील पत्रांतून कळवीन.

ती. नाना व सौ. आई यांना शि. सा. नमस्कार.

तुझा,

भाऊ

* * *

पत्र ९ वें

गाय फॉक्स डे आणि इंग्लंडच्या राणीचें दर्शन

॥ श्री ॥

मॅन्चेस्टर, दि. १७ नोव्हेंबर, १९५१.

प्रिय उषा,

या महिन्याच्या ५ दिनांकाला एक गमतीदार कार्यक्रम पाहायला मिळाला. काय असेल ओळख पाहूं! ५ नोव्हेंबर १९५१ रोजी गाय फॉक्सनें पार्लमेंट उडवून लावण्याचा कट केला होता, पण तो उघडकीस आला वगैरे इतिहास तुला माहीत असेलच. हा दिवस येथें मोठ्या उत्साहानें साजरा करतात. शहरांत ठिकठिकाणी होळ्या पेटवतात. आपल्याकडील होळी पौर्णिमेची मला आठवण झाली. येथें शहरांतून जागजागीं उद्यानें (पार्क्स) असतात. लोक त्यांतील झाडें किंवा फांद्या तोडून पळवितात व त्यांचा उपयोग बॉन फायर (होळी) करण्यासाठीं करतात. या वेळीं तर लोकांनीं इतक्या फांद्या पळविल्या कीं उद्यानांतून पोलीसपहारा ठेवावा लागला. अशा या होळींत गाय फॉक्सची कापडाची मूर्ति करून ती जांळायची अशी प्रथा आहे. फटाके, फुलबाजे, सुरनळे वगैरे दारू आपण दिवाळींत उडवितों तशीच येथेंहि उडवितात. मीसुद्धां एके ठिकाणी जाऊन या बॉन फायरमध्ये भाग घेतला, फटाके उडविले. आणखी एक पद्धत असते. प्रत्येकानें घरांतून बटाटे आणायचे व ते होळीवर भाजून खायचे. मिसेस् क्रॉस यांच्याकडून मी एक बटाटा नेला होता, पण होळींत भाजण्यासाठीं टाकलेले कांहीं बटाटे करपून गेले, त्यामुळें

मला खातां आला नाही. तसेंच या वेळीं टॉफीसुद्धां वाटतात, खूप आरडा-ओरडा करतात व एक रात्र मजेंत घालवितात.

कालचा दिवस आणखी एका कारणाकरितां माझ्या लक्षांत राहिल. काल इंग्लंडच्या राणीला पाहण्याचा सुयोग लाभला. येथें 'ट्रेड हॉल' म्हणून एक मोठा हॉल आहे. तेथें पूर्वी वृन्दवादनाचे (ऑर्केस्ट्राचे) कार्यक्रम होत असत. गेल्या युद्धांत जर्मन लोकांनी तो हॉलच उध्वस्त करून टाकल्यामुळें इतके दिवस तेथील कार्यक्रम बंद होते. आतां पुन्हां त्या ठिकाणीं उत्तम हॉल बांधण्यांत आला आहे. त्याचा उद्घाटन-समारंभ राणीच्या हस्ते काल झाला. समारंभ फक्त निमंत्रित लोकांसाठीं होता, त्यामुळें मला जातां आलें नाही. परंतु राणी एका विशिष्ट रस्त्यानें दुसऱ्या एका कार्यक्रमासाठीं जाणार होती. तो रस्ता आमच्या विद्यापीठावरूनच जातो. तेव्हां इंग्लंडची राणी बघण्याच्या उद्देशानें मी रस्त्यावर आलों. आपली राणी रस्त्यानें जात असतां इंग्रज लोक कसे वागतात हें जाणण्याची उत्कंठा माझ्या मनांत होती. रस्त्याच्या दुतर्फा लोक अगदीं शांतपणानें हातांत युनियन जॅक्स घेऊन उभे होते. दंगा नाही, धोपा नाही, धक्काबुक्की नाही, आरडाओरडा नाही. राणीची मोटार रस्त्यानें जात होती तेव्हां युनियन जॅक्स हालवून अगर हात हालवून लोकांनीं तिच्या-विषयींचा आपला आदरभाव व्यक्त केला. मोटार निघून जातांच लोक शांत चित्तानें आले तसे परत निघून गेले. मोटारीभोंवतीं जमणें, मोटार थांबवून पुढें जाऊं न देणें, मोटारीमागें धांवत जाणें अगर आरडाओरडा व धक्काबुक्की करून पुढें घुसणें यांतला कोणताच प्रकार आढळला नाही. या शिस्तबद्धतेमुळें सर्वांना राणीला व्यवस्थित बघतां आलें, शुभेच्छा (ग्रीटिंग्ज) व्यक्त करतां आल्या. आपल्याकडे अगदीं विरुद्ध वातावरण दिसतें, नाही ?

पाऊस येथें सारखा असतो. हवा इतकी दमट असते की, रस्ते सहसा वाळतच नाहीत. थंडी आहेच ; पण बर्फ अजून पहायला मिळालें नाही.

माझी काळजी करूं नये. ती. नाना व सौ. आई यांना माझे शिर-साष्टांग नमस्कार.

तुला,
भाऊ

पत्र १० वें

इकडील सिनेमा आणि शिस्त

॥ श्री ॥

मॅचेस्टर, दि. २८ नोव्हेंबर, १९५१

चि. उषास सप्रेम आशीर्वाद.

गेल्या शनिवारी मी सिनेमाला गेलों होतों. येथील सिनेमा दाखविण्याची पद्धत आपल्याकडील पद्धतीपेक्षा खूपच वेगळी आहे. इकडे सिनेमा व नाटकं यांसाठी गळोगळीं नाट्यगृहें आहेत. गर्दी आपल्याकडे असते तशीच. बहुतेक इंग्रजी व कांहीं फ्रेंच चित्रपट येथें लागतात. साधारणपणें दुपारी बारा-साडेबारा वाजतां नाट्यगृह जें उघडतें तें रात्री साडेअकरा-बारापर्यंत चालू असतें. नाट्यगृह उघडल्यापासून न्यूज, सिनेमा-न्यूज, सिनेमा असें सारखें ओळीनें चालू असतें. एक खेळ (शो) संपल्यावर पहिल्या लोकांनीं बाहेर जायचें व नव्या प्रेक्षकांनीं आंत शिरायचें अशी येथें पद्धत नाहीं. नाट्यगृह उघडल्यापासून तों तें बंद होईपर्यंत आपण केव्हांहि आंत जाऊं शकतों. व केव्हांहि बाहेर येऊं शकतों. सिनेमा सारखा चालूच असतो. साधारणपणें कोणत्या वेळेस बातम्या संपून खेळाला आरंभ होतो हें जाहीर केलेलें असतें. पण आपण त्याच वेळीं गेलें पाहिजे असा निर्बंध नसतो. पहिल्या खेळाच्या वेळीं आपण मध्यंतरीच उठून गेलों तरी दुसऱ्या खेळाला त्यापुढील कथाभाग जेव्हां सुरू होईल तेव्हां गेलें तरी चालतें. इतकेंच नव्हे तर तोच खेळ दुसऱ्यांदा पाहण्यासहि हरकत नसते. मी ' दि रेड शूज ' हा सिनेमा पाहिला. तो सतरंगी (टेक्निकलर) होता. नृत्याचाच भाग त्यांत जास्त होता. पण अभिनय, दिग्दर्शन वगैरे अनेक दृष्टींनींहि तो मला आवडला. दुपारी लंच झाल्यावर सव्वादोन वाजतां आम्ही गेलों व सायंकाळीं सहा वाजतां परत आलों.

सिनेमाचें आणखी एक वैशिष्ट्य असें की, कांहीं ठिकाणीं प्रत्यक्ष सिनेमा असा दाखवतच नाहींत. बातम्या, देशांतील विविध घडामोडी, गाण्याचे व नृत्याचे कार्यक्रम असे इतर कार्यक्रमच होतात. दुपारी बारापासून रात्री दहापर्यंत एकापाठोपाठ एकेक कार्यक्रम तास-दीड-तास चालू असतात.

नंतर तेच कार्यक्रम पुन्हा सुरु होतात. असें क्रमशः चालते. आपण केव्हांहि जावें व केव्हांहि बाहेर यावें. दर एक शिलिंग असतो. एक शिलिंगांत तास दीड तास चांगली करमणूक होते. कंटाळा आला तर आधीच उठून यावें. एखादा कार्यक्रम विशेष आवडला, जास्त वेळ थांबावें. काल रात्री घरी कंटाळल्यासारखें झालें, म्हणून आम्ही कांहीं मित्र अशाच एका थिएटरांत गेलों होतो.

थिएटरमध्ये केव्हांहि येऊन बसावें आणि केव्हांहि उठून जावें अशी पद्धत असली तरी ही ये-जा देखील शांतपणानें चाललेली असते. गडबड किंवा गोंगाट मुळीच होत नाही. आपले सर्व सामाजिक व्यवहार शिस्तीने व सचोटीने करण्याचें इंग्रज नागरिकाला बाळकडूच मिळालेलें असतें. घराबाहेर पडलें कीं याचीं अनेक प्रत्यंतरे येतात. मुंबईतील बसेसप्रमाणें येथील बसेस-सुद्धां दुमजली आहेत. पण येथें मात्र दोन्ही मजल्यांवरील प्रवाशांसाठीं एकच कंडक्टर असतो. तोच सर्वांना तिकिटें देतो. पण त्याची नजर चुकवून कोणी तिकिटाविना प्रवास करित नाही. पैसे मागण्यासाठीं कंडक्टर आपल्याजवळ आला नाही तर उतरण्यापूर्वी प्रवासी आठवणीने त्याचेजवळ पैसे देतात. आपणांस कोठें उतरायचें हें माहीत असेल तर कंडक्टरला तें ठिकाण सांगायचेंहि कारण नाही. दोन पेन्स, तीन पेन्स असें नुसतें सांगितलें कीं कंडक्टर त्या दराचें तिकिट देतो. 'ट पेन्स प्लीज' असें फक्त म्हणायचें. (Two pence चा उच्चार 'ट पेन्स' असा करतात.) रस्त्यांत खूप गर्दी असली तरी मोटारी कर्णे (हॉर्न्स) वाजवत नाहीत. तशी गरजहि भासत नाही. कर्णा वाजविणारा ड्रायव्हर नवाशिका समजला जातो. बसमध्ये किंवा आगगाडींत लोक गोंगाट करत नाहीत. केवळ शेजाऱ्यास ऐकूं जाईल इतकें हळू बोलतात. विद्यापीठाच्या आवारांतील हॉटेलांत आम्ही दुपारी जेवतो. तेथें दीड-दोनशें विद्यार्थी असतात. प्रत्येक जण दुसऱ्याशी बोलतो; पण तें तिसऱ्याला ऐकूं जाणार नाही इतकें खालच्या आवाजांत. एका टोंकापासून दुसऱ्या टोंकास आपल्या मित्राला कोणीच हांक मारत नाही. इतकी शांतता पाहून आश्चर्य वाटतें.

अशीच शिस्त बँकेंत व ग्रंथालयांतहि दिसून येते. बँकेंत माझें खातें आहे, पण खातें-पुस्तक (अकाउंट बुक) नाही. रक्कम भरायची असेल तेव्हां ती फक्त कारकुनाजवळ द्यायची. भरणा केल्याची पावतीहि मिळत नाही. तिची जखरीहि नसते. मात्र आपल्या खात्यावर एकूण किती पैसे आहेत, किती

पैसे आपण काढले याचा माझा मीच घरीं हिशेब ठेवतो. पैसे काढतांना चेक लिहून तो काउंटरवर द्यायचा व पैसे मागायचे. पण चेकवरचा नुसता आंकडा पाहून तेवढे पैसे मीं सही करायच्या आंत कारकून मोजून ठेवतो. सही बरोबर आहे कीं नाही, मीं मागणी केली तेवढे पैसे माझ्या खात्यावर शिल्लक आहेत कीं नाहीं हे तो कांहींसुद्धां बघत नाही. एका हातानें चेक आंत सारायचा व दुसऱ्या हातानें पैसे घ्यायचे अशी पद्धत असते. एवढी सचोटी पाहून खरोखरच नवल वाटतें. शिवाय बँकेंतील कामें फार जलद होतात. कितीहि गर्दी असली तरी पांच मिनिटांपेक्षां जास्त वेळ बँकेंत कधीहि तिष्ठत राहावें लागत नाही.

हीच गोष्ट ग्रंथालयाची. सारीं पुस्तकें उघड्या शेल्फवर ठेवलेलीं असतात. कपाट नाहीं कीं कुलुपहि नाही. विद्यार्थ्यांनं कोणत्याहि शेल्फजवळ जावें, हवें तें पुस्तक चाळावें व लागेल तें पुस्तक घ्यावें. काउंटरजवळ जाऊन रिलिफ मरावी व पुस्तक दाखवून रिलिफ तेथें द्यावी. एक मिनिटाचें काम. हा विद्यार्थी आहे कीं कोणी उपरा मनुष्य आहे हेंहि कोणी पहात नाही. मी इतका नवखा माणूस पण “तुम्ही विद्यार्थी आहां काय ? तुमचें कार्ड कोठें आहे ? ” असे प्रश्न विचारून ग्रंथालयांत मला कोणीहि अडविलें नाही. असो. कुसुमनें पाठविलेला स्वेटर कालच मिळाला. हिंवाळ्यांत पडणाऱ्या थंडीला तोंड द्यावयाची ही तयारीच आहे म्हणना. स्वेटर चांगला झाला आहे हें नव्यानें सांगायला नको. तशी ती खूप वाकबगार आहेच मुळीं.

ती. नानांचें बरेच दिवसांत पत्र आलें नाही. त्यांच्या पत्राची मी वाट पाहत आहे. त्यांना व सौ. आईला शि. सा. नमस्कार.

तुझा,
भाऊ

पत्र ११ वें

मॅचेस्टर विद्यापीठ

॥ श्री ॥

मॅचेस्टर, दि. २२ डिसेंबर, १९५१.

ती. नानांना शि. सा. नमस्कार, वि. वि.

तुमचें पत्र दि. १७ रोजी मिळालें. सर्वांची खुशाली कळल्यामुळें खूप आनंद झाला.

या पत्रांत माझ्या अभ्यासाविषयीं सविस्तर माहिती लिहिण्याचें योजिलें आहे.

मला येथें येऊन पावणेदोन महिने झाले; पण पीएच्. डी. ला मला प्रवेश दिल्याचें मॅचेस्टर विद्यापीठाकडून आज पत्र आलें आहे. 'पीएच्. डी.: संख्याशास्त्र' या पदवी-परीक्षेचा अभ्यास करण्याची परवानगी मिळावी असा अर्ज मी पुण्याहून मॅचेस्टर विद्यापीठाकडे पाठविला होता. "मुंबई विद्यापीठाची एम्. ए. ची परीक्षा एकदां गणित घेऊन व पुन्हां संख्याशास्त्र घेऊन मी उत्तीर्ण झालों आहे; आणि दोन्ही वेळां मी प्रथम श्रेणीत पहिला क्रमांक मिळविला होता" वगैरे माहिती मी माझ्या अर्जांत लिहिली होती. त्या अर्जाचा विचार प्रथम १८ ऑक्टोबर १९५१ रोजी या विद्यापीठाची 'पीएच्. डी. कमिटीची' बैठक झाली तीत करण्यांत आला व माझी शैक्षणिक लायकी (Qualifications) पीएच्. डी. स प्रवेश देण्याच्या दृष्टीनें अपुरी आहे असें कमिटीचें मत पडलें. पीएच्. डी. ला येण्यापूर्वी कांहीं तरी संशोधनकार्याचा अनुभव (Research experience) व त्यावरील स्वतःची प्रकाशनें (Publications) यांची आवश्यकता असते. येथें सामान्यतः अशी प्रथा आहे की, ऑनर्स कोर्स झाल्यानंतर संशोधनात्मक प्रबंध लिहून एम्. एस्सी. (M. Sc. by research) होण्याच्या कोर्सला प्रवेश दिला जातो. येथें माझ्याबरोबर आलेले इतर तिघे विद्यार्थी प्रथम 'एम्. एस्सी. बाय पेपर्स' झाले. नंतर त्यांनीं इतरत्र संशोधनकार्याचा दोन-दोन वर्षे अनुभव घेतला, आणि मगच त्यांना या विद्यापीठांत पीएच्. डी. ला प्रवेश मिळाला आहे.

नुसतें एम्. ए. किंवा एम्. एस्सी. होऊन माझ्याप्रमाणें एकदम कोणीच आलेले नाहीत. कमिटीनें माझी केस पूर्णपणें निकालांत काढली नव्हती. “ डिसेंबरच्या बैठकींत तुमच्या अर्जाचा फेरविचार करून तुम्हांला अंतिम निर्णय कळवूं, तोंपर्यंत तुम्ही प्रा. बार्टलेट यांच्या हाताखालीं तुमचें संशोधनाचें काम चालू ठेवा ” असें मला कळविण्यांत आले होते. त्याप्रमाणें मॅचेस्टर विद्यापीठाचें आजच मला पत्र आलें आहे. एम्. एस्सी. कडून मला पीएच्. डी. स प्रवेश दिल्याचें त्यांनीं कळविलें आहे. माझा प्रबंध दोन वर्षांत पूर्ण होऊं शकला तर पीएच्. डी. ही पदवी मला दोन वर्षांनीं मिळूं शकेल. अर्थात् ही परवानगी माझी मुंबई विद्यापीठांतील प्रगति (करिअर) पाहून देण्यांत आली नाही, तर केवळ गेल्या दीड-दोन महिन्यांत मीं येथें जें काम केले त्यावरून हा निर्णय विद्यापीठानें घेतला आहे. येथें नुसत्या पदव्यांना महत्त्व नसतें. पीएच्. डी. ला प्रवेश देण्यापूर्वीं निदान एक वर्षाचा संशोधनकार्याचा अनुभव पाहिजे हा नियम कटाक्षानें पाळण्यांत येतो. विद्यार्थ्यांची संशोधन करण्याची पात्रता आहे हें प्रत्यक्ष पाहिल्याशिवाय कोणालाच पीएच्. डी. ला प्रवेश दिला जात नाही.

येथील शिक्षणाची पातळी आपल्याकडे मिळणाऱ्या शिक्षणापेक्षा बरीच उंच आहे. मी एम्. ए. ला जें गणित शिकलों तें सर्व येथें बी. ए. (ऑनर्स) च्या कोर्सला नेमलेलें आहे. त्याशिवाय मी एम्. ए. होईपर्यंत ज्या गोष्टी शिकलों नाही त्यांपैकीं अनेक गोष्टी येथें बी. ए. च्या विद्यार्थ्यांना अभ्यासाच्या लागतात. संख्याशास्त्र घेऊन मी एम्. ए. ला पुन्हां बसलों होतो तेव्हां जो भाग शिकलों तो मात्र येथें बराच उपयोगी पडतो. पण त्याच्या अधिक समतोल अभ्यासासाठीं आवश्यक असलेली गणिताची बैठक अपुरी भासते. याचें कारण असें कीं, येथें पीएच्. डी. साठीं प्रबंध लिहिणाऱ्या विद्यार्थ्यांकडून विद्यापीठाच्या फार मोठ्या अपेक्षा असतात. साधासुधा प्रबंध लिहून पीएच्. डी. मिळत नाही.

मॅचेस्टर विद्यापीठांतील गणित-शाखा फार मोठी आहे. तीन मजली इमारत आहे. प्रा. बार्टलेट यांच्या मार्गदर्शनाखालीं माझा संख्याशास्त्रांतील संशोधनात्मक अभ्यास चालू आहे. इकडे येण्यापूर्वीं संशोधनकार्याची मूलभूत रूपना यावी व तद्विषयक थोडाफार अनुभव मिळावा

म्हणून मी दिल्लीस तीन महिने राहून अभ्यास केला होता. पण दिल्लीला असतांना मला संख्याशास्त्रांतील Stochastic Process चा अभ्यास मुळींच करतां आला नव्हता. त्यामुळें येथें तो विषय ध्यायला परवानगी मिळेल कीं नाहीं ही शंका होती. पण तो विषय घेण्यास मला प्रा. बार्टलेट यांनीं परवानगी दिली. सध्यां माझें त्या विषयाचें प्राथमिक वाचन चालू आहे. पण गणिताचा परिचय वाढविण्यासाठीं गणिताचीं पांच व्याख्यानें मला आठवड्यांतून एकावीं लागतात. त्यांपैकीं तीन व्याख्यानें डॉ. रुटर यांचीं असतात. विद्यार्थी आम्ही तिघेच आहोंत. परंतु गणितशास्त्रमधील अध्यापकवर्गापैकीं (स्टाफपैकीं) दहा-बारा प्राध्यापक या व्याख्यानांना बसतात व आम्हां विद्यार्थ्यांप्रमाणें टिपणेंहि घेतात. या प्राध्यापकांपैकीं सात-आठ जण गणित विषयाचे पीएच्. डी. आहेत. विशेष म्हणजे मी ज्यांच्या हाताखालीं काम करतो ते प्राध्यापक बार्टलेट हेसुद्धां नियमितपणें या तासांना येऊन बसतात. यावरून येथील व्याख्यानें कोणत्या दर्जाचीं होत असतील याची कल्पना येईल. अर्धेमध्ये एखादी लहान-मोठी सुटी आली तरी सुटी संपतांच अगदीं पहिल्या दिवसापासून विद्यापीठाचें काम सुरू होतें व तेंहि अगदीं व्यवस्थित. सुटीनंतरच्या पहिल्या दिवसाचा पहिला ताससुद्धां नेहमींच्या गांभीर्यानें सुरू होतो. आपल्याकडे उन्हाळ्याच्या किंवा दिवाळीच्या सुटीनंतर कॉलेजमधील पहिला दिवस म्हणजे लहान मुलांच्या खेळांतील लिंबलोनचेंच असतें. तासांना बसायच्या तयारीनें एखादाच विद्यार्थी येत असेल किंवा नसेल ! विटीदांड्या खेळांत सुरवातीला मार्क मिळाले कीं 'पहिलें दान देवाला' म्हणून खेळाडू तें उदारपणानें सोडून देतात. सुटी संपल्यावर पहिल्या दिवशीं कॉलेजांतील विद्यार्थ्यांची भूमिका आपल्याकडे या मुलांसारखीच असते. येथें मात्र तसें मुळांच नाहीं. आपआपल्या कार्यांत जो अभिरत असतो त्याला संसिद्धि लाभते हें गीतेंतील वचन इंग्रजांनीं अक्षरशः सर्व व्यवहारांत उतरविलें आहे.

संख्याशास्त्रांतील संशोधनाकरितां आम्ही एकंदर चौथे विद्यार्थी आहोंत. त्यांपैकीं एकाचा प्रबंध पुरा झाला आहे. दोघांचें एकेक वर्ष झालें आहे. यंदांचा नवीन विद्यार्थी असा मी एकटाच आहे. आम्हां चौघांना गेल्या रविवारी प्रा. बार्टलेट यांनीं आपल्या घरी रात्री आठ वाजतां जेवायला

बोलाविलें होतें. खूप मोकळेपणानें ते सर्वांशीं बोलले. रात्रीं अकरापर्यंत आम्ही स्थांब्या घरीं थांबलों होतों.

येथें आल्यानंतर मीं विद्यापीठांत माझें नांव लगेच नोंदविलें होतें. प्राथमिक फी, अध्ययन फी, विद्यार्थी-संघाची फी मिळून दहा पौंड (सुमारे १४० रुपये) भरावे लागले. आतां या वर्षीं मला पुन्हां अध्ययन फी भरावी लागणार नाही.

विद्यापीठामार्फत फेब्रुवारी महिन्यांत सर्व विद्यार्थ्यांच्या छातीचे 'एक्स रे'चे फोटो विनामूल्य काढणार आहेत. इकडे वैद्यकीय मदत (हेल्थ सर्व्हिस) फुकट असते. साधा ताप आलातरी डॉक्टर फुकट घरीं येऊन तपासतात व औषधहि मोफत देतात. मोठमोठी ऑपरेशन्स फुकट करतात. चष्मे, दातांच्या कवळ्या, कानांची ऐकू येण्याची यंत्रें (इअर ट्रम्पेट्स), कृत्रिम अवयव ह्या जिनसा नागरिकांना फुकट मिळतात. राष्ट्रीय वैद्यकीय मदत योजनेप्रमाणें (नॅशनल हेल्थ स्कीमप्रमाणें) सरकार हा सर्व खर्च करतें.

माझें वजन तीन पौंड वाढलें आहे. प्रकृति सुधारत आहे. काळजी नसावी. पुढील पत्र २ जानेवारीस (म्हणजे पुढील वर्षीं) पाठवीन.

सौ. आईस शि. सा. नमस्कार, चि. उषास अनेक आशीर्वाद.

आपला,

वसन्त

★ ★ ★

पत्र १२ वें

नाताळचा आनंद

॥ श्री ॥

मॅचेस्टर, दि. २ जानेवारी, १९५२.

प्रिय उषास सप्रेम आशीर्वाद.

तुला बालकवि ठोमरे यांची गोष्ट माहीत आहे? बालकवि नाशकास रे. टिळक यांच्याकडे राहत होते. तारा या नांवाच्या टिळकांच्या छोट्या मुलीचें एकदां बालकवींना पत्र आलें. तिचें म्हणणें कीं, तुम्ही मला एक खूप मोठें पत्र पाठवा. बालकवींनीं तिला खरोखरीच 'मोठें' पत्र पाठविलें. त्यांनीं एक गंमत

केली. त्यांनीं दोन-तीन इंच रुंदीचे कागदाचे बरेच कोरे कपटे तयार केले. ते एकाखाली एक असे चिकटवून पतंगाच्या शेपटीसारखी त्यांची एक मली मोठी सुरळी तयार केली. त्या मुलीच्या पायापासून डोक्यापर्यंत पुरेल इतका लांबलचक कागद तयार झाला. त्यावर बालकवीनीं एक कहाणीवजा पण अत्यंत विनोदी व खुसखुशीत पत्र लिहिलें व तिला तें पाठविलें. खूप मोठें पत्र हवें ना? हें घे मोठें पत्र !

आज मीहि तुला असंच लांबलचक पत्र लिहीत आहे. मात्र मी तें पतंगाच्या शेपटीवर लिहिणार नाहीं. घाबरूं नकोस ! नेहमींचाच साधा कागद हातीं घेतला आहे.

मोठें पत्र पाठवायचें कारण असें कीं, येथें तसाच मोठा सण मला पहायला मिळाला. गेल्या आठवड्यात इंग्लंडमध्ये **नाताळचा सण** साजरा करण्यांत आला. त्या वेळीं मीं अनेक गोष्टी पाहिल्या, पुष्कळ गोष्टी अनुभवल्या, खूप खूप मजा वाटली. ही सारी गंमत तुला सविस्तर कळविलीच पाहिजे.

आपल्याकडील सणांच्या मानानें इकडे सण एकंदरीनें कमीच असतात. ख्रिसमस व ईस्टर हेच प्रमुख सण. विशेषतः ख्रिसमस आपल्याकडील दिवाळी-प्रमाणेंच इकडे फार उत्साहांत व आनंदांत साजरा करतात.

दि. २५ डिसेंबर हा सर्वांत प्रमुख दिवस. तो येशू ख्रिस्ताचा जन्मदिवस. दि. २४ ची संध्याकाळ म्हणजे नाताळची सायंकाळ-ख्रिसमस ईव्ह. तेव्हां-पासून खरा ख्रिसमस सुरू होतो. त्यानंतर दि. २६ हा बॉक्सिंग-डे—म्हणजे त्या दिवशीं एकमेकांना बक्षिसें द्यावयाचीं. त्यानंतरची ३१ डिसेंबरची रात्र व १ जानेवारी हे दिवस जुन्या वर्षाचा शेवट व नव्या वर्षाचा आरंभ म्हणून साजरे करतात. नाताळचे हे सर्व प्रमुख दिवस होत.

नाताळची तयारी दोन-दोन महिने आगाऊ सुरू होते. लोक आपलीं घरे धुऊन-झाडून स्वच्छ करतात व नंतर विविध प्रकारांनीं सजवितात. पताका, फुगे सर्वत्र दिसूं लागतात. बाजारांत शुभेच्छा-पत्रकें (ग्रीटिंग्ज्-कार्ड्स्) घेण्यासाठीं व आपल्या इष्टमित्रांना आणि नातेवाइकांना द्यावयाच्या नाताळच्या मेटी निवडून घेण्यासाठीं ही गर्दी उसळते ! नाताळ जसजसा जवळ येतो तसतसा सर्वांच्या चेहऱ्यांवर आनंद दिसूं लागतो. खाण्यापिण्याची चंगळ उडूं लागते. पोस्टात मेटीचीं काडें पाठविण्याची गर्दी उडते.

बक्षिसें देण्याचा हा कार्यक्रम घरोघर चालतो. यांत कल्पना अशी असते की, खिसमसबाबा म्हणजे 'सांटा क्लॉज' या नांवाचा तांबडें वस्त्र परिधान केलेला व पांढरीशुभ्र दाढीमिशा असलेला म्हातारा माणूस रेनडीयरच्या गाडीतून रात्री येतो व घराच्या धुराड्यांतून खाली घरांत उतरतो. लहान मुलें झोंपतात त्या पलंगाला एक पायमोजा लावून ठेवलेला असतो, त्यांत तो बक्षिसाच्या वस्तु टाकतो. सकाळीं मुलें उठतात तेव्हा त्यांना आपलें बक्षिस सांपडतें व आनंद होतो. अर्थात् घरांतील मोठीं माणसेंच रात्रीं मुलें झोपल्यानंतर त्या मोज्यांत हीं बक्षिसें टाकून ठेवतात. कधीकधी घरामध्यें नाताळचें झाड खिसमस-ट्री म्हणून एक कृत्रिम झाड उभारून त्यावर दिव्यांची आरास करतात व त्यावर हीं बक्षिसें लोंबत ठेवलेलीं असतात.

नाताळचा विशेष कार्यक्रम येथील ब्रिटिश कौन्सिल या संस्थेनें केला. मूळ हेतु असा की, मॅचेस्टरमध्ये जे परकीय विद्यार्थी आहेत त्यांना इंग्लंडमध्ये नाताळचा सण कसा साजरा करतात याची कल्पना यावी.

नाताळची सुरवात दि. १९ डिसेंबर १९५१ रोजी सायंकाळीं खिसमस पार्टीनें झाली. पंचवीस मुलगे व मुली एवढे आम्ही सायंकाळीं साडेसात वाजतां ब्रिटिश कौन्सिलच्या इमारतींत जमलों. प्रत्येक मुलानें लॉटरीप्रमाणें एक क्रमांक उचलायचा. मला ९ हा क्रमांक आला. त्याप्रमाणें मुर्लीतहि एकीला ९ हा क्रमांक आला. तेव्हां आम्ही दोघे जण भिडू झालों. प्रत्येक क्रमांकाला एकेक गमतीदार नांव दिलेलें होतें.

मला व माझ्या भिडूला 'होली' असें नांव आलें. पुढें आम्ही मिस्टर व मिसेस् होली या नांवांनेंच संबोधले गेलों. अशा रीतीनें प्रत्येक मुलगा व मुलगी अशा जोड्या झाल्या. माझी भिडू मिसेस् जीन्स लॉज ही एकवीस वर्षांनीं मुलगी आहे व नुकतेंच तिचें लग्न झालेलें आहे. तिचे पतीहि उपस्थित होते. त्यांच्या वांटणीला मात्र दुसरी मुलगी आली होती. नंतर चार मोठ्या दिवाणखान्यांत पंधरा विचित्र वस्तु ठेवल्या होत्या—चटकन् नजरेस पडणार नाहींत पण काळजीपूर्वक पाहिल्या तर दिसतील अशा. उदाहरणार्थ, पोस्टाचें जुनें तिकिट एका मोठ्या चित्राला अगदीं कोंपऱ्यांत चिकटविलेले होतें. रेल्वेचें तिकिट छताला लावले होतें. खिसमस-ट्रीच्या एका पानावर एक छोटें नाणें होतें. पताकांना एक निडू होतें. प्रत्येक जोडीनें या जिनसा शोधून काढायच्या.

कोणती जोडी कर्मांत कमी वेळांत सर्व वस्तु शोधून काढील अशी पैज होती. लगेच आम्ही त्या वस्तु शोधायला आरंभ केला. मी व जीन्स हातांत हात घालून सर्वत्र हिंडलो. एखादी वस्तु मला दिसल्यास मी तिच्या सांगें. पंतु आसपास इतर जोड्या फिरत होत्या, त्यांना तर ऐकूं जाऊं नये म्हणून जीन्स मला लगेच दाबे व म्हणे, मोठ्यानें बोलूं नका. ती पटकन् मला खेटून उभी राही व माझ्या खांद्यावर हात टाकून कान माझ्या तोंडाजवळ आणून म्हणे, 'हं, आतां सांगा.' एक विवाहित स्त्री-जिला मी पूर्वी कधीच पाहिलेली नाहीं ती-इतक्या सलग्नीनें वागतांना पाहून फार चमत्कारिक वाटलें. पण यांत वाईट भाग अगदीं यत्किंचितहि नसतो. केवळ मित्र हीच भावना असते.

तासाभरानें आम्हां सर्वांना एकत्र बोलवून आमचे कागद गोळा करण्यांत आले. जास्त वस्तु ओळखणाऱ्या जोडीला बक्षीस मिळणार होतें. पंच सर्वांचे कागद चालून कोणाचा पहिला क्रमांक लागतो तें पाहत होते. थोड्या वेळानें निकाल तयार झाल्यावर पंच उभे राहिले व म्हणाले, "मिस्टर व मिसेस् होली यांनीं पहिला क्रमांक पटकाविला आहे! पहिलें बक्षीस त्यांना देण्यांत येईल." आमचा आनंद गगनांत मावेनासा झाला. जीन्सनें तर उडी मारून पटकन् माझा हात पकडून जोरानें हस्तांदोलन केलें. हातांत हात घालून आम्ही टाळ्यांच्या गजरांत बक्षीस घेण्यास गेलों. पंचांनीं माझ्या हातांत दोन वस्तु दिल्या. त्या कागदांत गुंडाळलेल्या असल्यामुळें आंत काय होतें तें कळलें नाहीं. मी दोन्ही पुढ्या जीन्ससमोर धरल्या. मोठी पुडी होती ती तिनें उचलली व मला लहान ठेवली. तिच्या पुडीतून एक लहानसें नोट-बुक निघालें. माझ्या छोट्या पुडीतून प्रॉपेलिंग पेन्सिल निघालीं.

नंतर एक छोटेंसें नाटक अर्धा तास झालें. इंग्लंडला आलेला नवीन विद्यार्थी प्रथमतः कसा वागतो व गांगरतो व पुढें कसा हुषार बनतो वगैरे भाग त्यांत विनोदी पद्धतीनें रंगविला होता.

मग आम्ही एका हॉलमध्ये गेलों. तेथें ख्रिसमस-ट्री उभारलें होतें. त्याच्यावर प्रत्येकाला देण्यासाठीं देणग्या बांधलेल्या होत्या. एक गृहस्थ ख्रिसमसबाधाचा वेष घेऊन आले-तांघडा झगा व कापसाची पांढरीशुभ्र दाडी. टाळ्यांच्या गजरांत त्यांचें स्वागत झालें. ते ख्रिसमस-ट्रीजवळ गेले व

त्यांनीं एकेकाला बोलावून ब्रक्षिसें दिलीं. मला किल्ल्याचा ठेवण्याची सुरेखशी रिंग मिळाली. नंतर आम्ही सर्व जण फराळास गेलों. कॉफी, बिस्कटे, केक्स, सॅडविचेस वगैरे पदार्थ होते. गप्पा मारीत अर्धा तास फराळ चालला होता.

पुढें नृत्याचा कार्यक्रम. आपल्या भिड्बरोबरच नृत्य करायचें. अर्थात् मला नाचतां येत नाहीं, त्यामुळें जीन्सची फार निराशा झाली. इंग्लंडच्या सामाजिक जीवनांत नृत्याचें फार मोठें स्थान आहे. जीन्स मला म्हणाली, “या, मी तुम्हांला नृत्य शिकवितें.” पण नाचणें तितकेंसें सोपें नाहीं. कारण त्याला आंग्ल संगीत शिकावें लागतें. हॉलहि अतिशय चांगला होता, त्यामुळें अंगण वांकडें आहे, असें म्हणायचीहि सोय नव्हती ! त्या अर्ध्या तासांत जीन्सला माझ्या लथांचा खूप प्रसाद मिळाला !

त्यानंतर खेळ झाले. त्यांत बरेच विविध प्रकार होते. पुरुषानें फुगा फुगवायचा, स्त्रीनें तो दोरीनें बांधायचा ; मग फुगा खुर्चीवर ठेवून स्त्रीनें त्या फुग्यावर बसून तो फोडायचा ; असा गमतीदार खेळ झाला. थोड्या वेळानें एका वर्तुळांत सर्व जण उभे राहिले. एक मुलगा व मुलगी असे आलटून पालटून ; म्हणजे प्रत्येक मुलाच्या दोन्ही बाजूंस दोन मुली व प्रत्येक मुलीच्या दोन्ही बाजूंस दोन मुलगे. मग शेजारच्या मुलीचे हात धरून सर्वांनीं मोठ्यानें गाणीं म्हणायचीं. रात्री बरोबर बारा वाजतां हा कार्यक्रम आटोफला.

नाताळचा मुख्य दिवस २५ डिसेंबर. तो दिवस आम्हांला एखाद्या परकीय इंग्रज कुटुंबांत काढतां यावा म्हणून ब्रिटिश कौन्सिलनें एक योजना आंखली होती. आमच्यापैकी प्रत्येकाला एकेक कुटुंब वांटून दिलें. त्या घरीं आम्ही २५ डिसेंबर रोजी जाऊन तेथें पांच-सहा तास घालवून ब्रिटिश जीवनाचा परिचय करून घ्यायचा, ओळखी करून घ्यायच्या, गप्पा मारायच्या, खेळ खेळायचे, खाणेंपिणें करायचें व अशा रीतीनें इंग्रजी राहणी अगदीं जवळून पाहायची अशी ती योजना होती. माझ्या वांटणीला येथून दहा मैलांवर असलेल्या ब्रॅम्हॉल या खेड्यांतील लॅंग कुटुंबाचें घर आलें. परंतु माझा व त्यांचा पूर्वपरिचय मुळींच नव्हता. दि. २० रोजी रात्री आठ वाजतां आम्ही परदेशीय विद्यार्थी व ज्यांच्या घरीं आम्ही जाणार होतो त्या कुटुंबांतील प्रमुख मंडळी ब्रिटिश कौन्सिलमध्ये जमणार होतो. त्याप्रमाणें लॅंग कुटुंब हें मला त्या दिवशीं भेटलें. कॉफी, गप्पा व ओळखी झाल्या. खिसमस डेला आमच्या

घरी जरूर या असं जिऱ्हाळ्याचें निमंत्रण त्यांनीं मला दिलें. हा परिचयाचा व निमंत्रणाचा कार्यक्रम रात्रीं साडेनऊ वाजतां संपला. खिसमस म्हणजे खाइस्टचा जन्मोत्सव. खाइस्ट व खिसमस यांच्याविषयीं पुष्कळ प्रार्थनागीतें आहेत. या कविता सर्वांनीं एकत्र जमून म्हणावयाच्या. त्यांना कॅरोल म्हणतात. कांहीं वेळां रस्त्यांतून मुलांमुलींची टोळी हीं गाणीं म्हणत जातांना आढळेल, किंवा खाजगी जागेंत जमून मित्रमंडळी गाणीं म्हणतील किंवा गांवांतील सर्व लोक चर्चमध्ये जमून हीं गाणीं म्हणतील. येथून चार मैलांवर चीड्ल म्हणून एक खेडें आहे. त्या ठिकाणीं एक चर्च आहे. त्या चर्चमध्ये अशा तऱ्हेची कॅरोल सर्किट्स रविवारीं दुपारीं तीन वाजतां होती. ती मजा पाहण्यास मी गेलों होतो. चर्चमध्ये जाण्याचा हा पहिलाच प्रसंग. खूप गंभीर वातावरण होतें. आम्ही गेल्यावर प्रत्येकाला एकेक प्रार्थना—पुस्तक देण्यांत आलें. मलाहि मिळालें. चर्चमध्ये फुलें लावून अगदीं साधी सजावट केली होती. प्रथम आम्ही खुर्च्यांवर बसून राहिलों होतो. मग धर्मगुरूनें उठून सांगितलें, “आतां आपल्याला प्रार्थना म्हणायची आहे.” मग सर्व जण उभे राहिले व प्रार्थना म्हणूं लागले. मार्गे पियानो वाजत होता. सर्वांचा अगदीं एक सूर. जवळजवळ चार—साडेचारशें मंडळी होती. एक कविता म्हणून झाली कीं एकदां खालीं बसायचें. अशा पांच-सहा कविता सर्वांनीं मिळून म्हटल्या. त्यानंतर मुलांनीं खाइस्टच्या चरित्रांतील आठवणी सांगितल्या. दीड तास हा कार्यक्रम चालला होता. चर्चमधील शांतता, शिस्त व गांभीर्य पाहून नवल वाटलें.

या चर्चमध्ये एक नवीन ओळख झाली. माझ्या शेजारीं एक इंग्रज गृहस्थ बसले होते. त्यांनीं मला सहज विचारलें, “तुम्ही कोठून आलां ?” मीं म्हटलें, “भारतांतून.” त्यांचा पुढचा प्रश्न—“तुम्ही ख्रिश्चन आहां काय ?” मीं म्हटलें, “नाहीं, मी हिंदु आहे.” नंतर थोड्या इतर गप्पा झाल्या व शेवटीं ते म्हणाले, “बुधवारीं तुम्ही आमच्याकडे चहाला याल का ?” नवीन ओळखीची संधि मी कधींच घालवीत नाहीं. एका क्षणाचाहि विचार न करतां मीं सामार होकार दिला. मीं त्यांना त्यांचा पत्ता विचारला. ते म्हणाले, “तसें नकोच. माझें घर भॅचेस्टरहून लांब आहे. कदाचित् तुम्हांला तें सांपडणार नाहीं. तेव्हां तुमचा पत्ता मला द्या. माझी मोटार घेऊन मी बुधवारीं अडीच वाजतां तुमच्या घरीं येईन व तुम्हाला माझ्या घरीं घेऊन जाईन.”

सोमवार, दि. २४ डिसेंबर हा खरेदीचा शेवटचा दिवस. खिसमसमध्ये दुकाने बंद असतात म्हणून दि. २४ ला दुकानांतून फारच गर्दी असते. घरांमध्ये रंगीबेरंगी कागद, फुले, पताका, फुगे वगैरेनी सजावट करण्यांत लोक गुंग होते. भेटीदाखल आलेलीं खिसमस-काडे टेबलावर, कोनाड्यांतून, आरशांवर मुद्दाम लावलेलीं होती. नाताळच्या भेटी एका स्वतंत्र टेबलावर ठेवलेल्या होत्या. असा देखावा प्रत्येक घरी दिसून येत होता.

मंगळवार दि. २५ डिसेंबर हा तर प्रमुख दिवस. या एका दिवसांत मी पुष्कळ नवीन गोष्टी शिकलो. एक इंग्रज कुटुंब अगदी जवळून पाहायला मिळाले. त्या दिवशी सकाळी मी नेहमीप्रमाणेच उशिरां (म्हणजे सकाळी नऊ वाजतां—सुटीच्या दिवशी मी उशिरां उठतो) उठलो. गरम पाण्याने स्नान केले. उत्तम कपडे घालून न्याहारीला गेलो. आमच्या घरमालकिणीने जेवण-घर खूपच सजविले होते. फुलांच्या सुवासाने खोली दरवळून गेली होती. नभोवाणीवर खास नाताळचा कार्यक्रम चालू होता. घरमालकीण मिसेस् क्रॉस व मिस मेरी या उत्तम पोषाख करून माझी वाट पहात होत्या. मी खाली गेल्यावर दोघींनीहि हस्तांदोलन करून 'मेरी खिसमस' म्हटले. नंतर गप्पा-गोष्टींमध्ये न्याहारी आटोपली. इंग्रज लोकांचा हा फार मोठा सण आहे. सर्व आनंदित असतात. हल्ली इकडे महागाई खूप वाढत आहे. अन्नाचे नियंत्रित वांटप (रेशनिंग) आहे. बेकारीहि आहे. तरी पण या सणांत सर्व जण झेपेल असा खर्च करून आनंदीआनंद करतात. मिसेस् क्रॉसने मला भारीपैकी साबण, सुगंधी तेल वगैरे वस्तु भेट म्हणून दिल्या. दुपारी दोन वाजतां ब्रॅम्हॉल येथे लॅग या इंग्रज कुटुंबाकडे मला जायचे होते. तत्पूर्वी एक वाजतां मिसेस् क्रॉस या खास नाताळची भेजवानी मला देणार होत्या.

नाताळांतिल मुख्य पक्वान्न म्हणजे टर्की. हा बदकासारखाच एक पक्षी असतो. आपल्याकडे श्रीखंड किंवा बासुंदी त्याप्रमाणे इंग्रजांचा हा टर्की. त्याचे मांस फार छान लागते; पण फार महाग. आठ शिलिंगांत एक पौंड (म्हणजे सुमारे चार रुपयांस एक शेर). म्हणून लोक टर्की फक्त खिसमसमध्येच खातात—अगदी आवडीने खातात.

जेवण आटोपून मी बसने ब्रॅम्हॉलला जाण्यास निघालो. बरोबर तीन वाजतां लॅग यांच्याकडे पोचलो. मिस्टर व मिसेस् लॅग यांचे स्वतःचे दुमदार

छोटें घर आहे. भोंवतालीं बगीचा आहे. वातावरण शांत आहे. त्यांना फक्त एक मुलगीच आहे. तिचें नांव स्ट्रोमा. तिचें वय २० वर्षें आहे. सर्वांनीं माझे स्वागत मोठ्या आनंदानें केलें. माझे नांव वसंत. तें उच्चारण्यास त्यांना त्रास पडूं लागला. परंतु त्याचें इंग्रजी भाषांतर करून धिंग असें सांगितलें. सर्वांना तें नांव फार आवडलें. प्रथमतःच त्यांनीं मला सांगितलें, “येथें अगदीं परकेपणा मानूं नकोस. घरच्यासारखाच वाग. इंग्रजी रीतीभाती वगैरे कांहीं न पाळतां तूं हिंदी पद्धतीनें वागलास तरी हरकत नाही. उलट त्यायोभें आम्हांला हिंदी पद्धति कळतील.”

इतका आपलेपणा दाखविणारें मला भेटलेलें हें पहिलेंच इंग्रज कुटुंब. स्ट्रोमा ही माझ्यापेक्षा थोडी लहान, तेव्हां तिची व माझी गट्टी चांगलीच जमली. माझ्या कोचावर माझ्या शेजारीं बसून तिनें मला प्रश्नांच्या सरबत्तीनें गांगरून टाकलें. “तूं कसला अभ्यास करतोस? येथें किती वर्षें राहणार आहेस? तुला भाऊ किती? बहिणी किती? वडील काय उद्योग करतात?” एक ना दोन, अनेक प्रश्न एकामागून एक विचारले. तेवढ्यांत तिची नजर माझ्या घड्याळाकडे गेली आणि “असें कसें घड्याळ बांधलेस?” असें ती म्हणाली. मला कळेच ना कीं, घड्याळ बांधण्यांत माझी काय चूक झाली! तिनें मला तिचें स्वतःचें घड्याळ दाखविलें, तेव्हां सारा प्रकार माझ्या ध्यानांत आला. आपण घड्याळ मनगटावर बांधतो तेव्हां तें आंतल्या बाजूस घेतों तर इकडे सर्व जण घड्याळ बांधतांना तें बाहेरच्या बाजूस घेतात. मी त्यांना सांगितलें कीं, आम्ही सर्व जण असेंच बांधतो आणि संरक्षण व सोय या दृष्टींनीं असेंच बांधणें योग्य होय. ही आपली पद्धत त्या सर्वांना फार आवडली व मग लगेच सगळ्यांनीं आपापलीं घड्याळां माझ्याप्रमाणें बांधलीं.

नंतर चहा झाला. केक्स, थिस्किटें, हार्तोच. मी त्यांना सांगितलें कीं, आम्ही चहा बशीनें पितों. प्रथम त्यांचा विश्वासचें बसेना. मग मी त्यांना प्रात्यक्षिक करून दाखविलें. फार गंमत वाटली त्यांना. नंतर पत्ते खेळायचें ठरलें. हो, पण एक गोष्ट सांगायची विसरलोंच. स्ट्रोमाचा वाङ्मनश्चय झाला आहे. तिचा भावी पाते पीटर हाहि तिथेंच होता. मी पत्ते हातांत घेऊन पिसूं लागलों तेव्हां सर्व जण हंसूं लागले. मला कळेचना! मग स्ट्रोमानें मला इंग्रज लोक पत्ते कसे पिसतात तें दाखविलें. पण आपली पद्धत अधिक कलात्मक

नाताळची मेजवानी

आहे हे त्यांनी कबूल केलें. नंतर मी गुलाम भिडू करूं लागलों, तर पुन्हा हंशा ! इकडे पार्टनर्स ठरवितांना गुलाम भिडू करीत नाहीत. प्रत्येकानें एकेक पान उचलायचें व ज्या दोघांना वरची पानें आली असतील ते भिडू. मी व स्ट्रोमा भिडू झालों.

नंतर सहा वाजतां आम्ही खितमस डिनरला गेलों. प्रथमच त्यांनी मला सांगितलें, “ तुला आवडतील तेच पदार्थ खा. न आवडणारे पदार्थ पानांत टाकलेस तरी हरकत नाही. कांटे-चमचे टाकून हातांनी तुमच्या पद्धतीने जेवलास तरी हरकत नाही. ” खरोखरच मला त्या कुटुंबाबद्दल फार कौतुक वाटलें. जेवतांना स्ट्रोमा माझ्याजवळ बसली व काय हवें-नको तें पाहूं लागली. तासभर जेवण मोठें रंगांत झालें. हरतऱ्हेचे खूपच पदार्थ होते. एकेक पदार्थ काय तें मला ती समजावून सांगे. मीहि आपले जेवणाचे पदार्थ-जिलबी, बासुंदी, श्रीखंड, पुऱ्या, भात, करंज्या, पापड, कोशिबिरी, भजी, आमटी इत्यादि व आपली जेवण्याची पद्धत-ताटें, पाट, रांगोळ्या, उदबऱ्या, केळीचीं पानें इ० त्यांना समजावून सांगितली. त्यांना खूप मजा वाटली. इकडे अशी पद्धत आहे की, एका बशींतील पदार्थ खाऊन संपला की ती बशी बाजूला सारून दुसरी बशी घ्यायची व तीत दुसरा पदार्थ घ्यायचा. मी त्यांना सांगितलें की, आम्ही एकच ताट घेतों व एक पदार्थ संपला की दुसरा त्याच ताटांत घेतों. त्यामुळें बशा कमी घांसावयास लागतात. लगेच त्यांनी ती पद्धत अमलांत आणून पाहिली—गंमत म्हणून.

नंतर एक मोठा खितमस केक आणण्यांत आला. आठ इंच लांब, आठ इंच रुंद व चार इंच जाड, एवढा मोठा केक होता तो. खितमस डिनरसाठी हा मुद्दाम तयार करतात. त्या केकमध्ये तीन पेन्सचीं कांहीं नाणीं बेदाण्यासारखीं पण आंतमध्ये विखरून घातलेलीं असतात. बाहेरून तीं दिसत नाहीत. सर्व केक एका बैठकींत संपणें शक्य नसतें म्हणून त्याचा छोटा भाग कापून तो प्रत्येकास देतात ; आणि ज्याला तें तीन पेन्सचें नाणें येईल तो पुढें खूपच श्रीमंत होणार अशी त्यांची समजूत असते. प्रत्येक जण तीन पेन्सचें एखादें नाणें आपल्याला आलें काय तें पाहूं लागला. आणि तैवढ्यांत मी त्या केकचा एक तुकडा खात असतांना एक नाणें माझ्या दांताखालीं आलें ! मी तें बाहेर काढून सर्वांना दाखविलें. सर्वांनीं आनंदानें टाळ्या पिटल्या. तें नाणें अर्थात् माझें झालें.

त्यानंतर कागदाच्या मजेदार टोप्या केलेल्या असतात त्या प्रत्येकाने घालायच्या. एव्हाना मी त्या कुटुंबांत खूप रूळले होते. सगळ्यांच्या डोक्यांवर मीच टोप्या ठेवल्या. अशा रीतीने मोठ्या आनंदांत जेवण झाले. त्यानंतर क्रॅकर्सचा खेळ झाला. उदबत्तीच्या पुढ्याप्रमाणे एक पुडा असतो. त्याच्या दोन्ही बाजूंस रबराची एक पट्टी असते. दोन बाजूंनी दोघांनी ओढायचे. एकाच्या हातांत पुडा येतो, दुसऱ्याच्या हातांत रबराची पट्टी येते. एका बाजूने मी ओढले, दुसऱ्या बाजूने स्ट्रोमाने. अर्थात् मीच जिंकले. आंत एक डबी रेंसचा घोडा व एक जौकी असे खेळणे निघाले. लॅंग कुटुंबाची आठवण म्हणून मी ते जपून ठेवणार आहे.

त्यानंतर 'ट्रेसर हंट' (खजिन्याचा शोध) हा खेळ झाला. मिस्र लॅंग म्हणाल्या, 'घरांतल्या तीन खोल्यांत कुठे तरी प्रत्येकासाठी त्याचे नांव घालून एकेक वस्तु कागदांत गुंडाळून ठेवली आहे. ती वस्तु प्रत्येकाने शोधून काढायची. स्ट्रोमाने आमच्या वस्तु लपवून ठेवल्या होत्या व तिची वस्तु तिच्या आईने लपवून ठेवली होती. त्यामुळे प्रत्येकाला या कार्यक्रमांत भाग घ्यावा लागला. मिस्र लॅंग हे पन्नाशी उलटलेले गृहस्थ, पण तेसुद्धा शोधू लागले. प्रत्येकाच्या डोक्यावर ती विक्षिप्त टोपी होतीच. मला फ्लोवर पॉटमध्ये फुलांच्या आंत दडवून ठेवलेले फाउंटन पेन मिळाले. अर्थात् लॅंग कुटुंबाची ती मला नाताळची देणगी होती. स्ट्रोमाला अत्तराची बाटली, तिच्या आईला स्नो पावडरचा डबा, तिच्या वडिलांना गार्टर्स आणि पीटरला चॉकोलेटची पेटी ही बक्षिसे मिळाली.

हो, एक गोष्ट सांगायची राहिलीच. जेवणानंतर दारूचा कार्यक्रम असतो. अशा उत्तम जेवणानंतर दारू पिण्याची पद्धत इकडे आहे. आपल्याकडे दारू म्हणजे बाटल्यांवर बाटल्या फस्त होतात (-असे ऐकतो); पण इकडे जेवल्यावर टॉनिकप्रमाणे फक्त छोटा अर्धा ग्लास दारू प्रत्येक जण पितो; त्यामुळे दारू चढत नाही. मी दारू घेत नाही असे सांगितल्यावर त्यांनी मला लिंबाचे सरबत दिले. असो. याप्रमाणे रात्री अकरा वाजेपर्यंत मी तेथे होतो. नंतर आइस्कीमचा कार्यक्रम झाला व मिस्र लॅंग यांनी मला त्यांच्या मोटारीतून घरी पोहोचविले. या कुटुंबाशी माझा पुढे फारच दाट परिचय झाला.

बुधवार दि. २६ डिसेंबर हा बॉक्सिंग डे. त्याची मूळ कल्पना म्हणजे

त्या दिवशीं एकमेकांनीं एकमेकांना बक्षिसें घ्यायचीं. पण लोकांना धीर थोडाच निघणार ! म्हणून बहुधा खिसमसडेच्याहि आधीं हीं बक्षिसें दिलीं जातात. बुधवारीं दुपारींच मला चर्चमध्यें भेटलेल्या गृहस्थाकडे जायचें होतें. बरोबर अडीच वाजतां आमच्या दारांत एक मोटार उभी राहिली. मीहि तयार होतोच. ते गृहस्थ ठरल्याप्रमाणें वेळेवर आले. आम्हांला तोंपर्यंत परस्परांचें नांवहि माहीत नव्हतें. त्यांचें नांव ल्यूईस. एक मोठे व्यापारी आहेत ते. त्यांच्या घरांत एकूण माणसें चार. ते, त्यांची पत्नी, १३ वर्षांचा एक मुलगा व १७ वर्षांची एक मुलगी. मुलगी कोठें सहलीला गेली होती. मिस्टर ल्यूईस हे व्यापारासाठीं भारतांत १९२५ ते १९३५ या काळांत होते. मिसेस् लुईस यांचा जन्म गुजरातेंत बलसाड येथें झाला आहे. मुलीचा जन्म बंगलोरला झाला. हिंदुस्थानांतील बहुतेक प्रांतांत हें कुटुंब जाऊन आलें आहे. पुणेहि त्यांनीं पाहिलें आहे. त्यांच्या घरांत हिंदुस्थानविषयक किती तरी छायाचित्रें आहेत. भारतांतील अनेक गांवांची आठवण म्हणून त्यांच्या घरांत कांहींना कांहीं वस्तु आहे. गया, अलाहाबाद, मद्रास, कलकत्ता व दार्जिलिंग येथें काय काय पाहण्यासारखें आहे तें त्यांनीं मला सांगितलें. १९२५ ते १९३५ या दहा वर्षांतील हिंदुस्थानांतील घडामोडी त्यांनीं मला बारकाईने सांगितल्या ; व आतां कसकसा बदल झाला आहे तें आस्थेनें विचारलें. त्यांनीं मला एक हिंदी पुस्तक व कांहीं हिंदी चित्रें भेट दिलीं आहेत. नंतर जेवण झालें. त्यानंतर भारतभर ते ज्या ज्या ठिकाणीं हिंडले त्या त्या ठिकाणांची त्यांनीं फिल्म घेतली आहे ती छोट्या सिनेमा-यंत्रावरून त्यांनीं मला दाखविली. मुंबई, दिल्ली, कानपूर, मद्रास, मदुरा वगैरे भाग त्या फिल्ममध्ये होता. दीडदोन तास चांगली करमणूक झाली. एव्हांना साडेसात वाजले होते. रात्रीं आठ वाजतां ब्रिटिश कौन्सिलमध्ये एका कार्यक्रमासाठीं मला जायचें होतें. म्हणून मिस्टर ल्यूईस यांनीं मला मोटारीतून परत मॅचेस्टरला पोचविलें.

शुक्रवार दि. २९ डिसेंबर रोजी थोडा वेगळा कार्यक्रम होता. इतके दिवस आम्ही पाहुणे म्हणून खूप मेजबान्या झोडल्या. आतां मात्र आमची भूमिका बदलली. ज्यांच्या घरीं आम्ही नाताळांत गेलों होतो त्यांना आम्ही चहाला ब्रिटिश कौन्सिलमध्ये आमंत्रण दिलें होतें. शुक्रवारीं संध्याकाळीं तीन ते सहा लहान मुलांना व शनिवारीं रात्रीं मोठ्या माणसांना.

शुक्रवारी तीन वाजतां सुमारे ४० मुलें जमलीं. त्यांचीं वयें ३ ते १० पर्यंत होतीं. मुलें मोठया आनंदानें व उत्साहानें खेळलीं. नंतर चहाचा कार्यक्रम. चहा, बिसकिटें, केक्स, सॅडविचेस्, जेली, आइस्क्रीम वगैरे खूप पदार्थ होते. आम्ही मुलांबरोबर खात नव्हतां. आम्ही यजमान. प्रत्येकाला काय हवें, नको तें आस्थेनें विचारीत होतों व त्यांच्याशीं गप्पा मारीत होतों.

नंतर त्या बालकांना नाताळच्या भेटी देण्याचा कार्यक्रम झाला. एक खिसमस ट्री उभारण्यांत आलें होतें. भेट देण्याच्या वस्तु त्या झाडाला टांगून ठेवल्या होत्या. प्रत्येकाला ओळीनें बोलावून त्या वस्तु देण्याची कामगिरी माझ्यावर सोंपविण्यांत आली होती. एकेक जण ओळीनें पुढें येई. झाडावरची आपल्याला हवी असेल ती वस्तु त्यानें दाखवायची व मी ती त्यांना काढून द्यावयाची. अर्थात् सर्व वस्तु कागदांत गुंडाळलेल्या असल्यामुळें वस्तु काय आहे तें बाहेरून मुलांना समजत नसे. वस्तु दिल्यानंतर नांव विचारायचें व पाठीवरून हात फिरवून त्या मुलाला किंवा मुलीला निरोप द्यावयाचा.

सोमवार दि. ३१ डिसेंबर हा चालू वर्षाचा शेवट व नव्या वर्षाचा प्रारंभ म्हणून साजरा करतात. सर्व रात्र मजेंत, चैनीत घालवून नवें वर्ष सुरू झालेलें पाहायचें व मग झोंपायचें अशी प्रथा आहे. रात्री बारा वाजतां चर्चमधल्या सर्व घंटा वाजवून नव्या वर्षाचें आगमन जाहीर करतात. मोठमोठया चौकांत लोक जमतात. यर्थे टाउन-हॉलवर खूप मोठें घड्याळ आहे. बरेच लोक तेथें जमले. त्यांनीं त्या घड्याळाचे रात्रीचे बाराचे ठोके ऐकले, खूप मोठा जयघोष केला व मग ते झोंपायला गेले.

मी मात्र ब्रिटिश कौन्सिलमध्ये न्यू इयर्स इव्ह पार्टीला गेलों होतों. निरनिराळ्या प्रकारचे खूप खेळ झाले. नंतर अडीच तास 'गुडबाय मिस्टर चिप्स्' हा बोलपट दाखविण्यांत आला. एक शिक्षक या बोलपटांतील कथानकाचा नायक आहे. आपल्या नानांचा हा आवडता बोलपट आहे. त्यांनीं तो किती तरी वेळां पाहिला आहे. असो. त्यानंतर फराळ व नृत्य. बारा वाजेपर्यंत हा कार्यक्रम चालला होता. सर्वांनीं मिळून गाणीं म्हणून नव्या वर्षाचें स्वागत केलें.

ही झाली नाताळची हकीगत. आतां या देशांतील नाताळविषयक कांहीं लोकप्रम व समजुती—

सर्वांत मजेशीर समजूत मिसलटोविषयी. नाताळच्या सजावटीचा हा प्रमुख भाग. प्रत्येक घरांत नाताळमध्ये मिसलटोची फांदी छतावर टांगून ठेवण्यांत येते. आणि मजा अशी की, या मिसलटोच्या खाली जर एखादी परकी स्त्री उभी असेल—मग ती ओळखीची असो वा अनोळखी असो, विवाहित असो वा कुमारिका असो, म्हातारी वा तरुण, गरीब वा श्रीमंत असो—तर त्या स्त्रीचें चुंबन कोणालाहि घेतां येतें ! कोणाहि पुरुषास मिसलटोखाली एखादी स्त्री आढळली व त्यानें तिचें चुंबन घेतलें तर तिचा विरोध करतां येत नाही ! — मग ती प्रत्यक्ष राजकन्या असली तरी हरकत नाही ! त्या चुंबनास विरोध करणें हें अशिष्ट समजलें जातें. अर्थात् स्त्रिया सहसा मिसलटोखाली उभ्या राहत नाहीत ; त्या तें चुकवितात. पण गफलतीनें जर अशी स्त्री उभी राहिली तर सहसा ती संधि कोणी सोडीत नाही.

जर्मनीत या बाबतींत थोडी निराळी समजूत आहे. त्या मिसलटोवर जितकी फळें असतील तितकी चुंबनें घेतां येतात ! एक चुंबन घेतलें की एक फळ तोडून टाकायचें. आणि ज्या मुलीला मिसलटोखाली कोणी चुंबीत नाही तिचें त्या वर्षी लग्न होत नाही.

२५ डिसेंबरला पौर्णिमा आली तर अशुभ. पण २५ डिसेंबरला खूप वारें सुटलें तर तो शुभशकुन समजतात.

ख्रिसमस डे (२५ डिसेंबर) पासून १२ व्या दिवशीं पाऊस पडला तर पुढील वर्षीत खूप पाऊस पडेल असें समजतात.

ख्रिसमस डेला जीं मुलें जन्मतात त्यांच्या स्पर्शानें युद्धांत घायाळ झालेले सैनिक बरे होतात !

ख्रिसमस डेला जन्मलेलीं मुलें पुढें धर्मगुरू होतात व मुली परिचारिका होतात.

घरांत शोभा आणण्यास आपल्याकडील आंब्याच्या डहाळीप्रमाणें होली या झाडाचीं पानें टांगतात. १२ दिवसपर्यंत तीं पानें घरांत ठेवायचीं. आर्घी काढल्यास अपशकुन समजतात. हीं पानें २४ डिसेंबर या दिवशींच टांगायचीं. तत्पूर्वी टांगल्यास घरांत भांडण ! कांहीं होलींना कांटे असतात, कांहींना नसतात. घरांत प्रथम कांटेरी होली आणली तर पुरुषाचा वरचष्मा होतो. धिनकांटेरी होली प्रथम आणली तर स्त्रीचा.

फ्रान्समध्ये जर एखाद्या मुलीला आपल्या भावी पतीचें नांव माहीत करून घ्यायचें असेल तर ख्रिस्तमस ईव्हच्या म्हणजे २४ डिसेंबरच्या दिवशीं रात्री जो पहिला पुरुष भिकारी भेटेल त्याला भिक्षा घालायची व नंतर त्याला त्याचें नांव विचारायचें. तेंच नांव तिच्या भावी पतीचें असतें.

शेवटची पण गमतीदार समजूत नव्या वर्षाची. सामान्यपणें इकडे अशी पद्धत आहे की, “माझ्याशी लग्न करशील का?” म्हणून मुलांनें मुलीस विचारायचें; मुलीनें नाहीं. पण लीप इयरमध्ये मात्र मुलींनीं मुलांना लग्नाविषयीं विचारायला हरकत नसते; आणि लीप इयरमध्ये जर एखाद्या मुलीनें मुलाला तसें विचारलें व त्यानें लग्नाला नकार दिला तर त्या मुलाचें लग्न हातमोज्यांशीं होतें अशी समजूत आहे! म्हणून मुलें सहसा नकार देत नाहींत. १९५२ हें लीप इयर आहे हं! मुलांनीं सांभाळून असलें पाहिजे.*

असो. बालकवींनीं पतंगाच्या शेपटीएवढेंच मोठें पत्र पाठविलें होतें. माझे हें पत्र मात्र एवढें लांबलें आहे की, त्याला लागलेल्या कागदांचा संबध पतंगसुद्धां तयार झाला असता! बालकवि पतंगाच्या शेपटीवर घसरले; मी मात्र मारुतीच्या शेपटासारखी या पत्राची लांबण लावली आहे. तेव्हां आतां इथेंच पुरें करतो.

ती. नाना व सौ. आई यांना शि. सा. नमस्कार.

तुझा,
भाऊ

★ ★ ★

* नातालसंबंधीचें हें पत्र प्रथम ‘स्त्री’ मासिकाच्या डिसेंबर १९५२ च्या अंकांत छापलें होतें.

पत्र १३ वें

हिमवृष्टि

॥ श्री ॥

मॅचेस्टर, दि. २६ जानेवारी, १९५२-

प्रिय उषा,

तुझे दि. २१ चें पत्र २४ ला मिळालें. दोन दिवस पत्र पाठविण्यास सवडच झाली नाही.

येथें आल्यापासून हिमवृष्टि केव्हां पाहायला मिळेल अशी उत्सुकता वाटत होती. तो योग चार दिवसांपूर्वी आला. सकाळीं उठल्यावर खिडकीचा पडदा बाजूस सारला तों काय ? सर्वच पांढरें शुभ्र ! त्या रात्री बर्फ पडलें होतें. पांढरें शुभ्र पीठ-अगर बारीक पांढरें मीठ म्हणा ना-सर्वत्र पसरलेलें-जामिनीवर, रस्त्यांवर, झाडांवर, घरांवर-बर्फाचे थर ! खूपच मजा वाटली, कारण बर्फ पाहण्याचा पहिलाच प्रसंग. नंतर न्याहारी करून विद्यापीठांत जाण्यास निघालों तों परत बर्फ पडण्यास सुरवात झाली. कापूस पिंजून आकाशांतून कोणी तरी टाकीत आहे असेंच वाटलें ! गर्द-निळा ओव्हरकोट. पण थोड्याच वेळांत बर्फाच्या आच्छादनानें पांढरासफेत झाला ! पण कां कुणास ठाऊक-बर्फ पडतें तेव्हां थंडी बिलकुल भासत नाही. उलट उबदारच वाटतें. बर्फानें भरलेला ओव्हरकोट तसाच अंगावर ठेवून विद्यापीठांत गेलों. उष्णताजनक रचनेमुळें (Heating arrangement) तेथें बर्फ वितळून ओव्हरकोटावर दंवबिंदूचे ठिपके दिसूं लागले व खूप मजा वाटली.

काल रात्री पुन्हा बर्फवृष्टि झाली. ब्रिटिश कौन्सिलमध्ये ' नील दीप ' (The Blue Lamp) हा बोलपट होता. तो पाहून रात्री अकरा वाजतां आम्ही परत यावयास निघालों. मी, माझा फ्रेंच मित्र रॉजर व दोन जर्मन मुली रूथ आणि ॲलिस. आम्ही एकाच भागांत राहतों म्हणून बरोबर निघालों. बसस्टॉपपर्यंत दोन फर्लींग चालत जायचें होतें. बर्फ थोडा थोडा पडतच होता. रस्त्यावर बर्फाचा अर्धा इंच थर होता. सर्वत्र पांढरें शुभ्र ! रस्त्यांत अगदीं सामसूम. रद्ददारी थांबली होती. तेवढ्यांत रूथ म्हणाली, " आपण बर्फाची

मारामारी करूं या !” अर्थात् हा खेळ येथे फार लोकप्रिय आहे. हिम-कंदुक (Snow - balls) तयार करायचे व एकमेकांच्या अंगावर फेंकून मारायचे. बर्फ भुसभुशीत असल्यामुळे लाडू पटकन् तयार होतात व मारामारी करतांना ते मुळीच लागत नाहीत. उलट ते तोंडावर आपटल्यावर फुटतात. मी व रॉजर एका बाजूला; रूथ व ॲलिस दुसऱ्या बाजूला. हा खेळ १५-२० मिनिटे चालला होता. इकडच्या मुली बऱ्याच दणदाकट असतात. त्या दोघींनी बराच टिकाव धरला.

बर्फासंबंधी हा चांगला भाग झाला. परंतु एकदां का रस्त्यावरचा बर्फ वितळू लागला की सर्वत्र चिखल होतो—अगदी पुण्यांत पावसाळ्यांत होतो तसा ! बुटाचा एकेक पाय उचलून टाकावा लागतो; व बाहेर पडणें नकोसैं होतें. त्यांत परत फ्रॉस्ट पडल्यास विचारायलाच नको. रस्ते खूप चिकट होतात व माणसें घसरून पडतात. पदपथावर (फूटपथवर) इतका चिकटपणा नसतो. पण रस्त्यांत फार होतो. प्रथम मला हें माहीत नव्हतें. मी ऐटीत रस्ता ओलांडूं लागलों तों पाय घसरून सपशेल आडवाच झालों. मात्र येथे लोक हुंसत नाहीत, उलट उठण्यास मदत करतात व ‘इजा झाली काय ?’ अशी चौकशी करतात. कारण हा अनुभव नित्याचा आहे. मी उठून चालूं लागलों. तेवढ्यांत एक वीस—बावीस वर्षांची मुलगी माझ्या शेजारीच पडली. तिला आधार देऊन मी उठविलें व परत आम्ही चालूं लागलों. बस्, तेवढीच ओळख ! परंतु लगेच गप्पांना सुरवात झाली. ती आयरिश होती व शिवणकला शिकण्यास तेथे आली होती. मला तिनें हिंदुस्थानविषयी खूप विचारलें. मीहि तिला माहिती विचारली. मधून मधून तिचा पाय घसरे तर लगेच माझा हात धरून ती आधार घेई व पुन्हां चालूं लागे. हें सर्व सांगण्याचें कारण एवढेंच कीं, येथील सामाजिक जीवन निराळें असतें. विद्यापीठाजवळ आल्यावर मी तिचा निरोप घेऊन आपल्या कामास लागलों. ओळख येथेच संपली. पुन्हां ती भेटली नाही कीं कांहीं नाही.

इकडे कडाक्याची थंडी आहे, पण बर्फाचा थर सध्यां तरी कमी आहे. जेमतेम दहा दिवसच बर्फ टिकलें. मात्र एके दिवशीं १७° पर्यंत उष्णतामान उतरलें होतें. गेल्या कित्येक वर्षांत इतकें कमी झालें नव्हतें. सर्व मोऱ्या तुंबून गेल्या, कारण आंत पाणी गोठून बसलें होतें. परंतु ही थंडी एकच

दिवस टिकली. एकंदरीत पाहतां थंडी सौम्य होती असें सर्व जण म्हणतात. रस्त्यांतील बससकट सर्व रहदारी थांबेपर्यंत धुकें अजूनहि पाहायला मिळालें नाहीं. तीनचार याडोंपर्यंतचेंच दिसेल इतकें धुकें होतें. पण कांहीं वेळां तोंडा-समोर हात धरला तरी दिसत नाहीं असें म्हणतात. मला तो अनुभव अद्यापि आला नाहीं.

सौ. आईला सांग थंडीची प्रकृतीला जप. तिला व ती. नानांना शि. सा. नमस्कार.

तुझा,
भाऊ

* * *

पत्र १४ वें

इंग्लंडच्या राजाचा मृत्यु

॥ श्री ॥

मॅचेस्टर, २० फेब्रुवारी, १९५२.

चि. उषास शुभाशीर्वाद.

तुझें सविस्तर हकीकतीचें पत्र दि. १८ रोजी मिळालें. तिकडील सर्वांची खुशाली कळल्यामुळें बरें वाटलें. एवढ्या लांब आल्यावर आपल्या घरचें पत्र आलें कीं केवढा विलक्षण आनंद होतो म्हणून सांगूं !

दहा दिवसांपूर्वी इंग्लंडच्या इतिहासांतील एक महत्त्वाची घटना घडली—राजे सहावे जॉर्ज यांचें दि. १० फेब्रुवारीस आकस्मिक निधन झालें.

राजाचें निधन ! इंग्लंडच्या इतिहासांत राजाचें केवढें महत्त्व आहे हें तुला माहीत आहेच. एक व्यक्ति म्हणून राजाचें फारसें माहात्म्य नसलें तरी राज्यपदाच्या ज्या सिंहासनावर तो बसतो त्याला फार मान आहे. 'सहावे जॉर्ज वारले' यापेक्षां 'इंग्लंडचा राजा निवर्तला' या गोष्टीस अधिक महत्त्व

आहे. सहावे जॉर्ज ही व्यक्ति कालवशं झाल्याबद्दल लोकांना कदाचित् तितकेंसें बाईट वाटणार नाही, पण इंग्लंडच्या राजास देवाशा झाली ही गोष्ट प्रत्येकाच्या मनास फार लागली एवढें निश्चित. राजा म्हणून—व्यक्ति म्हणून नव्हे—सहावे जॉर्ज यांच्यावर लोकांची फार प्रीति होती. त्यांच्या मृत्यूनें प्रत्येक जण उदास दिसत होता. हा धक्का इंग्रजांना फार बसला ; पण त्यापेक्षां ज्या धैर्यानें त्यांनीं तो सहन केला तें पाहून मला खरोखरच कौतुक वाटलें. आपल्याकडे एखादा लोकप्रिय पुढारी वारल्यानंतरचा देखावा आणि इंग्लंडच्या राजाच्या मृत्यूनंतर येथें आढळलेलें वातावरण यांत जमीन—अस्मानाचें अंतर आहे, असें म्हटल्यास अतिशयोक्ति होणार नाही.

सकाळच्या वृत्तपत्रांत राजाच्या मृत्यूची कांहींच बातमी नव्हती ; त्यामुळें लंचसाठीं दुपारीं बारा वाजतां घराबाहेर पडेपर्यंत मला कांहींच कल्पना नव्हती. रस्त्यांतून थोडेंसें चालल्यावर मी बसमध्ये बसलों. एव्हांना राजाच्या मृत्यूची बातमी सर्वत्र पसरली होती. पण मला कल्पना नव्हती, बसमध्ये लोक शांतपणें बसले होते—अगदीं नेहमीं प्रमाणें. मी बसमध्ये दहा मिनिटें होतो. परंतु त्या घटनेविषयीं कोणीहि अवाक्षर बोलत नव्हतें. “राजा मेला, तुम्हांला कळलें का हो ?” असें कोणीहि एकमेकांना विचारत नव्हतें. कोणाच्याहि हातांत वृत्तपत्राचे जादा अंक नव्हते. बसमधून मी विद्यापीठाजवळ उतरलों तरी मला पत्ता नव्हता. विद्यापीठाच्या इमारतीवर युनियन जॅक अर्धे फडकतांना दिसलें. पण तें राजासाठीं असेल अशी कल्पनाहि नव्हती. मी लंचसाठीं जाण्यास निघालों. वाटेंत माझ्या वर्गांतले दोघे-तिघे इंग्रज मित्र भेटले. ‘गुड मॉर्निंग’ करून ते निघून गेले. राजाच्या मृत्यूबद्दल कुठलीहि वाच्यता किंवा चर्चा त्यांनीं केली नाही. नेहमीं गजबजलेलें रेस्टॉरंट मात्र जरा सुन्न दिसलें ; पण मला वाटलें, तास चालू असतील म्हणून फारशीं मुलें आलीं नाहीत. तेवढ्यांत दुसरा एक हिंदी विद्यार्थी तेथें आला. लांबून मला पाहिल्यावर तो माझ्याकडे आला व त्यानें मला पहिला प्रश्न विचारला, “राजा मेला—तुला कळलें का ?” मला धक्काच बसला. बारा वाजतां घरांतून बाहेर पडून पाऊण तासपर्यंत रस्त्यांतून हिंडून मला पत्ता लागला नाही. आणि प्रथम बातमी सांगणारा माणूसहि हिंदीच भेटावा ! लंच आटोपून मी बाहेर आलों. मला वाटलें, आपल्याकडे निघतात तसे जादा अंक निघतील, पण

मुळींच नाही. दुपारी चारा वाजतां रोजच इकडे कांहीं वृत्तपत्रें निघतात. फक्त त्यांचेच अंक निघाले. इतर बातम्यांप्रमाणेच ठळक अक्षरांत ही बातमी होती. राजाचा जीवनक्रम विस्तृत दिला होता. नेहमींची अन्य सदरेंहि होती. राजाच्या मृत्यूनें विद्यापीठ वा दुकानें घडाघड बंद झालीं न्नाहींत. सर्व कचेऱ्या यथाक्रम चालू होत्या. फक्त करमणुकीचीं साधनें - तिनेमाचीं थिएटरें - बंद होती. त्यानंतर सर्व दिवसभर मला खूप इंग्रज भेटले - मी त्यांच्याशीं बोललोंहि; पण राजाच्या मृत्यूचा विषय त्यांनीं अजीबात काढला नाही. ती गोष्ट प्रत्येकास जाचत होती हें चेहरा सांगत होता; पण कुतूहल म्हणून, "राजा भेला, आश्चर्यच आहे, नाही? असा एकाएकी कशानें हो गेला?" अशी फालतू चर्चा कोणीहि करतांना आढळलें नाहीं. सर्व जीवनक्रम यथाक्रम चालू होता. राजाच्या मृत्यूचें शल्य हृदयांत होतें - पण त्याचें उघड प्रदर्शन मात्र केलें जात नव्हतें, हें पाहून खरोखरच कौतुक वाटलें. त्याच दिवशीं कोळशाच्या खाणीकडे आमची ट्रिप होती. मी जाणार होतो. प्रथम मला वाटलें, कसली ट्रिप होणार? खाण बंद असेल व ती पाहायला मिळणार नाही. पण माझा कयास चुकला. ट्रिप व्यवस्थित झाली. खाणीतील काम चालू होतें. राजा भेल्यामुळें कोळसा खणण्याचें काम बंद ठेवण्याचें कांहींच कारण नव्हतें.

दि. १५ ला राजाची प्रेतयात्रा (Royal funeral) काढण्यांत आली. ती पाहण्यासाठीं लंडनला जायचा माझा विचार होता. पण त्याच दिवशीं विद्यापीठांत महत्त्वाचें व्याख्यान होतें. तें बुडविणें शक्य नव्हतें. या दिवशीं विद्यालयें, कचेऱ्या वगैरेंना सुटी नव्हती. दोन व्हाजतां पांच मिनिटें स्तब्धता पाळली एवढेंच.

राजाची प्रेतयात्रा सकाळीं ९॥ ते दुपारी २ पर्यंत होती. ती टेलिव्हिजनवर दाखविली जायची होती. आपल्याला लंडनला जायचें जमलें नाहीं, पण टेलिव्हिजनवर तरी तो देखावा पाहावा अशी माझी इच्छा होती. पण विद्यापीठांतील व्याख्यान ११ ते १ पर्यंत होतें. त्यामुळें तेंहि जमलें नाहीं. सुदैवानें त्या प्रसंगाची फिल्म घेऊन ती त्याच दिवशीं रात्री ८ ते १०॥ पर्यंत टेलिव्हिजनवर दाखविली जाणार होती. माझी मैत्रीण मिस् मेरी वॉल्वर्थ हिच्या घरी टेलिव्हिजन आहे व तिनें मला बोलाविलें होतें. त्यामुळें सर्व

मिरवणूक अगदी व्यवस्थित पाहायला मिळाली. खुद्द लंडनला सुद्धां गदीत ती नीट पाहतां आली नसती. पण रात्री मात्र घरबसल्या टेलिभिजनवर उत्तम पाहतां आली.

ही प्रेतयात्रा खूप थाटांत काढली होती. प्रेतयात्रा काढण्यामागील दुःखाच्या भागापेक्षां राजवैभवाचें प्रदर्शन जास्त होतें. सर्व जण सैनिकी वेषांत होते. गंमत म्हणजे प्रेतयात्रेचें प्रात्यक्षिक दोन दिवस आधीं केलेलें होतें. फक्त राजाची शवपेटिका (Coffin) नव्हती. बाकी सर्व भाग लंडनच्या रस्त्यांतून आधींच मिरविला जाऊन सर्व कार्यक्रम नियोजित वेळेंत बसतो कीं नाहीं हेंहि पाहिलें होतें. एखाद्या शुभ प्रसंगाचें प्रात्यक्षिक करणें ठीक असतें. पण प्रेतयात्रेसारख्या गंभीर व उदास प्रसंगाचेंहि प्रात्यक्षिक केल्यास त्यांतील सहृदयता व भावनेची हळुवारता नष्ट होते असें वाटतें. राजादेखील-देखाव्या-साठीं, राजपदाच्या वैभवासाठीं—जिवंतपणीं तर त्याला मिरवावेंच लागतें, पण मृत्यूनंतरहि चिन्चाऱ्याच्या मागचा हा त्रास लवकर सुटत नाहीं! राजपदावर आल्यावर त्या व्यक्तीस आपल्या मानवी भावना माराव्या लागतात असें दिसतें, कारण सहाव्या जॉर्जच्या मृत्यूची ही बातमी समजल्यावर राणी एलिझाबेथ आफ्रिकेहून परत आली तेव्हां तिलाहि आईच्या सांत्वनास जाण्यापूर्वी पार्लमेंटांत जाऊन शपथ घ्यावी लागली. तो सर्व सोहळा झाल्यावर मगच ती आईच्या समाचारास जाऊं शकली.

या वेळीं इंग्लंडच्या राजपदाविषयीं विविध प्रकारची मजेशीर माहिती मला समजली. तुलाहि ती उद्बोधक वाटेल, म्हणून मुद्दाम देत आहे—

(१) **सॅड्रिंगहॅम** :—हें लंडनच्या उत्तरेस ५० मैलांवर एक खेडें आहे. येथें राजाचा मृत्यु झाला. या गांवाच्या पंचक्रोर्शातील जहागीर राजाकडे असते असा रिवाज आहे. येथें राजाचा मोठा बंगला आहे. राजा या ठिकाणीं विश्रान्तीसाठीं जात असतो. आसपास घनदाट अरण्य असून तें राजाच्या शिकारीसाठीं राखून ठेवले आहे. या खेड्यापासून जवळच दोन मैलांवर वॉल्फर्टन (Wolferton) हें रेल्वेस्टेशन आहे. राजाची शवपेटी सॅड्रिंगहॅमहून घोड्यांच्या गाडींतून रेल्वे-स्टेशनवर आणून तेथून लंडनला रवाना झाली. सॅड्रिंगहॅम येथील राजाच्या बंगल्यांतील सर्व घड्याळें इंग्लिश घड्याळांच्या एक

तास पुढें असतात. ५ व्या जॉर्जने शिकारीस वेळ मिळावा म्हणून ती पुढें केली. ती अजून तशीच आहेत. आतां दुसऱ्या एलिझाबेथनेंहि ती तशीच पुढें राहावीत असें सांगितलें आहे.

(२) ह्या राणीला दुसरी एलिझाबेथ असें म्हणायला सुरुवात झाली. पण स्कॉटलंडचा यास विरोध आहे. कारण पहिल्या एलिझाबेथच्या वेळीं स्कॉटलंड वेगळा होता. स्कॉटलंडवर राणीची सत्ता नव्हती. त्यामुळें त्यांच्या दृष्टीनें ही राणी पहिली एलिझाबेथच आहे.

(३) ज्या रस्त्यानें राजाची प्रेतयात्रा जायची होती त्या रस्त्यावरील घरांच्या विडक्या त्या वेळेपुरत्या—प्रेतयात्रा पाहण्यापुरत्या—शंभर शंभर पौंड भाडें देऊन लोकांनीं भाड्यानें घेतल्या होत्या.

(४) एका राजानंतर दुसरा राजा (किंवा दुसरी राणी) राज्यावर आल्यावर पोस्टाचीं तिकिटें व नाणीं यांवरील राजाचें किंवा राणीचें तोंड आलतून पालतून विरुद्ध दिशेत करतात. सातव्या एडवर्डचीं नाणीं व पोस्टाचीं तिकिटें यांत त्याचें तोंड उजवीकडे होतें, पांचव्या जॉर्जचें डावीकडे, आठव्या एडवर्डचें उजवीकडे, सहाव्या जॉर्जचें डावीकडे व आतां एलिझाबेथचें तोंड त्यावर उजवीकडे येईल.

(५) एलिझाबेथ ही परदेशी (आफ्रिकेंत) असतांना राणी झाली. परदेशांत असतांना राजपद मिळालें असें दोनशें वर्षांत घडलें नव्हतें. मार्गे पहिला जॉर्ज गादीवर आला तेव्हां तो जर्मनीत होता.

(६) एलिझाबेथचा जन्म १४ एप्रिल १९२६ रोजी झाला. (म्हणजे माझ्या जन्मानंतर फक्त सात दिवसांनीं!) ती वयाच्या पंचविसाव्या वर्षी गादीवर आली.

(७) राणीचा पति ड्यूक ऑफ एडिंबरा यास कांहींहि अधिकार वा सत्ता नाही.

(८) राणीला तनखा किती मिळेल?—इंग्लंडच्या राजाच्या अगर राणीच्या ताब्यांत जी वंशपरंपरा जहागीर असते तिचें वार्षिक उत्पन्न सुमारे वीस लक्ष पौंड असतें. पण तें उत्पन्न स्वतः न घेतां राज्यकारभारासाठीं देऊन टाकायचें अशी प्रथा तिसऱ्या जॉर्जपासून पडली आहे. त्यामुळें मी हें उत्पन्न

बेणार नाही असे एलिझाबेथला प्रथम जाहीर करावे लागले. नंतर पार्लमेंटमध्ये “ माझा दर्जा राखून मला मानमरातबाने राहतां येईल इतके पैसे द्या ” अशी विनंती राणी करील. त्यानंतर पार्लमेंटच्या २१ सर्वपक्षीय सभासदांच्या समितीने राणीला किती पगार द्यावयाचा तें ठरवायचें. हें सहाव्या जॉर्जच्या मृत्यूनंतरच्या सहा महिन्यांच्या कालावधीच्या आंत ठरलें पाहिजे. तोंपर्यंत त्याच्या मृत्यूपूर्वी जो भत्ता राजघराण्यांतील व्यक्तींना दिला जात असे तोच चालू राहील. कोणत्याहि राजाच्या मृत्यूनंतर नवी व्यक्ति राजपदावर आली की हीच पद्धति अवलंबिली जाते. राजघराण्यांतील प्रत्येक व्यक्तीला (सहाव्या जॉर्जची विधवा राणी, एलिझाबेथचा पति, तिचीं मुलें इ.) ठराविक रक्कम वार्षिक तनखा म्हणून मिळेल.

प्रत्यक्ष राज्यारोहणसमारंभ (कॅरोनेशन) वर्ष दीड वर्षांनं होईल. असो.

नवीन वर्षांचें पंचांग मला सी-मेलने (Sea-mail) पाठव म्हणजे महत्त्वाचे सण केव्हां आहेत तें तरी कळत जाईल. येथें भोजनोत्तर गोड पदार्थ रोजच असतात. म्हणजे दररोज थोडाफार सण साजरा होतो म्हणोनास ! लंचनंतर व सायंकाळीं जेवतांना कांहींना कांहीं गोड पदार्थ पोटांत जातोच. इतक्या थंडीतहि लंचनंतर आइस्क्रीम व त्यावर कॉफी पिण्याची पद्धत आहे. अशा गारव्यांत आइस्क्रीम कसे खातां येईल असें मला प्रथम वाटे. पण खाल्ल्यानें मुळींच त्रास होत नाही. त्याशिवाय येथें लंच पुरा हात नाही. कांहीं वेळां आइस्क्रीमचा घट्ट केलेला गोळा कागदांत गुंडाळलेला असा मिळतो. त्याची किंमत फक्त तीन पेन्स.

ती. नाना व सौ. आई यांच्या प्रकृतीचें क्षेम पुढील पत्रां कळव. त्यांना माझे शिरसाष्टांग नमस्कार.

तुझा,

भाऊ.

पत्र १५ वें

कोळशाची खाण

॥ श्री ॥

मॅचेस्टर, १० मार्च, १९५२.

प्रिय उषा,

इंग्लंड हा उद्योगप्रधान देश आहे असे आपण नेहमी म्हणतो, पण इंग्लंडने आपली जी असाधारण औद्योगिक प्रगति करून घेतली आहे, तिचा चारकाईने अभ्यास करण्यासारखा आहे.

यासंबंधी मला आलेला एक अनुभव निवेदन करण्यासारखा आहे. येथील एक कोळशाची खाण पाहण्यासाठी आम्ही कांहीं विद्यार्थी गेलो होतो, याचा उल्लेख मी मागील पत्रांत केला होता. कोळशाच्या खाणीत आम्हांला इंग्रजांच्या उद्योगप्रियतेचे व साहसी वृत्तीचे अद्भुत दर्शन झाले. कोळशाच्या खाणीत अगदी खालपर्यंत शेवटच्या टोंकास जाऊन कसे काम चालते हे पाहिल्यावर त्याचे वर्णन पत्ररूपाने तरी लिहून न ठेवणे अशक्य आहे.

मॅचेस्टरपासून सुमारे १० मैलांवर अँथरटन या लहानशा खेड्यांत गिन्सफिल्ड नांवाची कोळशाची खाण आहे. ती पाहण्याची सहूल ब्रिटिश कौन्सिलने आंखली होती. आम्ही वीस विद्यार्थी दुपारी दोन वाजतां बसने मॅचेस्टरहून निघालो व तीनच्या सुमारास कोळशाच्या खाणीजवळ पोचलो.

खाण बरीच मोठी आहे. तेथे शक्य तेवढी आधुनिक यंत्रसामुग्री आहे. चरोबर काय काय सामान न्यायला हवे ते आम्हांला आधी सांगितले होते. साभू, टॉबेल, धूळ झाडण्यासाठी ब्रश, अगदी मळके कपडे व जुनाट शूट. प्रथम आम्ही गेल्यावर एका वहीत आमची नावे व पत्ते लिहिण्यास सांगितले व मग डोक्यावर घालण्यासाठी प्रत्येकास एकेक लोखंडी टोपी दिली.

खाणीत अंधार असतो. कुठे दगड वगैरे बाहेर आलेले असतात. कांहीं माग इतका अरंद असतो की, तेथे सरपटतच जावे लागते. अशा वेळी संरक्षण म्हणून लोखंडी टोपी प्रत्येकास वापरावीच लागते. दुसरी आवश्यक वस्तु म्हणजे बॅटरी. खाणीत सर्वत्र गडद अंधार असतो. खाणीतील कामगारटुड्या

बॅटच्या वाभतात. बॅटच्यांच्या उजेडाखेरीज दुसरा कोणताहि प्रकाश खार्णीत नसतो. बॅटच्या फार प्रखर असतात. पण त्या आपल्या नेहर्मीच्या बॅटच्यांभेक्षां निराळ्या असतात. त्यांना एक पट्टा असतो. तो आपल्या कमरे-मोंवतीं गुंडाळायचा. जीत बीज तयार होते अझी पेटी त्या पट्ट्याला जोडलेली असते. त्या पेटीतून एक तीन फूट लांब तार बाहेर सोडलेली असते. त्या तारेच्या टोंकाला दिवा असतो. त्या दिव्याला दोन बल्बज असतात. किल्ली उजव्या बाजूला फिरवल्यावर एक दिवा लागतो व डावीकडे फिरवल्यावर दुसरा दिवा लागतो. एका वेळेस एकच दिवा लागतो. एक दिवा जास्त प्रकाश देतो, दुसरा मंद प्रकाश देतो. बॅटरीच्या दिव्याचें टोंक हातांत धरून आपल्या पायाखालचा रस्ता पाहत पुढें जायचें. पण कामगार काम करतात तेव्हां तीन फूट लांबीच्या तारेचें टोंक टोपींत अडकविलेलें असतें. त्यामुळें काम करण्यास दोन्ही हात रिकामे राहूं शकतात व टोपींत दिवा अडकविल्यामुळें ज्या भागांत कामगार काम करतो, तेथें भरपूर उजेड पडूं शकतो. त्या बॅटरीवर क्रमांक असतात. खार्णीत जाण्यापूर्वी प्रत्येकाला बॅटरी मिळते. आपलें नांव व त्यापुढें बॅटरीचा क्रमांक लिहावा लागतो. हेतु हा की, त्या क्रमांकाची बॅटरी जाग्यावर आली नाहीं तर कोणता माणूस आंत राहिला तें चटकन् समजू शकतें.

ही झाली पूर्वतयारी. नंतर आम्हांला एका खोलींत नेलें. तेथें आम्हांला 'चांगले कपडे काढून ठेवा व मळके कपडे चढवा' असें सांगितलें. विशेषतः कामगार लोक खार्णीत उतरतात तेव्हां मळके कपडे तेथें चढवून पहिले काढून ठेवतात. परत जातांना पुन्हा ते घालावयाचे अशी पद्धत. आम्ही ओव्हर-कोट वगैरे सामान तेथें ठेवलें.

त्यानंतर भेनेजरनीं आम्हांला संबंध खाणीचा नकाशा दाखविला. खाणकाम कसें कसें, कोठें कोठें चालतें ती माहिती सांगितली व आम्ही कोणत्या मार्गांनीं जाणार हेंहि सांगितलें.

प्रथमतः आम्ही वाफेवर चालणाऱ्या लिफ्टच्या साहाय्यानें कोळशाच्या यरापर्यंत ५०० यार्ड खार्ली गेलों. ती लिफ्ट ताशी ३० मैल इतक्या वेगानें खार्ली जात होती. अर्थात् खार्णीत सर्वत्र सिमलिंगची पद्धत आहे. टेलिफोन व दोर ओढल्यावर वाजणाऱ्या घंटा ह्यांच्या साहाय्यानें खार्णीतल्या कोठल्याहि

मागांतून मध्यवर्ती केंद्राशी संबंध ठेवतां येतो. त्यामुळें लिफ्टनें आम्हांस वरून सोडण्यापूर्वी खाली संदेश गेला कीं, इतकीं माणसें लिफ्टनें पाठवितों. आम्ही खाली पोहोंचल्यावर पुन्हा संदेश गेला. माणसें सुखरूप पोहोंचलीं. अर्थात् लिफ्ट कोळशानें अगदीं काळीकुट्ट झालेली होती व कामगार व कोळसा ह्यांचीच वाहतूक फक्त करायची त्यामुळें अगदीं जुनीपुराणी होती. मुंबईच्या अद्ययावत् लिफ्टप्रमाणें नव्हती. आम्ही खाली पोहोंचल्यावर ६-६ जणांचे ३ विभाग केले व प्रत्येक भागास एक एक माहितगार दिला गेला. प्रथम १ ला भाग, नंतर १० मिनिटांनीं दुसरा भाग, नंतर पुन्हा १० मिनिटांनीं ३ रा भाग असे खाण पाहण्यास गेलों. प्रत्यक्ष खाणकाम चालू होतें तेथें पोहोंचण्यापूर्वी १ मैल पोकळीतून जावें लागलें. ६ फूट उंच व १० फूट रुंद अशी ती पोकळी आगगाडीच्या बोगद्याप्रमाणें भासत होती. सर्वत्र अंधार होता. पण हवा मात्र खेळवली होती. त्यामुळें गुदमरल्यासारखें अजिबात वाटत नव्हतें. आमच्या बॅट्यांच्या साहाय्यानें आम्ही वाट पाहत पुढें चाललों होतो. सर्वत्र धूळ आणि कोळशाची काळीकुट्ट पुटें होती. आमचे हात, पाय, तोंड काळें झालें. शूट कोळशाच्या धुळीत खूप खोलवर रतले जात. सुरवातीस बरें वाटलें. पण जसजसें कोळशाच्या थराजवळ येऊं लागलों तसतशी पोकळी अरुंद होऊं लागली. ताठ उभें राहून चालतां येईना. वांकून चालूं लागलों. पुढें पोकळी आणखी अरुंद झाली. बसून व पुढें तर निजून जावें लागलें. कामगार खणण्याचें काम करीत होते. हवा खूप ऊष्ण होती—घाम येण्याइतकी. आणि त्या तशा स्थितीत कामगारांचें काम चाललेलें! खाणी-कामगारांच्या जीवनाची यथायोग्य कल्पना आली. गलिच्छ काम, पुन्हा मेहनतीचें, आणि सर्वांत महत्त्वाची गोष्ट—केवढा धोका! इतकी अरुंद जागा कीं, वरचा एखादा लहानसा दगड कोसळला कीं गुदमरून मरण्याखेरीज दुसरा मार्ग नाही. अशाहि स्थितीत ते कामगार काम करतांना पाहून खरोखरच आश्चर्य वाटलें. आम्ही सर्व जण शेवटच्या थराला पोहोंचल्यावर आम्हांला काम दाखविण्यासाठीं कोळशाला सुरंग लावून तो पेटविण्यांत आला. खूप मोठा आवाज त्या पोकळीत घुमला. वरची सारी जमीन भूकंपाप्रमाणें ह्यादरली गेली आणि आतां वरची जमीन खाली कोसळते कीं काय असाच भास झाला. आतां त्याची मजा वाटते, पण प्रत्यक्ष त्या जागीं, त्या वेळेस

मात्र अक्षरशः मीतिच वाटत होती. त्यानंतर लहान आगगाड्यांतून हा कोळसा भरून तो पोकळीच्या शेवटी आणतात. अर्थात् रूळ आहेत, पण दोन रुळांतील अंतर फक्त १ फूट व डबेसुद्धां एकाद्या मोठ्या ट्रॅकेच्या दुपट, एवढेच लहान. मात्र ही आगगाडी विजेच्या अगर वाफेच्या जोरावर चालत नाही. यंत्राच्या साहाय्याने एक दोर फिरवितात व त्या दोरांच्या जोरावर हे

कोळशाच्या खार्णोत

डबे चालतात. हे मात्र प्रयत्न बघण्यास मिळाले नाही. अर्थात् पोकळी इतकी लहान होत जाते की, शेवटपर्यंत आगगाडीचे डबे जातच नाहीत. एक पट्टा फिरत असतो. त्या पट्ट्यावरच कोळसा ठेवून कोळसा वाहिला जातो.

आगगाडीच्या डब्यांतून वाहिलेला कोळसा रुळांवरून लिफ्टकडे जातो. मध्ये रूळ सोडलेले असतात. तो डब्या लिफ्टमध्ये आल्यावर लिफ्ट बंद जाते.

वर पुन्हा लिफ्टला रूळ जोडलेले व ते डबे वर आल्यावर पुन्हा रुळांवर योग्य त्या ठिकाणी जातात. अशा रीतीने आमचा हा खाणीतील कार्यक्रम ३॥ ते ६ चालू होता. ३॥ ला आम्ही लिफ्टने खाली उतरलो. पुन्हा ६ वाजतां वर आलो. वर आल्यावर सर्व जण अगदी काळेकुट्ट झालो होतो. ऊन पाण्याच्या बाथरूमची सोय असते तेथे जाऊन 'शॉवरबाथ' घेतला, आणि आमचे चांगले कपडे परत घातले. नंतर मॅनेजरनी आम्हांस चहा, केम्प्, बिरिकटें व सॅडविचेस् खावयास दिली.

हो, एक सांगावयाचें राहिलें. खाणीतून वर आल्यावर पहिलें काम डोक्यावरची टोपी व बॅटरी परत करणे व मगच आपल्या इतर व्यवसायास जाणे. तसेंच खाणीत जाण्यापूर्वी आमच्याजवळ काडेपेटी वगैरे नाही ह्याची खात्री करून घेतली होती.

खाणीतील कठीण अशा जीवनाची बाहेरून कल्पना येत नाही; परंतु आंतमध्ये प्रत्यक्ष जाऊन ज्या धोक्यांत तें काम करतात तो धोका थोडा काळ का होईना स्वतः पत्करून मग मात्र पूर्णत्वानें येते. कांहीं कांहीं कामगारांना आठवड्याला १४ पौंड म्हणजे महिना सुमारे ८०० रुपये इतकें वेतन दिलें जातें. अर्थात् साधारणपणें दोन-तीन पौंड एवढेंच देतात.

डेव्हीच्या संरक्षक दिव्याची (डेव्हीज सेफ्टी लॅम्पची) तुला माहिती असेलच. कधी कधी कोळशांत असलेल्या एक प्रकारच्या विषारी वायूचें प्रमाण वाढतें. त्यानें माणसें गुदमरून मरतात, अगर त्या वायूनें पेट घेतला तर स्फोट होतो. विषारी वायूचें प्रमाण वाढलें कीं नाही हें संरक्षक दिव्यानें समजतें. प्रमाण वाढलें तर त्या दिव्याची ज्योत जास्त निळी होते व धोका कळून येतो. आमच्याबरोबर जो माहितगार मनुष्य होता त्यानें हा दिवा आपल्याजवळ ठेवला होता. दिव्याचें काम कसें चालतें हेंहि त्यानें सांगितलें.

संरक्षक दिव्यावरून सुचलें—इकडे आतां दिवेलागण होऊन बराच वेळ झाला तरी माझे पत्रलेखन चाललें आहे. तरी आतां पुरें करतो.

ती. नाना व सौ. आई यांना शि. सा. नमस्कार.

तुझा,
भाऊ

पत्र १६ वें

कॅटरबरी कॅथिड्रल

॥ श्री ॥

मॅचेस्टर, दि. १५ एप्रिल, १९५२.

प्रिय उषास, अनेक आशीर्वाद.

मध्यंतरी आम्हांला ईस्टरची सुट्टी मिळाली. या सुट्टीत कुठेंतरी छोटीशी सहूल काढावी अशी कल्पना कांहीं विद्यार्थ्यांनी मांडली. इंग्लंडमधील कॅटरबरी कॅथिड्रलविषयी मी खूप खूप ऐकलं होतं. तेव्हां या निमित्ताने हे कॅथिड्रल पहायला मिळाले तर बरे होईल असे मला वाटले; व मी तसे माझ्या मित्रांना सांगितले. त्या बाजूचा भाग अतिशय निसर्गरम्य असल्यामुळे सर्वांनीच माझ्या सूचनेला संमति दिली व आम्ही सात-आठ विद्यार्थी २८ मार्च रोजी प्रवासाला निघालो.

आधी आम्हांला लंडनला जायचें होतें. आगगाडीने हा प्रवास तीन-चार तासांतच संपतो. त्यामुळे इंग्लंडचे सृष्टिसौंदर्य थोडेंसेच पहायला मिळतं; म्हणून आम्ही मॅचेस्टरहून सकाळी ९ च्या बसने निघालो. १८० मैलांचा प्रवास आटोपून बस सायंकाळी ७॥ ला लंडनला पोचली. एवढा दीर्घ प्रवास कंटाळवाणा होईल असे प्रथम वाटले. पण तसे कांहीं झाले नाही. हंसऱ्या, हिरव्या सृष्टीच्या सान्निध्यांत असतांना लंडन केव्हां आले तें कळलेहि नाही.

दोन-तीन दिवस लंडनच्या आसपासचीं कांहीं गांवे पाहून दि. १ एप्रिलला सकाळी ९॥ च्या बसने आम्ही लंडन सोडले व आम्ही कॅटरबरीच्या मार्गास लागलो. कॅट या परगण्यांतून आमची बस चालली होती तेव्हां उत्तम वनश्री पहायला मिळाली. थंड हवा व सतत पाऊस यांमुळे हिरव्यागार गवताची देणगी इंग्लंडला मिळाली आहे. कुठेहि केव्हांहि जा, रूक्ष प्रदेश दिसतच नाही. टेकड्या आहेत पण त्या सगळ्या हिरव्या गवताने आच्छादलेल्या. 'पृथ्वी हिरवागार शालू नेसली आहे' अशी वर्णने आपण वाङ्मयांत वाचतो, पण त्याची खरी प्रचीति आपल्या देशांशां इंग्लंडमध्ये जास्त येते. मेडस्टोन हे कॅटचे प्रमुख शहर. शेतीविषयी कॅट प्रसिद्ध आहे. मेडस्टोन हे शेतीचे केंद्र आहे-

बस मेडस्टोनमधून गेली तेव्हां कागदाच्या गिरण्या व दारू गाळण्याचे कारखाने दिसले. बस थोडी पुढे गेल्यावर ऑलिंग्टन हा तेराव्या शतकांतील ऐतिहासिक किल्ला दिसला.

दुपारी साडेचारा वाजतां आम्ही कॅटरबरी शहरांत येऊन पोचलो. शहर लहानसेच आहे. येथे बघण्यासारखे एकच ठिकाण व ते म्हणजे खाइस्ट चर्च हें कॅथिड्रल.

कॅटरबरीचे कॅथिड्रल हें इंग्लंडमधील सर्व चर्चेसमर्थे प्रमुख (Mother Church of English Christianity) म्हणून समजले जाते. कॅटरबरीचा आर्चबिशप हा इंग्रजांचा प्रमुख धर्माधिकारी (Primate of English Church) होय. पोपने रोमहून ख्रिस्ती धर्माच्या प्रसारार्थ सेंट ऑगस्टाइन यास इंग्लंडला पाठविले. त्याने प्रथम कॅटरबरीत कॅथिड्रल स्थापन केले. (इ. सन ५९७.) हें चर्च पुढे भरभराटीस आले. या चर्चवर पुढे पुष्कळच गंडांतरे आली. अनेकदां ते दुरुस्त करून बांधावे लागले. प्रथम दहाव्या शतकांत डॅनिश लोकांनी हल्ला करून हें चर्च उद्ध्वस्त केले. सन १०६८ मध्ये त्याला आग लावून ते जाळण्यांत आले. पण सन १०७० मध्ये लोकांनी ते पुन्हा बांधले. त्याच वर्षी या चर्चमध्ये थॉमस बेकेट या आर्चबिशपचा खून झाला. त्याच्याविषयी धर्मगुरूंना फार आदरभाव वाटे, म्हणून त्याचा खून झाल्यावर कॅटरबरीकडे लोकांचे थवेच्या थवे येऊ लागले. जेथे त्याचा खून झाला ती जागा अजूनसुद्धां दाखवितात. लोक त्या जागी भाविकपणाने येत. बाराव्या शतकापासून पंधराव्या शतकापर्यंत कॅटरबरी हें ख्रिस्ती लोकांचे यात्रेचे ठिकाण बनले. त्याच सुमारास कांहीं चमत्काराच्या अफवा उठल्या. जेथे सेंट थॉमसचा खून झाला त्या जागेला स्पर्श केल्यास लंगडा माणूस चांगला चालू शकतो, आंधळा डोळस होतो, महारोगी खडखडीत बरा होतो, अशा स्वरूपाच्या बातम्या पसरल्या. त्यामुळे लोकांची तेथे ही गर्दी उसळली. चौसर या प्रख्यात आंग्ल कवीने 'कॅटरबरी टेल्स' या काव्यांत कॅटरबरीचे महत्त्व वर्णिले आहे. हा कवि १४ व्या शतकाच्या उत्तरार्धांत होऊन गेला. मध्ययुगांत सर्व देशांतील राजे-रजवाडे येथे भक्तिभावाने येत. तिसऱ्या एडवर्डचा मुलगा ब्लॅक प्रिन्स हा प्रसिद्ध लढवऱ्या सन १३७६ मध्ये वारल्यावर त्याला येथेच पुरले. त्याचे थडगे आम्हांस पहायला मिळाले. त्या

काळांत तर हें कॅथिड्रल इतकें भरभराटीस आलें कीं, त्याची इमारत मोठ्या प्रमाणांत वाढवावी लागली. इंग्लंडमधील पुष्कळशा कॅथिड्रल्सना शिल्पकलेचे उत्कृष्ट नमुने म्हणून फार महत्त्व आहे. कॅटरबरीच्या धार्मिक भावनेनें मला आकर्षित केलें नाहीं, पण तेथील शिल्पकला मात्र मला फार प्रेक्षणीय वाटली. एकेक खांब व त्यावरील कोरीव काम पाहून मन थक्क होतें. हें काम सन १४१० मधील आहे.

सोळाव्या शतकांत कॅटरबरीस येणाऱ्या यात्रेकरूंचा (पिल्ग्रिम्सचा) लोंढा मंदावला. आठव्या हेन्रीनें बेकेट या धर्मगुरूचे अवशेष उद्ध्वस्त केले. सन १६४२ च्या यादवींत तर या कॅथिड्रलची खूपच नासधूस झाली. १६६० मध्ये पुन्हा कॅथिड्रलला महत्त्व आलें. १८३१ मध्ये दुस्तो होऊन त्याला आजचे सुंदर स्वरूप प्राप्त झालें. १९४२ च्या जूनमध्ये जर्मन लोकांनी बॉम्बहल्ला करून तें उद्ध्वस्त करण्याचा अयशस्वी प्रयत्न केला.

या कॅथिड्रलच्या मध्यभागी 'बेल हॅरी' या नांवाचा उंच मनोरा आहे. तो मध्ययुगीन शिल्पकलेचा उत्तम नमुना म्हणून प्रेक्षणीय वाटला. मनोरा सुमारे २०० फूट उंच आहे. आम्ही वर जाऊन आलों. मनोऱ्यावरून सुंदर देखावा दिसतो.

धर्माच्या नांवाखाली जी दांभिकता चालते त्याला कॅटरबरी अपवाद नाहीं. कॅटरबरीचें कॅथिड्रल चालविण्यास पैशाची आवश्यकता आहे हें मान्य आहे. तरीपण लोकांनी खुशोने दिलेला पैसा गोळा करून कॅथिड्रलची व्यवस्था चालविली असती तर येथील वातावरण पवित्र वाटलें असतें. बेल हॅरी टॉवरवर जायची एक ठराविक वेळ असते. ती म्हणजे दुपारी दोनची. बरोबर एक वाटाड्या (गाइड) देतात. तो ऐतिहासिक माहिती समजावून सांगतो. "एका वेळीं सहा किंवा त्यापेक्षां जास्त लोक असतील तरच वर जाऊं देण्यांत येईल" अशी पाटी तेथें लावली होती. माणशीं एक शिलिंग घ्यावा लागतो. दोन वाजतां त्या ठिकाणीं आम्ही चौघेच जमलों. सहा जणांची कांहीं भरती होईना. त्यामुळें टॉवरवर जाण्यास मिळेल असें वाटेना. शेवटीं धर्मोपदेशक (प्रीस्ट) होता त्यास आम्ही भेटलों. "आम्ही हिंदी विद्यार्थी मुद्दाम कॅथिड्रल बघण्यास आलों आहों. आम्हांस पुन्हा येतां येणार नाहीं. टॉवर पाहण्याची आमची खूप इच्छा आहे. तुम्ही आम्हांला वर जाऊं घाल काय?" असें

आम्ही त्यास विचारलें. त्यावर तो धर्मोपदेशक लगेच म्हणाला, “तुम्ही चौवेच आहां. फक्त चौघांसाठी आमच्या माणसाला श्रम देऊन वर चढवायचें हें कांहीं जमणार नाही. केवळ चौघांसाठी आम्ही हा उपद्रव्याप करणार नाही.” हें ऐकून आमचे चेहरे आंबट झाले. त्या धर्मोपदेशकाला आमची दया येईना. परदेशाहून एवढे विद्यार्थी आले आहेत, त्यांची निराशा करूं नये, असें कांहीं त्यास वाटेना. तो आपला सरळ निघून जाऊं लागला. तेवढ्यांत मला एक कल्पना सुचली. मी त्याला परत विचारलें, “समजा, आम्ही चौघांनी मिळून चार शिलिंगांएवजी (प्रत्येकाचा एक शिलिंग) सहा शिलिंग दिले तर ?” तें ऐकून तत्काळ त्याची चर्या बदलली. आपल्या माणसाला केवळ चौघांसाठी श्रम द्यायचे नाहीत हें सारें तो विसरला. “मग जरूर !” असें तो म्हणाला. लगेच वाटाळ्याला बोलावून त्यानें किल्ल्या मागविल्या. केवळ दोन शिलिंगांसाठी त्यानें ही जी लाचार मनोवृत्ति दाखविली तिचा मला खूप राग आला. “सहा शिलिंगांचा हा प्रश्न नाही. आम्हांला सहा माणसें हवीं आहेत,” असें त्यानें म्हटलें असतें तर तें मला जास्त आवडलें असतें. तेवढ्यांत सुदैवानें आणखी खूप लोक जमले. दहा भिनिटांतच आम्ही एकूण वीस-बावीस जण टॉवरवर जाण्यास तयार झालों. आमचा जादा दोन शिलिंगांचा भुर्दंडहि वांचला. त्यानंतरहि त्या धर्मोपदेशकाची मनोवृत्ति दिसून आली. मजजवळ सुटे पैसे नव्हते. एक पौंडाची नोट होती. ती मी त्याला दिली व बाकीचे पैसे परत मागितले; तेव्हां तो म्हणाला, “छे ! मजजवळ सुटे पैसे नाहीत. कॅटरबरीच्या कॅथिड्रलमध्ये आम्ही काम करणार ! पौंडाची चिल्लर बाळगण्या-इतके आम्ही कुठले श्रीमंत ! आम्हांला पौंडाच्या नोटीचें दर्शनहि घडत नाही.” —केवढी दांभिकता ही ! विनय तर त्याच्याजवळ औषधापुरतादेखील नव्हता. आसपासच्या मंडळींपासून त्यानें शिलिंग-शिलिंग गोळा केला होता. तेच पैसे पौंडाच्यावर जमले असतील. मुकाट्यानें मी दुसऱ्या एका गृहस्थाकडून मोड घेऊन धर्मोपदेशकाला पैसे दिले.

या कॅथिड्रलमध्ये अनेक गोष्टी पाहण्यासारख्या आहेत. येथें संगमरवरी दगडाचें एक सिंहासन आहे. त्याला ‘सेंट ऑगस्टाइनस चेअर’ असें म्हणतात. प्रत्येक नवीन आर्चबिशपला त्यावर बसवून तो आर्चबिशप झाल्याचें जाहीर करतात.

कॅथिड्रलच्या भिंतींमध्ये ज्या विडक्या आहेत त्यांना कांचेची तावदाने झाहेत. त्या तावदानांवर बायबलमधील कांहीं प्रसंगांचीं चित्रे काढलेली आहेत. हीं तावदाने प्रेक्षणीय आहेत.

या कॅथिड्रलचें मुख्य वैशिष्ट्य म्हणजे त्याची ऐतिहासिक परंपरा. फार जुन्या काळांतलें कॅथिड्रल म्हणून त्याच्याशीं बरेच ऐतिहासिक प्रसंग निगडित आहेत. युद्धांत पडलेल्या कित्येक वीरांचीं थडगीं येथें आहेत. इंग्लंडच्या राजांपैकीं मात्र चौथा हेन्री व त्याची राणी यांचींच थडगीं येथें दिसलीं. बाकीं सर्व राजांचीं थडगीं विंडसरच्या किल्ल्यांत आहेत.

यात्रेकरुंना राहण्यासाठीं कॅटरबरी गांवांत पुष्कळ लहान लहान खानावळी उघडल्या होत्या. त्यांचे अवशेषहि दृष्टीस पडतात. गांवाच्या समोवतीं भित होती. आतां तिचे फक्त अवशेष उरले आहेत. या भिंतींत दिड्या असत व त्यांमधूनच गांवांत प्रवेश करतां येई. त्यांपैकीं फक्त एक दिंडी (Wert gate नांवाची) आतां अस्तित्वांत आहे. त्या भिंतीच्या बाहेर एक खानावळ आहे. रात्रीच्या वेळीं त्या दिंडीचें दार बंद झाल्यावर कोणी यात्रेकरू आला तर तो त्या खानावळांत उतरे.

कॅटरबरी हें गांव लहानसें आहे. वस्ती फक्त २४ हजार. बघण्यासारखें इतर कांहींच नाही, म्हणून संध्याकाळीं लगेच बसनें आम्ही लंडनला परत आलों व एका हॉटेलांत उतरलों. रात्रभर तेथें थांबून काल मॅचेस्टरला आम्ही सर्व जण परत आलों.

ही छोटीशी सहूल आम्हां सर्वांनाच फार मानवली. आतां प्रत्येक जण मोठ्या उल्हासानें आपापल्या अभ्यासाला लागला आहे.

यापुढचें पत्र थोडें उशिरांच पाठवीन. मी क्षेम आहे. काळजी करूं नये. ती. नाना व सौ. आई यांना शि. सा. नमस्कार.

तुझा,
माऊ.

पत्र १७ वे

शुभमंगल झालें !

॥ श्री ॥

मॅचेस्टर, दि. १९ मे, १९५२.

प्रिय उषास सप्रेम आशीर्वाद.

मध्यंतरी एका आंग्ल लग्नसमारंभास उपस्थित राहण्याची मला संधि मिळाली, त्याची हकीकत आज लिहीत आहे.

मिसेस् क्रॉस यांच्याकडे माझ्याप्रमाणेच राहत असलेले माझे इंग्रज मित्र श्री. वॉल्टर जेप्सन हे गृहस्थ विधुर होते. त्यांचे लग्न मिस् अँथेल लिन्हसी ह्यांच्याशी जमलें होतें. हें लग्न नुकतेंच झालें. इंग्रज समाजांतील चालीरीतींचें मी बारकाईने निरीक्षण करून माहिती मिळवितों, हें त्यांना माहीत होतें. त्यामुळें त्यांनी मला आपल्या लग्नाला आमंत्रण तर दिलें होतेंच ; पण शिवाय लग्नसमारंभांत एक महत्त्वाची कामगिरी माझ्याकडे सोंपविली होती. त्यामुळें मला हा लग्नसोहळा फारच जवळून पाहतां आला.

इंग्रजी विवाहांत नवरा व नवरी यांच्याखालोखाल स्थान 'बेस्ट मॅन' व 'ब्राइड्स् मेड' यांचें असतें. आपल्याकडे नवऱ्या मुलीला जशी करवली असते तसेंच या दोन व्यक्ति 'करवला' व 'करवली' या स्वरूपांत काम करतात. हीं दोघें सतत नवरा व नवरी यांच्याजवळ असावीं लागतात. विशेषतः नवरा-नवरीस नैतिक धैर्य देणें किंवा कांहीं लागलें-सवरलें तर मदत करणें हीं कामें करवला व करवली यांना करावीं लागतात. हें करवल्याचें काम श्री. वॉल्टर यांनीं मजवर सोंपवलें होतें. लग्नप्रसंगी नवऱ्यानें नवरीस आंगठी देण्याची इकडे पद्धत आहे. पण घाईघाईत नवरा तें विसरतो किंवा खिशांतील आंगठी ऐन वेळीं त्याला सांपडतच नाहीं. म्हणून करवल्यानें आंगठी आपल्याजवळ ठेवायची व गरज लागेल तेव्हां ती काढून घ्यायची, हें एक काम असतें.

इंग्रजी लग्न दोन प्रकारांनीं होऊं शकतें. एक म्हणजे नॉदणी (रजिस्टर) पद्धतीनें किंवा दुसरें चर्चमध्ये धार्मिक पद्धतीनें. नवरीच्या घरीं लग्न करण्याची आपल्यासारखी येथें पद्धत नाहीं. श्री. वॉल्टर यांचें लग्न चर्चमध्ये होणार होतें. लग्नाची वेळ दुपारीं तीन वाजतांची होती.

लग्नासाठीं विशिष्ट पोषाख असावयाची पूर्वी पद्धत होती; पण आतां ती रुढि गेली आहे. साधारण काळसर रंगाचा सूट असला म्हणजे चालतो. श्री. वॉल्टर यांनी तसलाच एक नवीन सूट स्वतःकरितां शिवला होता. मी मात्र माझ्या आहे त्याच सुटावर भागविलें. श्री. वॉल्टरनीं लग्नाच्या दिवशीं सकाळीं फुलें आणलीं. गुलाबाचें एक एक सुंदर फूल कोटाच्या बटनहोलमध्ये आम्ही अडकविलें. पुरुषानें फूल डाव्या बाजूस व स्त्रीनें उजव्या बाजूस अडकवायचें अशी इकडे पद्धत असते. लग्नामध्ये वा इतर प्रसंगींहि पुरुषांनीं हारतुरे हातांत ध्यायचे नसतात. ते बायकांनीं ध्यायचे व पुरुषांनीं फक्त फूल बटनहोलमध्ये लावायचें.

अॅथेल ही ज्या गांवीं राहते त्या हिड्सफोर्थ येथें लग्न होतें. हें गांव मॅचेस्टरपासून चौदा मैल दूर आहे. नवऱ्या मुलास घेऊन जाण्यासाठीं नवरीच्या घरून मोटार पाठवितात; त्याप्रमाणें आम्हांस नेण्यास दीड वाजतां मोटार येणार होती. येथून मी, वॉल्टर, मेरी व आमचा एक पोतुंगीज मित्र असे चौघे लग्नास जाणार होतो. दीड वाजतां लंच आटोपून आम्ही तयार झालों. वॉल्टर इतके अधीर झाले होते कीं त्यांनीं लंच वगैरे घेतलीच नाही! एक कप चहा घेतला व आंगठी माझ्या स्वाधीन केली.

कफट्यांविषयीं सांगतांना एक गोष्ट विसरलोंच. लग्नप्रसंगीं वाफण्यासाठीं नवऱ्या मुलानें करवल्यास एक 'बो टाय' बक्षीस द्यायचा असतो. त्याप्रमाणें मला एक सुंदर टाय मिळाला. 'बो टाय' लावण्याचा माझा हा पहिलाच प्रसंग. मोटार वेळेवर आली. पावणेतीनला आम्ही चर्चमध्ये पोहोंचलों. चर्चच्या मुख्य हॉलमध्ये (याला 'नेव्ह' म्हणतात) लग्नासाठीं आलेली मंडळी बसली होती. वॉल्टरचे इतर नातेवाईक व मित्रमंडळी, अॅथेलचे आईसकट नातेवाईक व मित्रमंडळी होती. वॉल्टर व मी चर्चमध्ये आलों व आम्हांला पहिल्या रांगेंत बसविण्यांत आलें. चर्च हें प्रार्थनास्थान म्हणून गणण्यांत येतें. त्यामुळें चर्चमध्ये नेहमींच शांतता व गंभीर वातावरण असतें. इतके नातेवाईक व मित्रपरिवार जमलेला, पण कोणीहि एकमेकांशीं बोलत नव्हतें. विवाहाच्या वेळचें हें गंभीर वातावरण पाहून मला खूप आश्चर्य वाटलें.

तीनच्या सुमारास चर्चमध्ये अॅथेल आली. तिच्या डाव्या बाजूस हातांत हात घालून तिचा भाऊ होता. आपल्याकडे आईवडील कन्यादान

अथिल आणि वॉल्टर यांचा विवाह
वधूच्या मागे लिली विटर; तिच्या उजव्या हातास वसंत पाटणकर.
(चर्चमध्ये शपथविधि चालू असतांना घेतलेला फोटो)

करतात तद्वत् या विवाहांत नवरीचा कोणीतरी नातेवाईक अगर भिन्न तिला नवऱ्यास देतो, अशी पद्धत आहे. त्याच माणसाबरोबर नवरी चर्चमध्ये येते. नवरीच्या पाठोपाठ करवली असतेच. नवरी चर्चमध्ये आल्यावर सर्व जण उभे राहतात. सर्व रांगांच्या पुढें नवरी उभी राहते. तिच्या शेजारीच नवरा जाऊन उभा राहतो. नवरीच्या मागे करवली व नवऱ्याच्या मागे करवला उभा असतो. नवरा-नवरी एकमेकांशेजारी उभे. करवला-करवली त्यांच्यामागे शेजारी-शेजारी उभे. नंतर पाद्री येतो. सर्व जण उभे असतात. मग विवाहप्रसंगी म्हणण्याचें स्तोत्र प्रेक्षकांसकट सर्व जण एका सुरांत म्हणतात. लग्नाची महती सांगणारें हें धार्मिक गीत असतें. नंतर पाद्री त्या गीताचा अर्थ समजावून सांगतो. त्यानंतर सर्व प्रेक्षक खाली बसतात. मग पाद्री हा पतीला त्याचीं कर्तव्यें (फत्नी-निष्ठा, तिच्याशीं प्रेमानें वागणें, तिच्या आजारांत शुश्रूषा करणें इत्यादि) सांगतो. तसेंच नवरीला तिचीं पतिविषक कर्तव्यें सांगतो. मग तो दोघांना विचारतो, “तुम्हांला एकमेकांशीं लग्न करण्याची इच्छा आहे का ?” दोघें होकार देतात. पाद्री त्या दोघांचे हात आपल्या हातांत घेऊन ते एकमेकांस जोडतो. नंतर करवल्याकडे आंगठी मागतो. ती आंगठी बायबलवर ठेवायची. मग ती आंगठी पाद्री नवऱ्यास देतो. नवरा ती नवरीच्या हातांत घालतो. आणि मग “देवासमक्ष ह्या दोघांचें लग्न झालें आहे. ह्यापुढें हीं दोघें पतिफत्नी म्हणून समजलीं जातील ” असें पाद्री सांगतो. शेवटीं एक धार्मिक गीत होतें.

ह्या साऱ्या वेळीं वातावरण अत्यंत गंभीर असतें. पाद्रीशिवाय कुणी अक्षरहि बोलत नाहीं. एकमेकांशीं एकनिष्ठ राहण्याची शपथहि नवरानवरी फार गांभीर्यानें घेतात. हा सारा प्रकार फक्त पंधरावीस भिनिटें चालतो. मग प्रेक्षक बसतात. नवरानवरी एकमेकांचे हात हातांत घालून पाद्याच्या मागोमाग चर्चच्या मागील खोलीत जातात. नवरानवरीच्या मागे करवला व करवली एकमेकांच्या हातात हात घालून त्या खोलीत जातात. तेथें गेल्यावर नोंदणी-पुस्तकांत वॉल्टर व अथेल ह्यांनीं सहाय्य केल्यावर मीं व लिली विटर (ही करवली होती) ह्यांनीं साक्षीदार म्हणून सहाय्य केल्या.

येथपर्यंतचा कार्यक्रम मला फार आवडला. फक्त एक भाग ह्या समारंभांत मला आवडला नाहीं. अर्थात् इंग्रज समाजांतील वातावरण भिन्न

म्हणून वाईट म्हणतां येणार नाही; पण माझ्या पौर्वात्य संस्कारांत खासच तो बसत नव्हता. ह्या खोलींत गेल्यावर प्रथम वॉल्टरनें अथेलचें चुंबन घेतलें. अर्थात् तशी पद्धतच असते. त्यांत कांहीं विशेष नाही. परंतु त्यानंतर मान करवल्याचा असतो. करवल्यानें वधूवरांचें अभिनंदन करून नवरीचें चुंबन ध्यायचें अशी पद्धत आहे. मला ह्याची कल्पना होतीच; पण नुसतें हस्तादोलन करून मी मोकळा होणार होतो. परंतु अथेल मला दाद देणार होय? हस्तांदोलन केल्यावर क्षणभर ती थांबली आणि लगेच तिनें आपले ओठ माझ्या ओठांवर ठेवले—किती ओझरते आणि सेकंदभरसुद्धां नव्हे! पण त्यानंतर दहा मिनिटें जगांत काय घडामोडी चालल्या त्यांचा मला पत्ताच लागला नाही! माझ्यानंतर करवलीनें वधू आणि वर या दोघांचें चुंबन घेतलें. येथील लोकांच्या दृष्टीनें यांत खरोखरच वाईट असा कुठलाच भाग नसतो. एक रीतिरिवाज यापलीकडे कांहीं नाही. त्यानंतर नवरानवरी हातांत हात घालून व त्यांच्यामागे मी व करवली हातांत हात घालून चर्चमधून बाहेर मिरवणुकीनें आलों. बाहेर आल्यावर फोटो वगैरे झाले. मग समारंभास आलेली मंडळी चर्चबाहेर आली.

ह्यानंतर दोन फर्लीगांवर असलेल्या एका शाळेंत जेवणावळ होती. प्रथम मोटारींतून नवरानवरी त्या ठिकाणां गेली. करवल्यानें सर्वांच्या शेवटीं जायचें व सर्व व्यवस्थित आहे हें पाहून चर्च सोडायचें. पण मी नवखा असल्यामुळें हीं सारीं कामें अथेलचा भाऊ करीत होता व म्हणूनच मी व करवली एका मोटारींतून जेवणावळीच्या जागीं गेलीं.

आतां मात्र साऱ्या वातावरणांत एकदम बदल झाला. चर्चमघळें गंभीर वातावरण जाऊन लग्नाच्या मेजवानींतील आनंदी वातावरण निर्माण झालें. नवरानवरीची टिंगल व चेष्टा सुरू झाली. जेवणावळीच्या हॉलमध्ये नवरानवरी उभी राहिली. लग्नसमारंभाला उपस्थित असलेले एकैक जण हॉलमध्ये येत होते. प्रत्येक जण वधूचें अभिनंदन करी व शुभाशीर्वाद देई; आणि वधूचें चुंबन घेतल्याशिवाय त्यांना शुभाशीर्वाद देतांच येत नसत. पुरुष—स्त्री प्रत्येक जण तें करीत. तसेंच वराचेंहि सर्व स्त्रिया—लहानमोठ्या, विवाहित, अविवाहित—अभिनंदन करीत व मग चुंबन घेत. फक्त पुरुष मंडळी वॉल्टरचें चुंबन घेत नसत. पुरुषानें पुरुषाचें चुंबन घेण्याची तेवढी पद्धत नाही.

खुद् जेवणास सुरवात होण्यापूर्वी थोडा वेळ गप्पागोष्टी झाल्या. ह्या ठिकाणीसुद्धां करवला-करवली हीं मध्यवर्ती केंद्रें. जो तो आमच्याजवळ येई व आमच्या ओळखी करून घेई. विशेषतः मी परदेशीय म्हणून जो तो माझ्याजवळ येऊन आपल्याकडील लग्नसमारंभाविषयीं विचारी. शेवटीं तर नवरानवरीपेक्षां आमच्याजवळच इतकी गर्दी जमली कीं, अँथेलची आई म्हणाली, “अँथेल-वॉल्टरपेक्षां तुमच्या दोघांचाच लग्न-सोहळा आहे असेंच कुणाला वाटेल !”—सारे जण खूप हंसले.

मग जेवणासाठीं सर्व जण खुर्चीवर बसले. मध्यभागीं वॉल्टर व अँथेल. वॉल्टरच्या एका बाजूस मी; अँथेलच्या एका बाजूस करवली बसली. नंतर लग्नासाठीं आलेले शुभसंदेश व तारा टाळ्यांच्या गजरांत मीं वाचून दाखविल्या. त्यानंतर भंडळी जेवायला बसली. गप्पा-विनोद होतां होतां तासाभरानें जेवण आटोपलें. एव्हांना पांच वाजले होते.

जेवणानंतर ‘वेडिंग केक’ वधूवरांनीं मिळून कापायचा कार्यक्रम असतो. ‘खिसमस केक’ प्रमाणेंच हा भलामोठा केक असतो. सर्वजण टाळ्या वाजवतात. नंतर प्रत्येकास केकचा एक वडीएवढा लहान तुकडा व ग्लास-भर दारू दिली जाते. मी दारू घेत नाहीं हें अँथेलला माहीत होतें. परंतु ह्या सुरापानांत करवल्याचें प्रमुख स्थान असल्यानें त्यानें दारू न पिणें वाईट दिसतें म्हणून अँथेलनें दारूचा रंग असलेलें दुसरें रॉसबेरीप्रमाणें एक पेय मला ग्लासांत दिलें. दारू प्यायची व ‘वधूवरांना भावी आयुष्य आरोग्यदायक जावो’ अशी शुभेच्छा व्यक्त करायची येथें पद्धत असते. त्यास ‘टोस्ट प्रपोज करणें’ असें म्हणतात. सर्वांच्या वतीनें करवल्यानें एक छोटेंसैं भाषण करून वधूवरांना शुभेच्छा द्यायच्या असतात. म्हणून दारू वांटल्यानंतर मीं माझें पेय पिण्यापूर्वीं छोटेंसैं भाषण केलें. विशेषतः मीं माझ्या मातृभाषेंत कांहीं शब्द बोलावे असें सर्वांनीं सांगितलें. माझें भाषण पुढीलप्रमाणें झालें :—

“प्रिय भिन्न वॉल्टर व सौ. अँथेल यांच्या मंगल विवाहास उपस्थित राहण्यास मला आनंद होत आहे. ह्या शुभप्रसंगीं त्यांना आयुरारोग्य, सुख व शांति लाभावी अशी प्रभूजवळ मी मनापासून इच्छा व्यक्त करतो. अँथेल, अष्टपुत्रा सौभाग्यवती भव !” याचें नंतर मीं इंग्रजींत भाषांतर करून सांगितलें. तें ऐकून सर्वांनीं खूप टाळ्या वाजविल्या व सर्व जण खूप हंसले.

नंतर जेप्सननीं सर्वांचे व माझे आभार मानले. मग सर्वांनीं उरलेला केक व दारू संपवली. माझी कामगिरी मी उत्तम बजावली म्हणून वधूवरांनीं मला एक सुंदर पैशाचें पाकीट बक्षीस दिलें. करवली लिली हिला पोवडरचा डबा मिळाला.

ह्या वेळेला ५॥ वाजले होते. पुढें तीन तास खेळ व नृत्य असा कार्यक्रम झाला. इंग्रजांच्या सामाजिक जीवनात या दोन्ही गोष्टींना महत्त्वाचें स्थान आहे. विशेषतः त्यांचे घरांतले खेळ असेच आहेत कीं, लहानांपासून थोरांपर्यंत सर्वांना त्यांत भाग घेतां येईल. आम्ही निरनिराळे खूप खेळ खेळलों, आणि पांच वर्षांच्या मुलांपासून पाऊणशें वर्षांच्या एका म्हाताच्या बाईपर्यंत प्रत्येकानें खेळांत भाग घेतला. उत्साहानें सर्व जण त्यांत भाग घेतात तें पाहून आश्चर्य वाटलें. खेळ साधे. त्यांपैकीं कित्येक आपल्याकडे शाळेंत खेळतातहि, पण सामाजिक उत्सवाच्या प्रसंगीं सर्वांनीं एकत्र खेळ खेळण्याची पद्धत आपल्याकडे नाहीं, ती येथें दिसते. ह्या खेळांपैकीं बरेच खेळ मींच जिंकले. दर वेळेस चॉकोलेटचा एक पुडा मिळे व मग मी तें चॉकोलेट सर्वांना वांटीत असें.

तीच गोष्ट नृत्याची. आपल्याकडे स्त्रीपुरुषांनीं एकत्र नाचणें वाईट समजतात. पण इकडे नाचणें हा त्यांच्या सामाजिक जीवनाचा प्रमुख भाग आहे. अगदीं बारकाईनें बघितल्यास त्यांत वाईट भाग यत्किंचितहि नसतो. इकडील सारें सामाजिक जीवन इतकें भिन्न आहे कीं, त्यांत नाच हा वाईट भाग होत नाहीं. त्या प्रसंगीं करमणूक, मजा याशिवाय अन्य कोणताहि हेतु कोणाच्याहि मनांत नसतो.

ह्या लग्नप्रसंगीं पुरुष व स्त्रिया यांचें प्रमाण जवळजवळ १ : ३ असें होतें. त्यामुळें नाचायला पुरुष कमी; शिवाय मी करवला म्हणून माझें मध्यवर्ती स्थान होतें. त्यामुळें कांहीं स्त्रियांनीं मला विचारलें, “तुम्ही का नाहीं नाचत ?” मीं म्हटलें, “मला नाचतां येत नाहीं.” त्यावर त्या म्हणाल्या, “आम्ही शिकवितों. चला तर त्वरे !” मग त्यांनीं मला निरनिराळे नाच शिकविले.

साडेआठ वाजतां खेळ व नाच संपला. तीन ते साडेआठ असा फक्त साडेयांच तासांचा सारा कार्यक्रम होता. साडेआठ वाजतां नवरा-नवरी

मधुचंद्रासाठी जाण्यास निघालीं. नऊच्या गाडीने पन्नाससाठ मैलांवरील एका गांवीं तीं गेलीं व आम्ही घरोघर परतलों.

अशा रीतीनें मीं एक इंग्रजी लग्नसमारंभ अगदीं जवळून पाहिला. अत्यंत थोडे, पण तितकेच गंभीर असे धार्मिक विधि, छोटीशीच लग्नाची जेवणावळ, नंतर सामाजिक करमणुकीचे कार्यक्रम व पांचसाडेपांच तासांचा एकूण सर्व कार्यक्रम असें लग्नसमारंभाचें सुटसुटीत व व्यवस्थित स्वरूप मला पहायला मिळालें. अर्थात् मला या पद्धतीची आपल्या लग्नसमारंभाशी तुलना करायची नाही. कारण दोन देशांतील परिस्थिति फारच भिन्न आहे. तरीपण इंग्रजी विवाहपद्धतीविषयीं माझे चांगलें मत मात्र निश्चित झालें.*

मॅचेस्टर विद्यापीठांतील माझ्या दोन वर्षांच्या अभ्यासक्रमापैकीं एक वर्ष संपत आलें आहे. आम्हांला लवकरच जुलै, ऑगस्ट व सप्टेंबर अशी तीन महिने उन्हाळ्याची सुटी मिळणार आहे. या सुटीचा उपयोग करून युरोप-मध्ये महिनाभर हिंडून यावें असा माझा बेत आहे. माझ्या यापुढील पत्रांतून मी माझ्या युरोपच्या प्रवासाचीं वर्णनें तुला वेळोवेळीं पाठवीनच.

ती. नाना व सौ. आई यांना शि. सा. नमस्कार.

तुझा,
भाऊ

★ ★ ★

* हे पत्र 'स्त्री' मासिकाच्या जानेवारी १९५३ च्या अंकांत प्रथम प्रसिद्ध झालें होतें.

विभाग तिसरा

उत्तर युरोपची सफर (विविध अनुभव)

पत्र १८ वें

प्रवासाची पूर्वतयारी

॥ श्री ॥

मॅचेस्टर, दि. २१ जुलै, १९५२.

प्रिय उषास शुभाशीर्वाद.

तुझें दि. १८ जुलैचें पत्र पोंचलें. मध्यंतरीं मीं ती. नानांना खुशालीचीं दोन पत्रें पाठविलीं होतीं; तीं मिळाल्याचें तुझ्या पत्रावरून समजलें. येथील विवाह-समारंभाचें वर्णनपर पत्र मीं तुला पाठविलें होतें तें तुला अतिशय आवडलें हें वाचून आनंद झाला. उन्हाळ्याच्या सुटीपैकीं महिनाभराचा काळ युरोपचा प्रवास करण्यांत घालवावा ही माझी कल्पना मीं तुला त्याच पत्रांत कळविली होती. त्याप्रमाणें प्रवासाचा बेत मीं पक्का केला व प्रवासाच्या पूर्वतयारीला लागलों.

याच सुटींत प्रवासासाठीं निघण्याचें कारण असें कीं, या सुमारासच फिन्लंडमधील हेल्सिंकी येथें ऑलिम्पिक खेळ आहेत. हे खेळ पाहण्याची मला फार उत्कंठा आहे. ऑलिम्पिक खेळांची माहिती गोळा करण्यास मीं मार्चमध्ये सुरवात केली. येथें 'थॉमस् कुक' नांवाची एक कंपनी आहे. ही कंपनी लोकांच्या प्रवासाची व तदनुषंगिक सर्व गोष्टींची उत्तम सोय करते. त्या दृष्टीनें लागेल ती माहितीहि पुरविते. मी प्रथम थॉमस् कुक कंपनीच्या मॅचेस्टर येथील शाखेंत गेलों व ऑलिम्पिक खेळांसंबंधीं कांहीं माहितीपत्रकें मिळविलीं. त्यांवरून कोणकोणत्या दिवशीं खेळ आहेत, तिकिटांचा दर काय आहे, राहण्याचा खर्च किती येतो वगैरे गोष्टींची मला चांगली कल्पना आली. पंधरा दिवस ऑलिम्पिक खेळ होते व सर्व दिवस तेथें राहण्यास फारच खर्च येत

होता. म्हणून पांच-सहा दिवस तेथे राहून कांहीं खेळांचे अंतिम सामने (Finals) पहायचे असा मी विचार केला. अनायासे हेल्सिंकीला जात आहो तर नॉर्वे व स्वीडन हे देश पहावेत ; आणि येतांना डेन्मार्क, जर्मनी व हॉलंड या देशांतून परत यावे असे मी ठरविले. अर्थात् इटली, स्वित्झर्लंड आदि मुख्य देश यांतून वगळावे लागले. पण वेळ आणि पैसा यांची बचत करण्याच्या दृष्टीने तसा निर्णय घ्यावा लागला. प्रत्येक देशांत चार-पांच दिवस मुकाम करावा लागेल हें लक्षांत धरून मी थॉमस् कुक कंपनीच्या कचेरीत पुन्हा गेलों आणि प्रवासखर्च, हॉटेलांतील राहण्याची व्यवस्था व इतर सर्व सोयी करून तुम्ही माझा प्रवास आंखून घाल काय, अशी विचारणा केली. त्यांनीं होकार देऊन किती खर्च पडेल तें आठ-दहा दिवसांत कळवूं असें मला सांगितलें.

त्याप्रमाणें एप्रिलच्या दुसऱ्या आठवड्यांत त्यांचें पत्र आलें. एकूण खर्च १६६ पौंड २ शिलिंग पडेल असें त्यांचें म्हणणें पडलें. त्यांत—

(१) न्यू कॅसल-बर्गन हा बोटीचा प्रवास, बर्गन-ऑस्लो व ऑस्लो-स्टॉकहोम हा रेल्वेचा प्रवास, स्टॉकहोम-हेल्सिंकी व हेल्सिंकी-कोपेनहेगन हा बोटीचा प्रवास ; आणि कोपेनहेगन-हँबुर्ग-आमस्टर्डॅम-रॉटरडॅम-अँटवर्प-ब्रूसेल्स-लक्झेम्बर्ग-पॅरिस-लंडन हा रेल्वेचा प्रवास,

(२) सर्व ठिकाणीं राहण्यास खोली, ब्रेकफस्ट, लंच व डिनर, स्टॉकहोम व पॅरिस येथें फक्त खोली व ब्रेकफस्ट आणि हेल्सिंकीला फक्त खोली,

(३) हॉटेल-नोकरांना बक्षिसी (टिप्स),

(४) हेल्सिंकी व लक्झेम्बर्ग हीं ठिकाणें सोडून इतरत्र सामान हॉटेलांत पोहचविण्याची सोय,

(५) प्रवासांतील जेवण,

या गोष्टींचा समावेश होता. शिवाय २३ जुलै ते २४ ऑगस्ट या काळांतील प्रत्येक दिवसाचा कार्यक्रम त्यांनीं आंखून दिला होता.

अर्थात् याशिवाय इतर खर्च माझा मला बराच करावा लागला असता. ऑलिम्पिक खेळांचीं तिकिटें, निरनिराळ्या ठिकाणीं प्रेक्षणीय स्थळें पाहण्याचा खर्च, कांहीं खरेदी, यासाठीं पैसा लागलाच असता. त्यामुळें थॉमस् कुकची याजना मान्य केली असती तर सर्व खर्च दोनशें पौंडांपर्यंत सहज गेला असता.

दुसरें असें कीं, त्यांनीं आंखून दिलेल्या कार्यक्रमांत मी बांधला गेलों असतो; मला स्वतःला मोकळेपणा राहिला नसता. एखाद्या ठिकाणीं कमी-जास्त वेळ थांबावें असें वाटलें तर तें शक्य झालें नसतें. तिसरा तोटा म्हणजे हॉटेलांत राहावें लागलें असतें. त्यामुळें इतरांशीं संबंध आला नसता. प्रवासांत कांहीं नवीन गोष्टी पाहणें हा माझा हेतु होताच. पण त्याचरोबरच त्या देशांतील लोकांशीं संबंध येऊन गप्पा मारतां आल्या असत्या तर तें मला हवें होतें. विशेषतः विद्यार्थींचीं वसतिगृहें, युवक-वसतिगृहें (Youth Hostels), अगर खाजगी कुटुंबें यांतून राहतां आलें तर समवयस्क लोकांशीं संबंध येतो, नव्या ओळखी होतात व नवी माहिती मिळते. या सर्व गोष्टी लक्षांत घेऊन मी थॉमस् कुकची योजना फेटाळून लावली व त्यांना तसें कळविलें. मात्र त्यांनीं आंखून दिलेला कार्यक्रम मला आवडला होता व त्यानुसार पण स्वतःच सर्व गोष्टी ठरवून युरोपची सफर करण्याचें मी ठरविलें.

‘ थॉमस् कुक ’ मार्फत तिकिटें काढतां येतात. या प्रवासास तिकिटांचा खर्च किती येईल हें मी त्यांना विचारलें. तिकिटें मूळच्याच दरांत थॉमस् कुककडून मिळतात. रेल्वे कंपनीकडून त्यांना सवलत मिळते. सर्व प्रवासास ४० पौंड खर्च येईल असें त्यांनीं मला सांगितलें. अर्थात् प्रवासखर्चांत बचत करणें शक्य नाही म्हणून तिकिटांची व्यवस्था करण्यास मी थॉमस् कुकला सांगितलें व तें काम त्यांचे मार्फत उत्तम झालें. निरनिराळ्या देशांतील तिकिटें, बोटीवरचें रिझर्व्हेशन, वगैरे भानगडी मला खूप त्रासदायक झाल्या असत्या. विशेषतः सर्व रेल्वे कंपन्यांच्या कचेऱ्या लंडनला आहेत व मी राहतों मॅचेस्टरला. त्यामुळें लंडनला स्वतः जाऊन मला त्या गोष्टी कराव्या लागल्या असत्या. पण या योजनेमुळें माझा त्रास वांचला व घरबसल्या त्याच दरांत कुककडून तिकिटें मिळालीं. विशेषतः बोटीचीं तिकिटें खूप आर्धी काढावीं लागतात. हेल्सिंकीला ऑलिम्पिक्सची गर्दी म्हणून तर विशेष गरज. म्हणून मुळींच वेळ न दवडतां एप्रिलच्या अखेरीस बोटीचीं तिकिटें रिझर्व्ह करण्यास मी थॉमस् कुकला सांगितलें. शिवाय दोन पौंड अनामत (डिपॉझिट) ठेवले कीं झालें. बोटींच्या तिकिटांचे पैसे आगाऊ द्यावे लागत नाहीत. सर्व पैसे ऐनवेळीं निघण्यापूर्वी दिले तरी चालतें. बरें, कांहीं कारणानें जातां आलें नाही तर तिकिट रद्द करतां येतें. १५ मेस मला कुकनें कळविलें कीं, तुमचीं

तिकिटें रिझर्व्ह झालीं आहेत. त्यामुळें जिवास स्वस्थता आली. आगगाडीचीं तिकिटें आधीं काढावीं लागत नाहींत. गाड्यांना गर्दी मुळींच नसते; आयत्या वेळीं गेलें तरी चालतें. ज्या गाड्यांना रिझर्व्हेशन लागतें त्यांची सोय येथून होत नाहीं. त्या गांवां जाऊन रिझर्व्हेशन करावें लागतें.

आगगाडीचीं तिकिटें मी निघण्यापूर्वीं तीनचार दिवस आधींच थॉमस् कुक कंपनीनें काढलीं. ज्या दिवशीं तिकिटें काढलीं त्या दिवसाची तारीख त्या तिकिटांवर मारतात. त्या तारखेनंतर दोन महिनेपर्यंत कोणत्याहि दिवशीं कोणत्याहि गाडीला तीं तिकिटें वापरण्याची सवलत असते. प्रत्येक देशाचें एकच तिकिट मिळतें; म्हणजे असें कीं, मी बर्गनहून ऑस्लोला जाणार; तेथें राहून पुढें ऑस्लोहून स्टॉकहोमला जाणार; परंतु माझें तिकिट बर्गन ते चॉल्टनबर्ग (स्वीडन व नॉर्वे यांच्या सरहद्दीवरचें गांव) असें आहे व ऑस्लोमागें दुसरें तिकिट चॉल्टनबर्ग ते स्टॉकहोम असें आहे. असें प्रत्येक देशाचें एक तिकिट मिळतें. शिवाय हा प्रवास करतांना आपण अर्धेमध्ये कुठेंहि कितीहि वेळां उतरलों तरी चालतें. हॉलंडमध्ये तर आमस्टर्डॅम, रॉटरडॅम, हेग इ० अनेक ठिकाणीं मी उतरणार आहे. परंतु तिकिट एकच—जर्मन सरहद्दी-पासून बेल्जियम सरहद्दीपर्यंतचें—आहे. ही झाली तिकिटांची सोय.

त्यानंतर दुसरी गोष्ट पैशाची. इंग्लंडमधून परदेशी किती पैसे न्यायचे यावर बंधन असतें. इंग्रज मनुष्यास इंग्लंडच्या बाहेर पंचवीस पौंडांपेक्षां जास्त रक्कम नेतां येत नाहीं. पण हिंदी माणसाला हा नियम लागू नसून त्यानें लंडनमधील भारताच्या हायकमिशनरकडे पैशाची मागणी करावी लागते. म्हणून मी हायकमिशनरच्या कंचेरींत पासपोर्ट पाठविला व “मला एक महिन्याचा प्रवास अमुक अमुक देशांतून करायचा आहे व त्यासाठीं दीडशें पौंड हवे आहेत” अशी मागणी केली. हायकमिशनरकडून हे सर्व पैसे मान्य झाले नाहींत. मला फक्त शंभर पौंड खर्च करण्याची परवानगी मिळाली. त्यांनीं मला एक चलन बदलण्याचा परवाना (एक्स्चेंज परमिट) दिला. “शंभर पौंडांपर्यंत अमुक अमुक देशांचें चलन (करन्सी) देण्यास हरकत नाहीं” असें त्या परवान्यावर लिहिलें आहे. मात्र या पैशांत प्रवासखर्च जमा नसतो. जर इंग्लंडमध्ये तिकिटें काढलीं तर पौंडांमध्ये ते पैसे देतां येतात. त्यामुळें तिकिटांचे चाळीस पौंड, ऑलिम्पिक खेळांचे पांच पौंड इ० पैसे वजा

करून निव्वळ युरोपमध्ये खर्च करण्यासाठी मला शंभर पौंड मिळाले आहेत. अर्थात् मला तेवढासुद्धा खर्च यणार नाही.

त्यानंतर हें एकसंचेज परमिट घेऊन थॉमस् कुकच्या कचेरीत गेलों. इंग्लंडच्या बाहेर पांच पौंडांपेक्षा जास्त चलन नेतां येत नाही म्हणून ही रक्कम ट्रॅव्हल्स चेकमध्ये नेणें भाग पडलें. पांच पौंडांचे कांहीं व दोन पौंडांचे कांहीं असे शंभर पौंडांचे कुकचे ट्रॅव्हल्स चेकस घेतले. युरोपांतील बँका, स्टेशनवरील एकसंचेज ऑफिसस इ० सर्व ठिकाणी हे पौंडांचे चेक दिले की त्याबद्दल त्या त्या देशाचें चलन मिळतें. अर्थात् एखाद्या ठिकाणी रात्री पोचलों व त्या वेळीं बँक अगार एकसंचेज ऑफिस बंद असेल तर अह्म नये म्हणून प्रत्येक देशाचें एक पौंड किंमतीचें चलन मी थॉमस् कुककडून मॅचेस्टरलाच घेतलें. त्यामुळें कोठेंहि उतरल्यावर अडचण पडणार नाही.

कोणत्या देशांत कसें व किती चलन न्यायचें यावर बंधनें आहेत. इंग्लंडमध्ये ५ पौंडांच्या वर चलन आणतां येत नाही व ५ पौंडांपेक्षा जास्त चलन इंग्लंडबाहेर नेतां येत नाही. डेन्मार्कमध्ये १०० क्रोनर (म्हणजे ५ पौंड) चें चलन नेतां येतें. जर्मनीस १०० मार्क्स (म्हणजे १० पौंड) नेतां येतात. नॉर्वे २०० क्रोनर (१० पौंड), तर स्वीडनमध्ये १०० क्रोनर नेतां येतात.

त्यानंतर पुढचा प्रश्न व्हिसा मिळविण्याबद्दलचा. प्रत्येक देशांत प्रवेश करण्यासाठी त्या देशाची परवानगी लागते. त्यालाच व्हिसा म्हणतात. हा व्हिसा पासपोर्टवरच शिक्षा मारून दिला जातो. सर्व देशांच्या वकिलाती (Consulates) लंडनला आहेत. तेथें योग्य ती फी भरल्यास व्हिसा मिळतो. पण त्यासाठी एक तर स्वतः लंडनला जावें लागतें अगर थॉमस् कुकमार्फत, स्वतः न जातां, व्यवस्था होऊं शकते. स्वतः लंडनला जायचें म्हणजे कांहीं दिवस राहण्याचा व जाण्यायेण्याचा खर्च होतो. कुकमार्फत हें काम करावें तर प्रत्येक व्हिसा मिळवून देण्यासाठी ते दहा शिलिंग घेतात. परंतु तरीहि त्यांच्यामार्फत व्हिसा घेणें स्वस्त पडत होतें; म्हणून मी १ जुलैस त्यांना पासपोर्ट दिला व व्हिसा मिळविण्यास सांगितलें. मला वाटलें, २२ दिवस व्हिसा मिळविण्यास सहज पुरतील. हॉलंडच्या वकिलातीची शाखा मॅचेस्टरला आहे.

तेव्हां तेवढा व्हिसा मी स्वतः मिळविण्याचें ठरविलें. त्यासाठीं विनाकारण १० शिलिंग कां खर्च करा, असा मी विचार केला. इतर सर्व देशांचे व्हिसा आले म्हणजे इथल्या इथें हॉलंडचा व्हिसा आपण घेऊं असा मी विचार केला. मी निघणार होतो २२ जुलैला. दि. २३ ला न्यू कॅसलहून बर्गनला जाण्यासाठीं बोट होती. पण थॉमस् कुककडून इतर देशांचे व्हिसा दि. २१ ला मिळाले. २२ ला मॅचेस्टर सोडायचें. सामानाची आवराआवर चालू होती. सुटीपर्यंतचा अभ्यास पुरा करणें, इतर कांहीं खरेदी करणें वगैरे कामांची ही गर्दी उडाली होती. त्यांत हॉलंडचा व्हिसा राहिलेला. दुपारीं तीन वाजतां हॉलंडच्या वकिलातींत गेलों तर ते म्हणाले, “आम्हांला लंडनच्या आमच्या मुख्य कचेरीतून परवानगी आल्याशिवाय व्हिसा देतां येत नाहीं. आज २१ जुलै. आजच आम्ही लंडनला लिहूं. २२ ला आमचें पत्र लंडनला पोंचेल. तेथून त्यांनीं उलट टपालीं उत्तर पाठविलें तरी दिनांक २३ शिवाय व्हिसा मिळणें अवघड.” —मी सर्दच झालों! मला दिनांक २२ ला मॅचेस्टर सोडायचें होतें. आतां काय करावें? शेवटीं त्यांनाच एक कल्पना सुचली. ते म्हणाले, “आम्ही लंडनला आतां लगेच फोन करतो. त्याचा ५॥ शिलिंग खर्च तुम्ही देत असाल तर लगेच काम होईल.” मीं होकार दिला. इंग्लंड-मध्ये टेलिफोनची व्यवस्था फार चांगली आहे. लगेच कनेक्शन मिळालें. लंडनहून होकार आला व साडेतीनच्या आंत माझा हॉलंडचा व्हिसा तयार झाला.

त्यानंतर राहण्याची व्यवस्था. हॉटेलांत राहणें महाग ; शिवाय इतरांशी संबंध येण्याच्या दृष्टीनें तें तितकेंसें सोडूस्कर नाहीं. म्हणून अगदीं नाइलाज झाला तरच हॉटेलांत राहायचें असें मीं ठरविलें होतें. ‘वाय्. एम्. सी. ए.’ प्रमाणें अनेक संस्था युरोपभर आहेत व पुष्कळसे विद्यार्थी तेथें राहतात हें मला माहीत होतें. म्हणून लंडनच्या वाय्. एम्. सी. ए. ला पत्र पाठवून सर्व ठिकाणच्या वाय्. एम्. सी. ए. चे पत्ते मीं मिळविले. त्याशिवाय विद्यापीठांची वसतिगृहे असतात. उन्हाळ्याच्या सुटींत तीं रिकामी असून त्यांत प्रवासी-विद्यार्थींची राहण्याची सोय होऊं शकते. मीं लंडनच्या ‘नॅशनल युनियन ऑफ स्टूडन्ट्स’ ला पत्र लिहिलें व युरोपांतील सर्व देशांतील अशा वसतिगृहांचे पत्ते मिळविले. शिवाय मॅचेस्टरला गेल्या वर्षीत अनेक परदेशीय

विद्यार्थ्यांचा संबंध आला. त्यांच्यातर्फे कांहीं कुटुंबांशी परिचय झाला. अशा कुटुंबांत थोड्या खर्चात राहतां येते. माझ्या सर्व प्रवासांत मी या तिहींपैकी कोणत्या ना कोणत्या व्यवस्थेचा राहण्यासाठीं उपयोग करणार आहे. त्यामुळे खर्च थोडा येईल. शिवाय अनेक नव्या ओळखी होतील. प्रत्येक गांवीं जाण्यापूर्वी तेथील तीनचार पत्ते मजजवळ आहेत. शिवाय 'टूरिस्ट इन्फर्मेशन ब्यूरो' प्रत्येक ठिकाणीं असतात. त्यांच्याकडे गेल्यास राहण्याचीं स्वस्त व सोईचीं ठिकाणें ते सांगतात. त्यामुळे एखाद्या गांवीं आपण अगदीं एकदम गेलों तरीहि सोय होते. उगीच मोठाल्या हॉटेलांत आधीं बुकिंग करून ठेवण्याची गरज पडत नाही. अर्थात् वेळप्रसंग आल्यास हॉटेलांत राहून जास्त पैसे देण्याची तयारी ठेवावी; पण सहसा असा प्रसंग येत नाही.

त्यापुढची गोष्ट सामानाची. पांच एक आठवड्यांचा प्रवास आहे. म्हणून साष्टू, ब्लेड्स, कंगवे, सुई, दोरा इ० अनेक बारीक सारीक वस्तु प्रवासांत लागतील त्या घेतल्या. प्रवासांत शक्य तेवढा कमी खर्च करायचा म्हणून या सर्व वस्तु आधींच खरेदी केल्या. कपडेहि भरपूर घ्यावे लागले. कारण प्रत्येक ठिकाणीं दोन-तीन दिवसच मुक्काम पडेल व त्यामुळे परटाकडे कपडे धुण्यास देतां येणार नाहीत याची कल्पना आहे. हे कपडे मळले कीं बदलायचे. ते सर्व लंडनला आल्यावरच धुईन. अर्थात् त्यामुळे सामानाचें ओझे फार झालें. त्यासाठीं एकापेक्षां एक लहान अशा दोन छोट्या व हलक्या बॅग्ज् मी विकत घेतल्या. दोन हातांत दोन लहान बॅग्ज् नेणें सुटसुटीत वाटतें. स्टेशनवर उतरल्यावर एक बॅग क्लोकरूममध्ये ठेवायची व दुसरी लहान बॅग आपल्याबरोबर न्यायची. गांवांत लागेल तेंच सामान मोठ्या बॅगमधून छोट्या बॅगांत भरायचें व नको तें सामान दुसऱ्या बॅगमध्ये स्टेशनवर क्लोकरूममध्ये ठेवायचें, त्यामुळे सामानाची अडचण कोठेंच भासणार नाही. शिवाय दोन लहान बॅग्ज् पाहून कस्टमचे अधिकारी बहुधा तपासणी न करतांच जाऊं देतात. त्याएवजीं एकच मोठी बॅग असली तर त्यांना जास्त संशय येतो. या दोन बॅग्ज्शिवाय रेनकोट बरोबर घ्यावा लागतो. त्यामुळे दोन हात व तीन जिनसा अशी कांहीं वेळां स्थिति होते. पण पाऊस पडत नसला तरी रेनकोट अंगांत घालण्याची इकडे पद्धत आहे. त्यामुळे रेनकोटाची अडचण वाटत नाही.

उद्या सकाळीं मी येथून न्यूकॅसलला जाणार आहे. तेथून पुढें नॉर्वे-मधील बर्गन या शहरांत जाणार आहे. बर्गनला दोन दिवस मुक्काम करण्याचा मानस आहे. पुढील पत्र मी बर्गनहूनच पाठवीन.

मी येथें क्षेम आहे. प्रवासांत वेळोवेळीं पत्र पाठवून खुशाली कळवीन. माझी कसलीहि काळजी करूं नये.

हेच पत्रीं ती. नाना व सौ. आई यांना शिरसाष्टांग नमस्कार.

तुझा,
भाऊ

★ ★ ★

पत्र १९ वें

बर्गनमधील वास्तव्य

॥ श्री ॥

बर्गन (नॉर्वे), दि. २५ जुलै, १९५२.

प्रिय उषा,

माझे मॅचेस्टरहून पाठविलेले पत्र मिळाले असेलच. त्यांत कळविल्या-प्रमाणें मी मंगळवार दि. २२ जुलै रोजी सकाळी साडेदहा वाजतां मिसेस् क्रॉस यांचा निरोप घेऊन घर सोडलें. ११-२८ ला मॅचेस्टरहून न्यूकॅसलला जाणारी गाडी पकडली व दुपारी ४-३५ ला न्यूकॅसलला पोचलों. सामान स्टेशनवर टाकून एका छोट्याशा हॉटेलांत उतरलों. ती संध्याकाळ न्यूकॅसल पाहण्यांत घालविली. टाइन नदीवरील सुरेख पूल पहायला मिळाला. उरलेला वेळ टाऊन मूर पार्कमध्ये काढला.

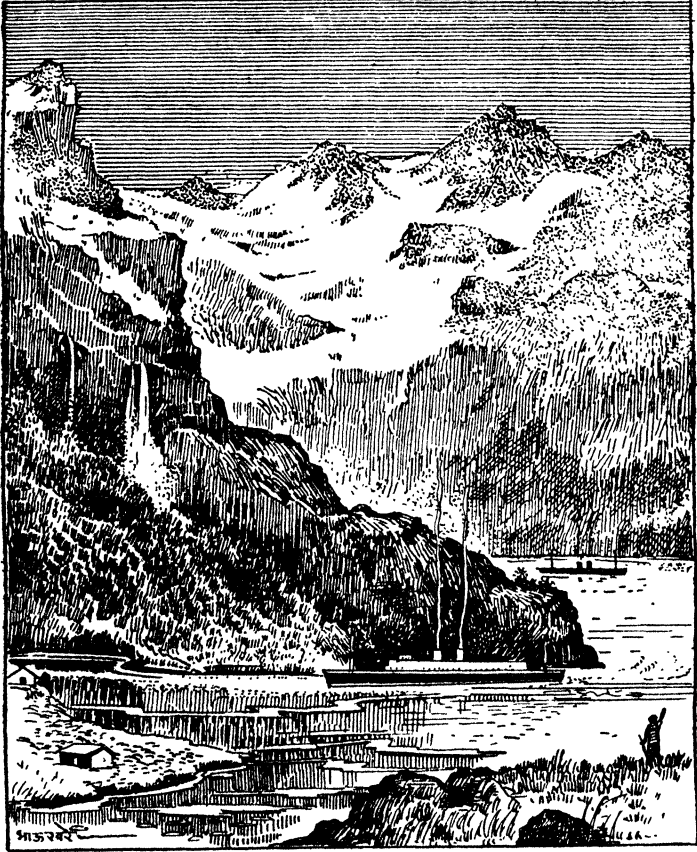
बुधवारची सकाळ न्यूकॅसलमध्ये भटकण्यांत घालविली. न्यूकॅसल गांवाहून पंधरा मैलांवर ' टाइन कमिशन क्ले ' आहे. तेथें जाण्यास बोट-ट्रेन दुपारी अडीचला सुटली व आम्ही साडेतीनला धक्क्यावर पोचलों. चार वाजतां बोट सुटणार होती. बोटीचें नांव ' व्हीनस '. ही बोट सात हजार टनी असून

बर्गन-न्यूकॅसल मार्गावरील एक उत्कृष्ट बोट म्हणून तिची ख्याति आहे. गेल्या युद्धांत नॉर्वे काबीज केल्यावर जर्मन लोकांनी या बोटीचा उपयोग केला. युद्धांत हँबुर्ग बंदरांत अमेरिकन लोकांनी बॉम्बहल्ला केल्यामुळे ही बोट पाण्यांत बुडाली; पण युद्धसमाप्तीनंतर ती वर काढण्यांत आली व दुरुस्त करून पुन्हां वापरण्यास सुरुवात झाली. अशा इतिहासप्रसिद्ध बोटीने प्रवास करण्याची संधि मला मिळाली. सुखसोयीच्या दृष्टीने ही बोट फारच छान आहे.

चार वाजतां बोट सुटल्यावर बोटीवर प्रथम चहा झाला. चहाच्या टेबलावर एक मुलगी बसली होती. तिचे नांव सुल्ह्वा. ती नॉर्वेजियन होती व सुटींत इंग्लंडमध्ये भटकण्यास आली होती. प्रवास संपवून ती नॉर्वेस परत चालली होती. तिनें सर्व प्रवास सायकलीवरून केला होता व नॉर्वेत पांचल्यावरहि बर्गन-ऑस्लो हा डोंगराळ प्रदेशांतील प्रवाससुद्धां सायकलीवरून करण्याचा तिचा मानस होता. चहा पितांना गप्पा मारतां मारतां तिनें ही सर्व हकिकत सांगितली.

संध्याकाळीं सहापर्यंत बोटीच्या डेकवर आमच्या गप्पा झाल्या. पुढें मात्र बोट हळू लागली. हवा उत्तम होती, पण उत्तर समुद्र (नॉर्थ सी) थोडा खवळलेला होता, त्यामुळे मला त्रास होऊं लागला. दुपारचा चहासुद्धां पचला नाहीं. त्यामुळे मला केबिनमध्ये परतणें भाग पडलें.

गुरुवार दि. २४ ला दुपारी चाराच्या सुमारास नॉर्वेचा किनारा लांब-वर दिसू लागला. नॉर्वेचे पहिलें दर्शन म्हणजे सूर्यप्रकाशांत चकाकणारे उंच उंच डोंगर. बोट किनाऱ्याजवळ येऊं लागल्यावर तिचे हलणें कमी होऊं लागलें व डेकवरून फारच रमणीय शोभा दिसू लागली. नॉर्वेचा किनारा फारच सुंदर असल्याचे भूगोलांत वाचलें होतें, त्याची प्रचीति बंदरांत पाऊल टाकण्यापूर्वीच आली. खूप वळसे घेत घेत, डोंगरांच्या रांगांतील अरुंद खाडींतून किती तरी वेळ बोट चालली होती. असें वाटे कीं, हा डोंगर संपला कीं बर्गन बंदर दिसू लागेल. पण छे ! कोळ्यानें एका धाग्यामार्गे दुसरा धागा तोंडांतून काढावा, दुसऱ्यानंतर तिसरा निघावा; त्याप्रमाणें डोंगरामार्गे डोंगर दिसत होते. नॉर्वेचा किनारा फार दंतुर आहे. नॉर्वेची दक्षिणोत्तर लांबी सुमारे ११०० मैल आहे तर पूर्व-पश्चिम रुंदी जास्तीत जास्त २७० मैल व उत्तर टोंकास कमीत कमी ४ मैल आहे.

नॉर्वे-फिओर्ड

नॉर्वेची ख्याति फिओर्ड्स (Fiords) साठी आहे. फिओर्ड म्हणजे दोन उंच डोंगरराशीत समुद्राचें पाणी घुसून निर्माण झालेली खाडी. समुद्राचें पाणी संपलें कीं किनाऱ्यालगतची सखल जमीन नाहींच तर एकदम हजार-पांचशें फूट उंच असा पर्वताचा कडा दिसतो. दोन्ही बाजूंस उंच उंच

पर्वत आणि मध्ये समुद्राचे पाणी. त्या फिओर्डमधून आमची बोट मार्ग कापीत चालली होती. देखावा मोठा सुंदर दिसत होता. अडीचच्या सुमारास बर्गन बंदर दिसू लागले; व अवघ्या पांच मिनिटांत बोट धक्क्याला लागली. अधिकाऱ्यांनी बोटीवरच आमच्या पासपोर्टांत आम्ही नोंवेत प्रवेश केल्याचा शिक्षा मारला व आमच्याजवळ किती पैसे आहेत हे विचारले.

गुरुवारचा दिवस बर्गनमध्ये थांबून ते शहर पाहावे असा माझा बेत होता. एव्हाना माझी सूल्व्हाशी चांगलीच जानपछान झाली होती. “ शहरांत कुठेहि आपली राहण्याची सोय होईल, आपण तेथेच सामान टाकू व मग दोघेहि शहर पाहायला जाऊं ” असे ती म्हणाली. मलाहि तेच हवे होते. एखाद्या शहरांत एकटे हिंडण्यापेक्षा त्या देशातील कोणी माहितगार व्यक्ति बरोबर असेल तर खूप नवीन गोष्टी कळतात.

आम्ही बोटीवरून नोंवेच्या किनाऱ्यावर पाऊल टाकले. समुद्र-प्रवासाच्या शीणानंतर जमिनीवर पाऊल टाकल्यावर खूप बरे वाटले. कस्टमची तपासणी झाली; पण बॅगज उघडाव्या लागल्या नाहीत. “ कांही करपात्र वस्तु आहेत काय ? ” असे त्यांनी विचारले. पण “ कांही नाही ” असे आम्ही म्हटल्यावर त्यांनी आम्हांस जाऊ दिले. सूल्व्हाजवळ सायकल होती. त्या सायकलीवर माझे सामान टाकून आम्ही निघालो. बंदरापासून शहराचा मध्यवर्ती भाग पांच-सहा फर्लांग दूर आहे. सहज चालत जाण्यासारखे हे अंतर आहे.

नोंवेत पाऊल टाकल्यावर डोळ्यांत भरण्यासारख्या दोन नवीन गोष्टी आढळल्या. एक म्हणजे रस्त्याच्या उजवीकडून रहदारी. सर्व वाहने रस्त्याच्या उजव्या बाजूने जात होती. ही अशी वाहतूक इंग्लंड व स्वीडन याखेरीज युरोपांतील सर्व देशांत आढळते. सुरवातीला या उजव्या बाजूच्या रहदारीने खूप गोंधळ उडतो. रस्ता ओलांडतांना आपण सुरक्षित आहो असे वाटून चालावे तर फटकून एखादी मोटार विरुद्ध दिशेने चालून जाते. मोठमोठ्या चौकांत तर फारच गोंधळ उडतो. या उलट्या रहदारीमुळे बस-स्टॉप व ट्रॅम-स्टॉप यांच्या बाबतीतहि गोंधळ होतो. एखाद्या दिशेस जायचे म्हणून इंग्लंडमधील नेहमीच्या सरावाप्रमाणे बस-स्टॉपवर उभे राहावे तर नेमकी विरुद्ध दिशेला जाणारी बस येते. मग चूक ध्यानांत येते व रस्ता ओलांडून समोरच्या

स्टॉपकडे जावें लागतें. हा गोंधळ फक्त सुरवातीचे दोन दिवसच झाला. पुढें डोळ्यांना या रहदारीची चांगली संवय होते.

दुसरी गोष्ट म्हणजे येथें भैल व पॉंड या गोष्टी विसराव्या लागल्या. बर्गन बंदरांतून बाहेर पडल्यावर पाटी दिसली—शहराचा मध्यभाग १ किलोमीटर अंतरावर आहे. सर्वत्र किलोमीटर हेंच लांबी मोजण्याचें साधन. रेल्वेचीं अंतरे किलोमीटरांत. गांवाची समुद्रसपाटीपासून उंची मीटर्समध्येच. हें माप युरोपांत सर्वत्र आढळतें. १ किलोमीटर म्हणजे सुमारे दोन-तृतीयांश भैल असें कोष्टक ध्यानांत ठेवले कीं काम भागतें. (खरें म्हणजे १ किलोमीटर म्हणजे पांच-अष्टमांश भैल.) तसेंच मीटर म्हणजे सुमारे यार्ड. (खरें म्हणजे ३९ इंच.) तीच गोष्ट वजनांची. द्राक्षें वा इतर फळें शेंरावर अगर पोंडावर नाहींत—किलोग्राम्सवर तीं भिळतात. १ किलोग्राम म्हणजे सुमारे १ शेर.

बर्गन शहराच्या मध्यवर्ती भागांत पॉंचल्यावर सूल्व्हा व मी प्रथम टूरिस्ट इन्फर्मेशन ऑफिसमध्ये गेलों. ह्या कचेरीस टी. टी. के. (Turist Trafik Komitee) असें नॉर्वेजियन भाषेंत म्हणतात. ही कचेरी दिवसां सकाळीं नऊ ते सायंकाळीं सहापर्यंत ' बेनेट्स ट्रेव्हल् ब्यूरो, ८ ओ / सी बुल् प्रॅन् ' येथें असते ; आणि सायंकाळीं सहा ते रात्री बारापर्यंत ' टॉव्हॅल मेन्सिंग ' या भरस्त्यावर असते. या कचेरींत ' अॅकॉमोडेशन ऑफिस ' म्हणून भाग असतो. कोणी नवखा माणूस तेथें गेल्यास त्याला सर्व माहिती पुरविली जाते. बर्गन शहराचा नकाशा, बघण्यासारख्या गोष्टी इ० चीं माहितीपत्रके मिळतात. तसेंच राहण्याची सोय थोड्या खर्चांत कुठें होईल त्याचीहि माहिती सांगतात. तेथें गेल्यावर त्यांनीं आम्हांला बायबल स्कूलच्या वसतिगृहांत तुमची राहण्याची सोय होऊं शकेल असें सांगितलें. उन्हाळ्याची सुटी असल्यामुळें हें वसतिगृह रिकामें होतें. तें स्टेशनपासून जवळ असल्यानें सोईस्कर होतें. आम्हीं बायबल स्कूलला फोन केला व राहण्याची व्यवस्था होईल का म्हणून विचारलें. त्यांचें होकारार्थी उत्तर आल्यावर आम्ही दोघें तिकडे जाण्यास निघालों. पांच मिनिटांत तेथें पांचलों. एका खोलींत सामान टाकलें. तोंडबिड धुतलें, कपडे बदलले व बर्गन शहर पाहण्यास निघालों.

बर्गन शहराच्या पश्चिमेस समुद्र व इतर सर्व बाजूंस उंच उंच पर्वतराशी दिसतात. सर्व नॉर्वे देशच उंच डोंगरांनीं व्यापला गेला आहे. या पर्वतांमुळें

बर्गन शहराचा इतर देशांशी क्वचित्च संबंध येई. त्यामुळे या शहरास स्वतःचेंच असें एक नवीन स्वरूप प्राप्त झालें आहे. बर्गनची लोकसंख्या सुमारे दीड लक्ष असून ऑस्लोच्या खालोखाल हेंच शहर प्रसिद्ध आहे. येथील लोक दर्यावर्दी म्हणून प्रसिद्ध आहेत. येथें व्यापार व नौकायन या गोष्टी चांगल्या चालतात. शहराचा इतिहास नऊशें वर्षांइतका जुना असल्यानें येथें जुन्या इमारती, जुनीं चर्चेंस बरींच दिसतात. नॉर्वेच्या इतिहासांतील अनेक प्रमुख व्यक्ति बर्गनमध्ये होऊन गेल्या. नॉर्वेचा सुप्रसिद्ध कवि लुडविग हॉल्बर्ग याचा जन्म अडीचशें वर्षांपूर्वी येथेंच झाला. अर्वाचीन नॉर्वेजियन चित्रकलेचा प्रणेता प्राध्यापक आय्. सी. डाल हा बर्गनचाच. प्रसिद्ध वीणावादनकार उले बुल हा आपलें व्हायोलिन घेऊन जग जिंकायला निघाला तो बर्गनहूनच; आणि एद्वार्द ग्रीगनें उत्कृष्ट संगीत बर्गनलाच रचिलें. बर्गन शहराची स्थापना उलाव किरे या राजानें १०७० सालीं केली व तेव्हांपासून एक प्रसिद्ध बंदर म्हणून त्याची ख्याति आहे.

सकाळपासून पोटांत कांहीं अन्न नव्हतें म्हणून आम्ही दोघें प्रथम एका हॉटेलांत गेलों. खास नॉर्वेजियन अन्न खाण्याची माझी ही पहिलीच वेळ. मूल्बहानेंच उत्तम पदार्थांची निवड केली; व नॉर्वेजियन अन्नाची तिनें मला विविध माहितीहि सांगितली.

इंग्लंडमध्ये अन्न घेण्याच्या वेळा म्हणजे सकाळीं आठ-साडेआठला न्याहारी, अकरा वाजतां कॉफी, एक वाजतां लंच, चार वाजतां चहा, सहा वाजतां डिनर आणि रात्रीं झोंपण्यापूर्वी सपर. पण नॉर्वेंत जेवणाच्या वेळा वेगळ्या आहेत. इंग्लंडच्या न्याहारीच्या मानानें येथील न्याहारी छोटीशीच असते. पाव व लोणी यांना नॉर्वेजियन भाषेंत 'स्मरब्रड' म्हणतात. नॉर्वेंत लंच घेण्याची पद्धत सहसा नाहींच. 'स्मरब्रड' घरून निघतांना बरोबर घेऊन नोकरपेशाची मंडळी ती कचेरींत मधल्या वेळीं कॉफीबरोबर खातात. हीच त्यांची लंच. चार वाजतां कचेऱ्या सुटतात. त्यानंतर नॉर्वेजियन लोकांचें मुख्य जेवण असतें. त्यास ते 'मिड्डेग' असें म्हणतात. हें जेवण चमचमीत व भरपूर असतें. मच्छी, मांस, बटाटे, निरनिराळ्या भाज्या इ० असतात. त्यानंतर रात्रीं निजण्यापूर्वी पुन्हां एकदां 'स्मरब्रड'. अशा रीतीनें नॉर्वेंत स्मरब्रडलाच प्राधान्य असतें. येथें कॉफी हेंच मुख्य पेय आहे. मात्र मला

नोंवेंजियन कॉफी फार कडक वाटली. चहा येथें क्वचितच आणि तोहि साम्य घेतात. चहा करण्याची त्यांची पद्धत चमत्कारिक आहे. इंग्लंडमध्ये किटलींतल्या उकळत्या पाण्यांत चहाची पूड टाकतात. आवश्यक तेवढा कडक किंवा सौम्य चहा करतां येतो. परंतु नोंवेंत चहाची भुकटी एका बंद कागदी पिशवींत टाकतात व ती पिशवी उकळत्या पाण्यांत सोडतात. त्यामुळें ती पिशवी पाण्यांत कितीहि वेळ असली तरी चहा कडक होणें शक्यच नाही. उलट पाणी थंड होऊन जातें व चहाची सारी चव जाते. तसेंच चहांत दूध घालायचीहि पद्धत नाही. मात्र येथें दूध चांगलें व स्वस्त मिळतें. उत्तम ग्लासभर दूध तीन पेन्सला मिळे. तर चहा-कॉफीला आठ-दहा पेन्स पडत. म्हणून मी नोंवेंत दूधच प्यायचें ठरविलें. निरनिराळ्या फळांचे रस पिण्याची येथें पद्धत आहे. या रसांना नोंवेंजियन भाषेंत सॅफ्ट (Saft) असें म्हणतात. जेवणाबरोबर एखादा ग्लास बिअर घेण्याची येथें पद्धत आहे. हॉटेलांत आम्हांला भरपूर, स्वच्छ व चवदार अन्न मिळालें ; पण महाग फार. इंग्लंडमधल्या लंचला दोघांना आठ-नऊ शिलिंग पडले असते. पण येथें पंधरा शिलिंग द्यावे लागले. नंतर आम्ही हिंडायला बाहेर पडलों. बर्गनमधील बघण्यासारखी प्रमुख गोष्ट म्हणजे फ्लोयन. सात डॉगरांनी वेढलेल्या या शहराच्या उत्तरेस फ्लोजेलेट या नांवाचा एक डॉगर आहे. त्याच्या उच्च शिखरास फ्लोयन हें नांव असून त्याची उंची १०५० फूट आहे. त्या शिखरावर जाण्यास एक तारेवर चालणारी (Funicular) रेल्वे आहे. फ्लोयनवरून बर्गन शहर, समुद्र, फिओर्ड यांचा नयनरम्य देखावा दिसतो. मला तर तेथेंच थांबावें असें वाटलें.

येथें बर्गनहस नांवाचा किल्ला असून त्याच्या आसपास जुन्या काळचीं घरे दिसतात. या किल्ल्यांत ' हाकॉन शॅलेन ' हा एक हॉल आहे. तो तेराव्या शतकांत बांधलेला आहे. ' रोझेकॅन्ड्स टॉवर ' हा किल्ल्याचा प्रमुख मनोरा १५६२-६७ या सालांतील आहे. या दोन्ही इमारती दुसऱ्या महायुद्धांत मोडकळीस आल्या. आतां त्यांची पूर्वीच्या पद्धतीवर परत बांधणी चालू आहे. किल्ल्याच्या आसपास जीं जुन्या काळचीं घरे आहेत, त्यांची १७०२ सालच्या आर्गांत नासधूस झाली होती. पण आतां तीं पूर्वपद्धतीवरच पुन्हा बांधली आहेत. नोंवेंजियन मध्ययुगीन शिल्पकलेचे नमुने म्हणून या घरांना महत्त्व आहे. कांहीं इमारतींत म्यूसियम्स आहेत. मार्गदर्शक म्हणून ज्या मुली तेथें

काम करतात त्यांचे पोषाखडि जुन्या काळासारखे ठेवले आहेत. त्यामुळे मध्य-युगीन नॉर्वे कसा असेल याची कल्पना आली.

बर्गन शहरांत ऐतिहासिक, सांस्कृतिक, चित्रकलात्मक वगैरे अनेक म्यूसियम्स आहेत. शिवाय नॉर्वेची हस्तकौशल्याच्या वस्तूंबद्दल ख्याति आहे. त्यांचे नमुने एका प्रदर्शनांत ठेवले आहेत. पण संध्याकाळ झाल्यामुळे आम्हांस ते पाहतां आले नाहींत.

बर्गन शहरांत अनेक प्रार्थनामंदिरे (चर्चेंस) आहेत. मेरीचिं चर्च हें सर्वांत जुनें बाराव्या शतकांतील प्रार्थनामंदिर आहे. नॉर्वेच्या इतिहासांत जे प्रसिद्ध पुरुष होऊन गेले त्यांचे पुतळे व स्मारके रस्त्यांतून दिसतात. या सर्वांतून नॉर्वेजियन लोकांच्या शिल्पकलेचें चातुर्य दिसून येतें.

हें सर्व पाहतां पाहतां रात्रीचे साडेदहा झाले. आम्ही दमलों होतो. एका हॉटेलांत जाऊन दूध व पाव यांचा समाचार घेतला व होस्टेलवर आलों. पाऊस सतत होता. छत्री ही बर्गन शहराची खूण आहे. सारखा पाऊस असतो. खोर्लांत आल्यावर सूल्हानें मला नॉर्वेविषयी खूप मनोरंजक माहिती सांगितली. ती माहिती मला पुढच्या प्रवासांत फार उपयोगी पडली.

राष्ट्रीय दृष्ट्या नॉर्वे हा एक देश असला तरी भौगोलिक दृष्टीनें तो एक आहे असें म्हणतां येणार नाहीं. उंच उंच पर्वतांमुळे सर्व भागांत दळण-वळणाची साधनें नाहींत. म्हणूनच एवढा विस्तृत देश असूनहि लोकसंख्या अवघी बत्तीस लाख आहे. सन १८०० च्या आसपास ८० टक्के लोक शेती करीत असत. पण सन १९३० नंतर औद्योगीकरण सुरू झालें. सध्यां शेती व उद्योगधंदे यांत प्रत्येकीं तीस टक्के लोक आहेत. दहा टक्के लोक जहाजांवर आहेत. सात टक्के मच्छीमारी करतात व दहा-बारा टक्के व्यापारांत आहेत.

येथील राज्यसंस्था लोकशाही पद्धतीची आहे. राज्यशासन राजामार्फत चालतें. पण इंग्लंडप्रमाणेंच नॉर्वेचा राजा कॅबिनेट (रिकसरॅड) मार्फत कारभार हांकतो. हें कॅबिनेट पार्लमेंट (स्टॉर्टिंग) मधील बहुमतवाल्या पक्षाचें बनविलेलें असतें. पार्लमेंटांत दीडशें सदस्य आहेत. इंग्लंडप्रमाणें दोन सभा नसून एकच सभा आहे. पण राज्यकारभाराच्या सोईसाठीं तिचे दोन भाग केले आहेत. एक ऑडेलस्टिंग व दुसरा लॅग्टिंग. पार्लमेंटच्या या दोन्ही भागांतील सदस्य चार वर्षांच्या मुदतीनें निवडून आलेले असतात. राजावर नॉर्वेजियन

लोकांचें अतोनात प्रेम असतें. धार्मिक दृष्ट्या जवळजवळ ९६ टक्के लोक 'इव्हेंजेलिकल ल्यूथर्न स्टेट चर्च' चे पुरस्कर्ते आहेत. राजा हा धर्माचा प्रमुख असून 'मिनिस्ट्री ऑफ चर्च अँड एज्युकेशन' चे मार्फत चर्चचे कारभार चालतात. प्रार्थनामंदिरांना सरकारांतून मदत मिळते. धर्माला राजकारणांत महत्त्व असून 'ख्रिश्चन पीपल्स पार्टी' ही संस्था पार्लमेंटमध्ये आहे.

डॅनिश वर्चस्वाचा पगडा नॉर्वेजियन संस्कृतीवर स्पष्ट दिसतो. कोपेन-हेगन हें कला व ज्ञान यांचें माहेरघर समजून अनेक सुशिक्षित लोक तेथें जाऊन विद्यार्जन करीत, आणि त्या द्वारां युरोपियन संस्कृतीचे संस्कार नॉर्वेंत आढळतात. परंतु खेडेगांवांतून मात्र ह्या संस्कृतीचा पगडा दिसत नाही. तेथें जुन्या काळच्या रुढि, पोषाख, शिल्पकला ह्यांचे अवशेष दिसतात. शहरांतून युरोपीय कलांचा प्रादुर्भाव तर खेडेगांवांत जुन्या काळच्या संगीत, नाच आदि कला आढळतात. त्यामुळें नॉर्वेंत शहरें व खेडीं यांतील फरक जाणवतो. ह्या दोहोंचें एकीकरण करून त्यांतून नॉर्वेजियन संस्कृति निर्माण करण्याचे प्रयत्न चालू आहेत.

विशेषतः भाषेच्या बाबतींत ही भिन्नता स्पष्ट दिसते. नॉर्वेंत दोन मुख्य भाषा आहेत. भारतांत अनेक भाषा असल्यानें एका देशांत दोन भाषा हें आपल्याला तितकेंसें चमत्कारिक वाटणार नाही. पण बत्तीस लक्ष लोकांतहि दोन भाषा सारख्याच प्रचलित असाव्या हें खरोखरच विलक्षण आहे. त्याचें कारणहि स्पष्ट आहे. ज्यांचा डॅनिश संस्कृतीशीं जास्त संबंध आला त्यांची 'ब्रुकमोल' ही भाषा आहे. या भाषेंत डॅनिश शब्दांचा भरणा असून शहरांतील सुशिक्षित लोकांची ही भाषा आहे. खेड्यांतील लोकांच्या तोंडीं जी 'निनोस्क' भाषा आहे तिजवर नॉर्वेजियन संस्कृतीची छाप अधिक आहे. दोन भाषांतील झगडा बरेच दिवस चालला होता. आतां मात्र त्यांत समझौता झाला आहे. प्रत्येक गांवच्या लोकल कौन्सिलनें (ग्राम-पंचायतीनें) आपल्या गांवांत कोणत्या भाषेचा वापर व्हावा हें ठरवायचें व त्या गांवापुरती ती भाषा दरबारी भाषा समजली जावी असा रिवाज आहे. या दोन्ही भाषा एकत्र करून त्यांतून एक राष्ट्रीय भाषा बनविण्याचे यत्न चालू आहेत. पण त्यास अनेक पिढ्या जाव्या लागतील. येथें इंग्रजी मात्र बहुतेकांना समजतें. त्यामुळें परस्थ माणसांची कसलीच अडचण होत नाही.

—वरील सर्व माहिती मूल्हा मोठ्या उत्साहानें सांगत होती. आपल्या देशाची आपुलकीनें चौकशी करणारा मजसारखा विद्यार्थी भेटला याचा तिला खूप आनंद झाला होता. स्वतःच्या देशाचें व स्वजनांच्या जीवनाचें तिनें जें सूक्ष्म निरीक्षण केलें होतें त्याचा प्रत्यय तिच्या बोलण्यांतून येत होता.

आज (शुक्रवारी) सकाळीं सव्वा सहाला उठलों. न्याहारी वगैरे आटोपून तुला हें पत्र लिहायला घेतलें. आतां साडेनऊच्या गाडीनें मी येथून ऑस्लोला जाणार आहे. तेथें मी दोन दिवस थांबणार आहे. पुढील पत्र ऑस्लोहूनच पाठवीन.

ती. नाना व सौ. आई यांना शि. सा. नमस्कार.

तुझा,
भाऊ

* * *

पत्र २० वें

ऑस्लो

॥ श्री ॥

ऑस्लो (नॉर्वे), दि. २७ जुलै, १९५२.

प्रिय उपास सप्रेम आशीर्वाद.

शुक्रवार दि. २५ ला सकाळीं मी बर्गन सोडलें व नॉर्वेची राजधानी ऑस्लो या शहरी जाणाऱ्या आगगाडींत बसलों. आतांपर्यंत मी आगगाडीनें केलेल्या प्रवासांपैकी जे थोडे प्रवास अतिशय आनंददायक झाले त्यांत बर्गन ते ऑस्लो या प्रवासाची निश्चित गणना करावी लागेल. बर्गन-ऑस्लो हें अंतर अडीचशें मैल असून सुमारे चार तासांचा हा प्रवास आहे. पण एक क्षणहि कंटाळवाणा वाटला नाहीं.

—आणि याचें मुख्य कारण म्हणजे गाडीतील सुखसोयी. तिसऱ्या वर्गातील उतारुंसाठी इतक्या सोयी केलेल्या पाहून आश्चर्य वाटलें. प्रत्येक

सीट स्वतंत्र होती. प्रत्येक सीटवर गाद्या व त्यांवर पांढरे शुभ्र अग्रे होते. सीट मार्गे ढकलून आरामखुर्चीप्रमाणे तिचा उपयोग करतां येत असे. त्यामुळे बारा तास सतत बसूनहि पाठ दुखायची भीति नव्हती. तिकिटाचें रिझर्व्हेशन करून आपली जागा आधींच नक्की करणें हें ह्या गाडींत शक्य असतें. रिझर्व्हेशनला मुळींच आकार पडत नाही. आपलें तिकिट दाखविलें कीं आपली जागा दाखविणारें तिकिट आपल्याला फुकट मिळतें. माझ्या सर्व प्रवासांत रिझर्व्हेशनला पैसे पडले नाहीत असें हें एकच ठिकाण होय. डब्यांत दूर-ध्वनिक्षेपक (लाउड स्पीकर) होता. कुठलेंहि स्टेशन येण्यापूर्वी त्यावरून सूचना दिली जाई. प्लॅटफॉर्म कोणत्या बाजूस आहे हें सांगितलें जाई. गाडी किती थांबणार याची सूचना देत. दीड-दोन तासांनीं एखादें स्टेशन आलें कीं गाडी दहापंधरा भिनिटें थांबे. त्या वेळीं उतारू खाली उतरून रेस्टॉरंटमध्ये जाऊन कांहीं खाऊंपिऊं शकत. गाडी सुटण्यापूर्वी प्लॅटफॉर्मवर सूचना मिळे कीं, आतां गाडी सुटणार आहे, तरी सर्व उतारूंनीं आपापल्या डब्यांत जावें. एवढेंच नव्हे तर गाडी चालू असतांना एखादी महत्त्वाची गोष्ट बाहेरच्या बाजूस आली तर तीहि लाउडस्पीकरवर सांगत. समुद्रसपाटीहून आपण किती फूट उंच आलों हेंहि अधूनमधून सांगत.

गाडींत बऱ्याच सोयी केल्या होत्या. डब्यांत उष्णता वाढविणें अगर कमी करणें यासाठीं सोय होती. जाळीच्या खिडक्याहि होत्या. अर्थात् या सोयी युरोपांत प्रत्येक गाडींत असतात. डब्याला लागून शेजारच्या खोलींत प्रसाधनाची (टॉयलेट्ची) व्यवस्था होती. डब्यांत दोन दिवे होते; एक हिरवा व एक तांबडा. हिरवा दिवा लागला तर प्रसाधनाची खोली रिकामी आहे असें समजावें. तांबडा दिवा लागला तर कोणी तरी आंत आहे असें समजावें. त्या खोलीला आंतून कडी लागली कीं तांबडा दिवा आपोआप लागे. कडी काढली कीं हिरवा दिवा आपोआप लागे. अशी स्वयंचलित (ऑटोमॅटिक्) व्यवस्था होती.

गाडीनें बर्गन सोडल्यावर रमणीय सृष्टिसौंदर्य दिसू लागलें. बर्गनपासून कित्येक मैल आंत समुद्राचें पाणी घुसलें आहे. त्यामुळे निर्माण झालेले फिओर्ड स्पष्ट दिसतात. एकीकडे समुद्राचें पाणी, दुसरीकडे उंच पर्वत आणि त्या निमुळत्या वाटेनें आगगाडी मार्ग आक्रमीत आहे अशी किती तरी दृश्ये

दिसतात. कित्येक ठिकाणीं पर्वत भेदून बोगदे काढले आहेत. अशा फिओर्ड-मधला प्रवास दीड-दोन तास चालला होता. त्यानंतर पर्वतशिखरांचा एक एक टप्पा गाठीत गाडी वर चढू लागली. शेवटीं फिन्स या ठिकाणी गाडी ४२६५ फूट वर चढली. हें नॉर्वेतील सर्वांत उंच रेल्वेस्टेशन. आसपास वस्ती दिसत नव्हती. दिवस उन्हाळ्याचे होते तरी बर्फाच्छादित शिखरें पाहावयास मिळालीं. ऑस्लोला पोंचेपर्यंत समुद्रसपाटी लागत नाही. मनुष्य-वस्ती तुरळक दिसते. फक्त फर नांवाच्या झाडांचीं दाट जंगलें आढळतात. गवताचीं कुरणें किंवा त्यांवर चरणाच्या गाईं अजीबात दिसत नाहींत. नॉर्वेला निसर्गसंपत्तीची (लांकडाची) मोठी देणगी मिळाली आहे. ऑस्लोच्या पश्चिमेस कांहीं मैल नद्यांतून लांकडाचे ओंडके तरंगतांना दिसतात. जंगलांतील झाडें कापून त्यांचे ओंडके नदींत टाकतात व ते पाण्याबरोबर वाहत वाहत कारखान्यापर्यंत पोचतात. यामुळें वाहतुकीचा प्रश्न सुटला आहे. समुद्र-किनाऱ्यावरील वाहतूक बोटींतून चालते.

ऑस्लोच्या आधीं एक तास अनेक सरोवरें लागतात. आसपासच्या फरच्या व बर्चच्या झाडांचीं प्रतिबिंबें त्यांत स्पष्ट दिसतात. अशा रीतीनें माझा हा प्रवास मोठ्या मजेंत झाला. सायंकाळीं सातच्या सुमारास ऑस्लोच्या ईस्ट रेल्वे स्टेशनांत आमची गाडी शिरली. मी माझ्या नियोजित हॉटेलांत आलों. ही सोय मी आधींच ठरविली होती. ऑस्लोला 'के. एफ. यू. एम्.' ही 'वाय्. एम्. सी. ए.' सारखी संस्था आहे. मी तिच्या व्यवस्थापकांना पत्र पाठवून संस्थेच्या वसतिगृहांत माझी राहण्याची सोय होईल काय अशी विचारणा केली होती. त्यांनीं मला उत्तर पाठवून, आमचें वसतिगृह नाही, पण आमच्या संस्थेच्या इमारतींत एक चांगलें व स्वस्त हॉटेल आहे असें कळविलें. त्या हॉटेलांत मी उतरलों, जेवण घेतलें. थोड्या सावकाशीनें गरम पाण्यानें स्नान केलें. हें सर्व होतां होतां रात्रीचे साडेनऊ वाजले व मी क्षणार्धांत झोंपीं गेलों. शनिवार दि. २६ ला ऑस्लो शहर पाहण्यास बाहेर पडलों. ऑस्लो ही नॉर्वेची राजधानी. पण हें शहर लहानच वाटतें. मात्र येथील चारपांच इमारती पाहण्यासारख्या आहेत.

(१) राजवाडा — शहराच्या मध्यभागांत एका लहान टेंकडीवर एक मोठा बगीचा असून त्या बगीच्याचे मध्यभागीं राजवाडा आहे.

लोकांना प्रत्यक्ष राजवाड्यांत जाण्यास परवानगी नसली तरी आसपासच्या बगीच्यांत हिंडतां येतें. राजवाड्यासमोर किंग कार्ल जोहन याचा घोड्यावर बसलेला पुतळा आहे. बगीच्यांत तीन पुतळे आहेत. एक नील्स हेन्रिक आबेल या प्रसिद्ध गणितज्ञाचा, दुसरा कैमिला कॉलेट या नॉर्वेजियन लेखिकेचा आणि तिसरा रिकार्ड नूर्दराकचा. या रिकार्दनें नॉर्वेचें राष्ट्रीत रचिलें. हे तिन्ही पुतळे गुस्टाव्ह व्हिग्लंड यानें तयार केले. राजवाडा १८४८ सालीं लिन्स्टाव याच्या मार्गदर्शनाखालीं बांधला आहे.

(२) नोबेल इन्स्टिट्यूट—बिन्नेवाले याच्या मार्गदर्शनाखालीं ही इमारत १८६७ सालीं बांधली आहे. १९०५ सालीं नोबेल इन्स्टिट्यूटची मुख्य कचेरी येथें थाटण्यांत आली. नोबेल शांतता पारितोषिक (नोबेल पीस प्राइझ) कोणाला द्यायचें हें ‘नोबेल कमिटी ऑफ दि नॉर्वेजियन पार्लमेंट’ ठरविते व तें पारितोषिक या इमारतींत देतात. आंतरराष्ट्रीय कायदा, राज्यशास्त्र व इतिहास या विषयांवरील पुस्तकांचें एक भव्य ग्रंथालय या इमारतींत असून तिच्या प्रवेशद्वारासमोर गुस्टाव्ह व्हिग्लंड यानें तयार केलेला आल्फ्रेड नोबेल याचा पुतळा आहे.

(३) ऑस्लो टाउन हॉल—या इमारतीला तेरा मजले आहेत. ती बाहेरून तर आकर्षक आहेच, पण आंतूनहि प्रेक्षणीय आहे. ऑस्लो चंदराच्या मुखावर ती बांधली आहे. त्यामुळें आस्लोट समुद्रमार्गे प्रवेश करणारांस लांबवरून प्रथम तिचें दर्शन होतें. या इमारतीच्या बांधणीची योजना १९१५ सालापासून चालू होती. १९३१ मध्ये पायाभरणी झाली. मध्यंतरी युद्धकाळांत बांधकाम स्थगित होतें. पण युद्धानंतर परत तें जोरांत सुरू होऊन १९५० सालीं ही इमारत पुरी झाली. नॉर्वेजियन कलाकौशल्याचें रम्यमधुर स्वरूप या इमारतींत पाहायला मिळतें. इमारतीस लागलेलें सामान नॉर्वेजियन ठेवण्याची पराकाष्ठा करण्यांत आली आहे. शिल्पकला या दृष्टीनें आंतील भाग उत्कृष्ट आहे. सर्व राष्ट्रांनें एकवटून सारे प्रयत्न करून जणूं आपला आत्माच या इमारतींत ओतला आहे असें वाटतें. आंत बहुतेक सर्वत्र संगमरवरी दगड वापरला आहे. ही इमारत बांधण्यास साडेतीनशें लक्ष क्रोनर म्हणजे सुमारे पावणेतीन लक्ष रुपये एवढा प्रचंड खर्च आला. इमारतीच्या बाहेर एक मोठा चौक असून त्यांत कारंजी खेळविली आहेत.

बाहेरील दर्शनी बाजूस एक प्रचंड घड्याळ आहे. युरोपांतील सर्वांत मोठे घड्याळ म्हणून त्याची कीर्ति आहे. त्याच्या बाहेरील तबकडीचा व्यास २५ फूट आहे. मिनिट-कांटा १५ फुटांहून जास्त लांब आहे. रात्रीच्या वेळीं या घड्याळावर प्रकाश पाडतात. त्यायोगें कित्येक भैल दूर समुद्रांतून हें घड्याळ दिसूं शकतें.

ऑस्लो शहराचें कामकाज या टाउन हॉलमध्ये चालतें. या इमारतीची सजावट अजून पुरी झाली नाहीं. अनेक नॉर्वेजियन कल्पक ह्या इमारतींत सुधारणा करण्यांत गुंतले आहेत.

(४) स्की म्यूसियम—नॉर्वेंत उंच डोंगरावर बर्फ बराच काळ असतें. विशेषतः हिवाळ्यांत तर सर्व देशाच बर्फमय असतो. बर्फावरच्या स्केटिंगला येथें स्कीइंग (किंवा शीइंग) असें म्हणतात. बर्फावरून घसरत जाण्याचा हा खेळ येथें सर्वांचा आवडता आहे. ऑस्लोजवळ ' हॉलमेन कॉलेन ' या नांवाचें एक ठिकाण आहे. तेथें हा खेळ खेळण्याची सोय आहे. स्कीइंग करण्यासाठीं जी उडी मारतात तिला ' टेक ऑफ ' (Take off) असें म्हणतात. टेक ऑफ घेण्याचा मनोरा व उडी मारतांना कोठें घसरत जायचें ती जागा मला पाहायला मिळाली. जवळच एक ' स्की म्यूसियम ' आहे. स्कीइंगसाठीं लागणारीं सर्व साधनें तेथें आहेत. निरनिराळ्या देशांत स्केटिंगसाठीं कोण-कोणतीं साधनें वापरतात त्यांचें हें मोठें छान प्रदर्शन आहे. नान्सेन व आमुंडसेन हे नॉर्वेचे प्रसिद्ध दर्यावर्दी खलाशी होत. त्यांनीं अनुक्रमें उत्तर व दक्षिण ध्रुवांवर जाऊन येण्याची धडपड केली. त्या वेळीं त्यांनीं जें सामान आपल्याबरोबर नेलें होतें त्याची प्रदर्शनात्मक मांडणी येथें केली आहे.

(५) फ्रॅम — ध्रुवांवरील स्वाऱ्यांच्या वेळीं एक जहाज (पोलर एक्स्प्लोरेशन शिप) वापरण्यांत आलें होतें. त्याचें नांव फ्रॅम. उत्तर व दक्षिण ध्रुवांपर्यंत पोंचण्यासाठीं मानवानें जे प्रयत्न केले त्यांत नॉर्वेचा फार मोठा वांटा आहे. नान्सेननें उत्तर ध्रुवावर पोंचण्याचा प्रयत्न केला तर आमुंडसेन दक्षिण ध्रुवावर जाऊन आला. नान्सेननें सन १८९३-९६ त प्रयत्न केले. आमुंडसेन १९११ सालीं दक्षिण ध्रुवापर्यंत मजल मारून आला. या दोन्ही वेळीं फ्रॅम हें जहाज वापरण्यांत आलें होतें. तें बर्फाचा मारा सहन करूं शकेल इतकें भक्कम बांधलें आहे. ऑस्लोजवळच्या प्रदर्शनांत तें ठेवलें आहे.

ऑस्लोला मला आवडलेली सर्वांत प्रमुख गोष्ट म्हणजे विह्ग्लंडची कलाकृति. गुस्टाव विह्ग्लंड (सन १८६९ ते १९४३) हा नॉर्वेचा सुविख्यात शिल्पकार. ऑस्लोच्या वायव्येस फ्रॉंगर पार्क आहे. त्यांत या शिल्पकाराच्या दीडशें शिल्पकृति आकर्षकपणें मांडून ठेवल्या आहेत. तीस वर्षे अविश्रांत श्रम करून विह्ग्लंडने त्या तयार केल्या आहेत. मानवी जीवनांत बालपणापासून वृद्धत्वापर्यंत ज्या कांहीं राग, लोभ, प्रेम, आनंद, दुःख इ० अनेक भावना निर्माण होतात त्या आपल्या कलाकृतींतून व्यक्त करण्याचा विह्ग्लंडचा उद्देश होता. त्यांत त्याला चांगलें यश आलें आहे. जीवनाकडे पाहण्याचा त्याचा दृष्टिकोन थोडासा निराशावादी होता व त्याची छाप त्याच्या कलाकृतींवर पडली आहे. पण मानवी जीवनांतील जनन-मरणाची चक्रगति, स्त्री-पुरुषांचें परस्परवलंबी जीवन, तरुण-वृद्धांच्या विचारसरणीतील साहजिक फरक या सर्व गोष्टी शिल्पकलेच्या साहाय्याने रंगविण्यांत विह्ग्लंडचें विलक्षण कौशल्य दिसतें.

जाता जातां नॉर्वेविषयी थोडें लिहितों. नॉर्वे हें या देशाचें इंग्रजी नांव आहे. खरें नांव Norge असें आहे. नॉर्वेची हवा जवळजवळ ब्रिटनप्रमाणें आहे. येथें डोंगराळ प्रदेश जास्त असल्यामुळें कदाचित् जास्त प्रदेश चर्फाच्छादित होत असेल. परंतु गल्फ स्ट्रीममुळें दोन्ही देशांची बंदरे हिवाळ्यांतहि मोकळीं राहूं शकतात. इंग्लंडप्रमाणें पाऊस वर्षभर असतोच. पण जसजसें पूर्वेस जावें तसतसा पावसाचा जोर कमी होतो.

आदरातिथ्याच्या बाबतींत नॉर्वेजियन लोक प्रसिद्ध आहेत. त्याची वागणूक मित्रत्वाची आढळते. परकीय प्रवाशास मदत करण्यास ते सदैव तत्पर असतात. विशेषतः सूर्व्हानें ज्या आपलेपणानें नॉर्वेची माहिती मला पुरविली त्यावरून असें खास म्हणतां येईल कीं, परकीयांना आपल्या देशाची माहिती सांगण्यांत नॉर्वेजियनांना मोठा आनंद व अभिमान वाटतो. नॉर्वेत मला परकेपणा मुळींच वाटला नाहीं. प्रत्येक जण हवी ती मदत करण्यास तयार असे. बहुतेक सर्व लोकांना इंग्रजी येतेच; त्यामुळें भाषेचीहि अडचण आली नाहीं.

नॉर्वेजियन लोक मोठे हौशी व आनंदी वृत्तीचे वाटले. इंग्लंडप्रमाणें येथेंहि ईस्टर व नाताळ हे सण असतात, पण त्यांशिवाय १७ मे हा दिवस 'घटना-दिन' (कॅन्स्टिट्यूशन डे) म्हणून साजरा करतात. त्या दिवशीं

प्रत्येक गांवांतून घोघर लोक तोरणें उभारतात, मिरवणुकी काढतात व ऑस्लो या राजधानीच्या शहरी राजा सैन्याची मानवंदना घेतो. येथें लग्न-समारंभ आपल्यासारखाच मोठ्या थाटांत करण्यांत येतो. तीन-चार दिवस लग्नाची गडबड चालू असते. नृत्य, मेजवान्या, मिरवणुकी यांची अगदीं गर्दी उडते. स्वेडेगांवांतून ख्रिया अजूनहि जुन्या काळचा राष्ट्रीय पोशाख वापरतांना दिसतात. मात्र एक ठराविक राष्ट्रीय पोशाख येथें दिसत नाही. स्वेडेगांवांतून जानपद नृत्ये व जानपद गीत-गायन यांचे कार्यक्रम चालतात.

इंग्लंडमध्ये ज्याप्रमाणें थॅक यू, प्लीज, एकस्क्यूज हे तीन शब्द वारंवार ऐकायला मिळतात त्याप्रमाणें नॉर्वेत 'व्हेसगूट' हा शब्द वरचेवर ऐकावलागतो. याचा शब्दशः अर्थ 'Be so good असा आहे. पण संदर्भाप्रमाणें त्यास अनेक अर्थ आहेत. 'आपल्याला कांहीं मदत करुं का?' असें एखाद्याला म्हणायचें झालें तरी तो 'व्हेसगूटच' म्हणेल. बसमध्ये तिकिटें देतांना बस-कंडक्टर व्हेसगूटच म्हणेल. हॉटेलांत वेट्रेसनें खाद्यपदार्थ आपल्या-पुढें टेबलावर ठेवल्यावर ती म्हणेल, 'हे आणले पदार्थ' तेव्हांहि व्हेसगूटच !

तुझें पत्र बरेच दिवसांत आलें नाहीं. मी तुझ्या पत्राची वाट पाहत आहे. तरी—व्हेसगूट !

ती. नाना व सौ. आई यांना शि. सा. नमस्कार.

तुझा,
भाऊ

पत्र २१ वें

स्टॉकहोम आणि उपसाला विद्यापीठ

॥ श्री ॥

स्टॉकहोम (स्वीडन), दि. ३० जुलै, १९५२.

प्रिय उपास सप्रेम आशीर्वाद.

ऑस्लो शहर पाहण्यांत मी शनिवार-राविवार हे दोन दिवस घालविले. राविवार दि. २७ ला रात्री १० च्या गाडीनें मी ऑस्लो सोडलं. तास-दीड तासांत चार्लटनबर्ग या गांवीं नॉर्वेची हद्द संपून स्वीडनची हद्द सुरू झाली. सकाळीं ७-४५ ला गाडी स्टॉकहोमच्या स्टेशनांत शिरली. ऑस्लो-स्टॉकहोम हें अंतर पावणेतीनशें मैल आहे. सारा प्रवास रात्रीचा झाला; त्यामुळें स्वीडनचा प्रदेश पाहायला मिळाला नाही. गाडीला गर्दी नव्हती. इकडील गाड्यांच्या तिसऱ्या वर्गाच्या डब्यांतहि गाद्या असतात व आठ जण व्यवस्थित चसूं शकतील असे छोटे छोटे डबे गाड्यांना असतात. खिडक्यांचे पडदे ओढून व डब्याचें दार लावून दिवे मालविले कीं आपण गाडीत नसून एखाद्या खोलींतच आहों असे वाटतें. पासपोर्ट तपासणाऱ्या व कस्टमच्या अभिकाऱ्यांची ये-जा व गाडीचें मध्येंच स्टेशनवर थांबणें व चालू होणें यामुळें थोडीशी झोंपमोड होई; परंतु एकंदरीत प्रवास चांगला झाला.

‘वाय्. एम्. सी. ए.’ प्रमाणें **स्टॉकहोमला** ‘के. एफ्. यू. एम्.’ ही संस्था आहे. त्या संस्थेच्या सेक्रेटरीना पत्र लिहून माझी राहण्याची व्यवस्था होऊं शकेल का, असें मी विचारलें होतें. त्या वेळीं के. एफ्. यू. एम्. मध्यें एकहि खोली रिकामी नव्हती. परंतु वाय्. डब्ल्यू. सी. ए. प्रमाणें येथें के. एफ्. यू. के. ही संस्था होती व त्यांत पुरुषांचीहि राहण्याची सोय होत असे. माझी सोय के. एफ्. यू. के. मध्यें झाली. मी तेथें गेल्यावर तिथल्या होस्टेसनें मला खोली दाखविली. त्या बाईना इंग्रजी चांगलें येत होतें. स्टॉकहोमला काय काय पाहण्यासारखें आहे हें त्यांनीच मला सांगितलें. स्टॉकहोमला ‘स्वीडिश टूरिस्ट ट्रेफिक असोसिएशन’ ही संस्था प्रवाशांना सर्व प्रकारची मदत करते. ‘६, स्टुरेप्लॅन, स्टॉकहोम, स्वीडन’ असा या संस्थेचा पत्ता आहे. न्याहारी

वगैरे उरकून मी त्या संस्थेच्या कचेरीत जायचं ठरविलं. तेथे गेल्यावर काय घडलं हें सांगण्यापूर्वी मी स्वीडनची माहिती पुस्तकांतून व कांहीं व्यक्तींकडून आधीच मिळविली होती ती लिहितों. कोणत्याहि देशांत जाण्यापूर्वी तेथील थोडी प्राथमिक माहिती असणें सोयीचें पडतें. त्या माहितीच्या अनुरोधानें त्या देशांतील वास्तव्यांत जास्त चांगला अनुभव घेतां येतो.

स्वीडनचा आकार हा इंग्लंड-स्कॉटलंड-वेल्स यांच्या दुप्पट भरेल. स्वीडन हा पूर्व-पश्चिम अरुंद असला तरी त्याची दक्षिणोत्तर लांबी एक हजार मैलांच्या आसपास भरेल. भौगोलिक दृष्टीनें स्वीडनचे तीन भाग पडतात. सर्वांत उत्तरेचा नॉरलॅंड हा अति डोंगराळ प्रदेश होय. मध्यभाग अनेक नैसर्गिक सरोवरांनीं तयार झालेला स्वेआलॉंड (Svealand) हा प्रदेश. पूर्वी या भागांत स्वेआर (Svear) या जातीच्या लोकांचें राज्य होतें. त्यावरूनच स्वीडनचें Sverige हें स्वीडिश भाषेंतील नांव निर्माण झालें. तिसरा भाग गॉटालॅंड. हा दक्षिणेकडील सरवल प्रदेश. सुप्रसिद्ध गॉथ लोक हे येथूनच निघाले असें म्हणतात. स्वीडनचा आकार एवढा मोठा असला तरी उत्तरेच्या डोंगराळ प्रदेशामुळें लोकवस्ती फारच कमी म्हणजे अदमासें सत्तर लक्ष आहे. बहुतेक वस्ती दक्षिण भागांत असून केवळ स्टॉकहोमची लोकसंख्या आठ लक्ष आहे.

स्वीडनमध्ये शेती मोठ्या प्रमाणावर करतात. सुमारे वीस टक्के लोक शेतींत गुंतलेले आढळतात. आधुनिक यंत्रसामुग्रीचा वापर केला जातो, त्यामुळें भरघोस पीक निघतें. अन्नधान्यांच्या बाबतींत हा देश स्वयंपूर्ण आहे. एकूण दहा टक्के जमीन शेतीला योग्य आहे व तीपैकीं बहुतेक सगळी दक्षिणेच्या सखल भागांत आहे.

स्वीडनचा निम्न्यावर भाग जंगलयुक्त आहे. त्यामुळें लांकडावर अवलंबून असलेले—कागद तयार करण्याचे व काड्यापेट्यांचे—कारखाने अनेक आढळतात. स्वीडनमध्ये लोखंडाच्या खाणी आहेत. पण दगडी कोळशाचा अभाव असल्यामुळें त्या लोखंडाचा फारसा उपयोग करतां येत नाही व बहुतेक लोखंड परदेशीं पाठवावें लागतें.

संशोधनाबाबत स्वीडिश लोकांची ख्याति आहे. रेफ्रिजरेटर, बोफोरगन यांसारख्या गोष्टींचा शोध येथेंच लागला. त्यांचेहि कारखाने येथें दिसतात.

राजा हा स्वीडनच्या राज्यशासनसंस्थेचा प्रमुख असतो, पण प्रत्यक्षांत कॅबिनेटमार्फत राज्यकारभार पाहतो. कॅबिनेटला पार्लमेंटचा सतत पाठिंबा असणे आवश्यक असते. पार्लमेंटला रिक्स्टॅंग म्हणतात. पार्लमेंटचे दोन भाग असतात—अपर हाउस व लोअर चेंबर. अपर हाउसमध्ये प्रांतिक लोकसभेच्या व शहर विधानसभेच्या सदस्यांनी निवडून दिलेले प्रतिनिधि आठ वर्षांच्या मुदतीने असतात. लोअर चेंबरमध्ये वयाची एकवीस वर्षे पूर्ण झालेल्या देशांतील सर्व मतदारांनी निवडून दिलेले प्रतिनिधि चार वर्षांच्या मुदतीने असतात. येथे सध्या 'सोशल डेमोक्रेट्स' हा पक्ष अधिकारारूढ आहे. त्याशिवाय कॉन्झर्व्हेटिव्ह, उदारमतवादी, कम्युनिस्ट व शेतकरी पक्ष येथे आहेत.

स्वीडनमधील माझे वास्तव्य उन्हाळ्यांत होते. त्यामुळे तेथील एरव्हीच्या हवेची मला कल्पना नाही. पण उन्हाळा मात्र फारच आल्हाददायक वाटला. रात्री थोडीशी पर्जन्यवृष्टि झाली, पण दिवसां केव्हांहि पावसाचा त्रास झाला नाही. परंतु रेनकोट जवळ असणे मात्र आवश्यक असते. उत्तरेकडे डोंगराळ भागांत कडाक्याची थंडी व बर्फ असेल यांत शंकाच नाही. पण गल्फस्ट्रीममुळे उष्णतामानावर परिणाम होतोच. स्वीडन हा देश जितक्या उत्तरेस आहे त्या मानाने थंडीचा कडाका भासत नाही. अटलांटिक समुद्रावरून येणारा बहुतेक पाऊस नॉर्वेस अडविला गेल्यामुळे येथे पाऊस बेताचाच असतो. उन्हाळा हा दक्षिणेकडे आल्हाददायक असतो. उत्तरेस तर मध्यरात्री देखील १२ वाजतां सूर्यदर्शन घडते. मध्यरात्रीचा सूर्य मात्र मला पाहायला मिळाला नाही. कारण इतक्या उत्तरेस मी गेलो नाही.

अन्नाच्या बाबतीत ब्रेकफास्ट, लंच, डिनर ही आंतरराष्ट्रीय पद्धतच स्वीकारली जाते. परंतु खेडेगांवांत मात्र अजूनहि स्वीडिश पद्धत आढळते. सकाळी उठल्यावर कॉफी, नवाच्या सुमारास पॅरिज व अंडी, दुपारी एक वाजतां भिड्डंग व संध्याकाळी सात वाजतां जेवण. स्वीडनमध्ये चहापेक्षां कॉफीच अधिक लोकप्रिय आहे. दूध फारच उत्तम व स्वस्त मिळते. अन्न भरपूर तरी खूप महाग असते. इंग्लंडच्या चौपट म्हणाना.

मी स्वीडिश टूरिस्ट ट्रेफिक असोसिएशनमध्ये गेल्यावर मला तेथे स्टॉकहोमचा नकाशा व पाहण्यासारख्या ठिकाणांची यादी मिळाली. तेथे नवख्या माणसास पुष्कळच मदत मिळते. मी तेथील लोकांशी बोलत

असतांना एक प्रवासी फिन बाई तेथे आली. तिनेंहि नकाशा घेतला. साहजिकच बोलणें सुरू झालें. आम्ही दोघांनीं बरोबर हिंडून स्टॉकहोम पाहण्याचा बेत ठरला. माझा स्टॉकहोमहून पुढचा मुकाम फिनलंडमधील हेल्सिंकीस होता. अनायासें फिनलंडची बरीच उपयुक्त माहिती मला त्या बाईकडून कळली. ही बाई मोठी चौकस होती. कुठेंहि कांहीं पाहायला गेलों, कीं आसपासच्या सर्व लोकांस ती त्या स्थळाविषयी माहिती विचारि. त्यामुळें मलाहि साधंत माहिती मिळाली.

स्टॉकहोम शहराची रचना मोठी आकर्षक आहे. शहराच्या दक्षिणेस एक बेट असून सातशें वर्षांपूर्वी या बेटावर स्टॉकहोम शहर वसलें. त्या वेळीं भौगोलिक अनुकूलतेमुळें हें शहर व्यापाराचें केंद्र बनलें. पुढें या शहराचा व्याप वाढूं लागला व बेटाच्या उत्तरेकडील जमिनीवर वस्ती वाढूं लागली. दक्षिणेकडील बेट हें उत्तरेच्या मूळ जमिनीस निरनिराळ्या उत्कृष्ट पुलानीं जोडलें आहे. म्हणून स्टॉकहोम शहरास 'पुलांमधलें शहर' (City between the bridges) असें म्हणतात. या पुलामुळें या शहरास अवर्णनीय शोभा प्राप्त झाली आहे. दक्षिणेकडील बेटावर जुन्या शहराचे अवशेष दिसतात. अरुंद रस्ते, जुन्या इमारती, इमारतींच्या दारांवरील नक्षीकाम व स्टॉकहोमचें सर्वांत जुनें चर्च— या सर्वांमुळें मध्ययुगीन स्टॉकहोमची कल्पना येते. उलटपक्षीं पूल ओलांडून नव्या स्टॉकहोममध्ये आपण आलों कीं फरक एकदम जाणवतो. उंच इमारती, भव्य रस्ते, मोठे चौक यांनीं गजबजलेलें हें राजधानीचें शहर आहे याची जाणीव होते. स्वीडन हा देश युरोपच्या एका टोंकास असल्यानें व समुद्रामुळें तो मध्य युरोपपासून अलग झाल्यामुळें येथील शिल्पकला फारशी आकर्षक वाटत नाहीं.

कुंग्लिगा स्लॉत्ते हा स्टॉकहोम येथील राजवाडा फार प्रेक्षणीय आहे. जुन्या व नव्या स्टॉकहोमच्या हद्दीवर तो बांधला आहे. इमारत भव्य आहे. आसपासच्या पाण्यांत राजवाड्याचें प्रतिबिंब खुलून दिसतें. 'निकोडमस तेसिन दि यंगर' यानें या राजवाड्याची रचना केली. सन १६९० ते १७९४ या कालावधीच्या दरम्यान तो बांधण्यांत आला. बाहेरची बाजू आकर्षक

नाहीं. आंतील सजावट मात्र अप्रतिम आहे. उत्कृष्ट फार्निचर, चित्रे, चिनी-मातीचीं भांडीं इ० नीं आंतील प्रचंड दिवाणखाने सजविले आहेत.

जवळच नव्या स्टॉकहोममध्ये टाउन हॉलची इमारत आहे. सन १९२३ साली रॅग्नर ऑस्टबर्ग याच्या नेतृत्वाखाली हा हॉल बांधून झाला. हॉलच्या सुमारे दीडशें फूट उंचीच्या मनोऱ्यावरून स्टॉकहोम शहराचा देखावा छान दिसतो. मनोऱ्याच्या उंच टोंकावर एक सुंदर दिवा असून स्वीडनचे तीन राजमुकुट आहेत.

याशिवाय ग्रेट चर्च, स्वीडिश चित्रकला व शिल्पकला यांचें दर्शन घडविणारी नॅशनल म्यूझियम, स्वीडिश शस्त्रास्त्रांचें प्रदर्शन असलेली रॉयल आर्भरी, इ० कांहीं ठिकाणें येथें पाहण्यासारखीं आहेत. पण टाउन हॉल वगैरें स्थळें पाहतां पाहतांच रात्र झाली. दिवसभर भटकल्यानें शीण आला होता. म्हणून आम्ही स्कॅन्सन नांवाच्या सुंदर बगिच्यांत गेलों. तेथील एका रेस्टारंट-मध्ये खाना घेतला. फिन बाईनें केलेल्या सोबतीबद्दल तिचे आभार मानले व तिचा निरोप घेतला. रात्री अकराच्या सुमारास मी माझ्या खोलीवर परत आलों व क्षणाधीत झोंपीं गेलों.

भंगळवार दि. २९ ला सकाळीं उठल्यानंतर मी दैनंदिनी उघडून पाहिली. “दुपारी ११-५ च्या गाडीनें निघून उपसाला विद्यापीठाकडे जाणें व तेथें डॉ. व्हिट्ल यांना भेटणें” असा मजकूर लिहिलेला होता. स्टॉकहोमच्या उत्तरेस पंचवीस मैलांवर उपसाला (Uppsala) हें गांव असून तेथील विद्यापीठ प्रसिद्ध आहे. स्वीडनचें ऑक्सफर्ड-केंब्रिजच म्हणाना ! प्रा. वोल्ड हे तेथें संख्याशास्त्र-विभागाचे प्रमुख म्हणून काम पाहतात. आपण अनायासें स्टॉकहोमला जाणार आहों तर उपसाला विद्यापीठ पाहून घ्यावें या हेतूनें मी मॅचेस्टरहून आधींच प्रा. वोल्ड यांना पत्र लिहून त्यांची भेट घेणें शक्य आहे का असें विचारलें. त्यांनीं उलट टपालीं उत्तर लिहून कळविलें कीं, “सध्यां उन्हाळ्याची सुटी असून त्यानिमित्त बाहेरगांवीं जाण्याचा मी आधींच कार्यक्रम ठरविला आहे. त्यामुळें तुम्ही याल तेव्हां मी उपसाला येथें असेनच असें नाहीं. पण येथील एक लेक्चरर डॉ. व्हिट्ल हे त्या वेळीं नकी येथें आहेत व ते भेटूं शकतील. मी जर त्या वेळीं उपसाला येथें असलोंच तर आपली भेट होईलच.” त्याप्रमाणें मी डॉ. व्हिट्ल यांना पत्र लिहून त्यांना भेटण्याची

इच्छा प्रदर्शित केली. त्यांनी पत्र पाठवून, “तुम्ही अमुक दिवशीं दुपारी ११-५ च्या गाडीनें स्टॉकहोमहून निघालांत तर १२-३० ला उपसाला येथें पोंचाल. मी स्टेशनवर तुम्हांस ध्यायला येईन. परक्या ठिकाणीं तुम्हांला विद्यापीठ सहज सांपडेल असें नाहीं ” असें कळविलें.

त्याप्रमाणें आज उपसाला येथें जायचें होतें. सकाळीं मी स्टॉकहोम येथील थॉमस् कुक्च्या कचेरींत गेलों तर चौकशी करतां कळलें कीं, ११-५ ला उपसाला येथें जाण्यास गाडी नाहीं तर ११-५० ला आहे. ११-५० च्या एवर्जी ११-५ असें डॉ. व्हिट्‌ल यांनीं चुकून लिहिलें असावें असें मला वाटलें. म्हणून गांवांत भटकून साडेअकराला स्टॉकहोम स्टेशनवर गेलों. तेथें कळलें कीं, गाडी ११-५ ला होती. ११-५० ला दुसरी गाडी आहे. ती फास्ट असून १२-४५ ला पोंचते. पहिली गाडी विनाकारण चुकल्याचें मला वाईट वाटलें. कदाचित् डॉ. व्हिट्‌ल १२-३० ला माझी वाट पाहून परत जातील असें वाटलें, व त्याबद्दल रुखरुख लागली. आतां दुसऱ्या गाडीनें जायचें व विद्यापीठांत जाऊन डॉ. व्हिट्‌ल यांची क्षमा मागायची असें मी ठरविलें. पण पाऊण वाजतां हि त्यांना स्टेशनवर पाहून मला नवल वाटलें. त्यांचें मी मनःपूर्वक आभार मानले. त्यांच्या शेजारीं एक गृहस्थ होते. त्यांच्याकडे बोट करून डॉ. व्हिट्‌ल म्हणाले, “हे प्रा. वॉल्ड”. मला आश्चर्याचा दुसरा धक्का बसला. प्रा. वॉल्ड म्हणाले, “अनाथासें मी आज कांहीं कामासाठीं आमच्या गांवाहून उपसालाला आलों आहे. तेव्हां म्हटलें, तुमचीहि गांठ पडेल म्हणून येथें आलों.” प्रा. वॉल्ड यांच्यासारखे जगप्रसिद्ध कीर्तीचे विद्वान् मला भेटण्यास स्टेशनवर येतील व एवढा वेळ माझी वाट पाहत तेथें थांबतील हें माझ्या दृष्टीनें नवलचें होतें. नंतर त्यांनीं मला गांवांत नेलें. प्रमुख रस्त्यांतून हिंडल्यावर आम्ही एका रेस्टारंटमध्ये गेलों. कॉफी, केक्स वगैरे प्रा. वॉल्ड यांनीं मागविलीं. माझ्या अभ्यासाविषयी त्यांनीं चौकशी केली. ते सध्यां एक पुस्तक लिहीत आहेत. त्याची रूपरेषा त्यांनीं मला सांगितली. पुण्याच्या सायन्स कॉॅंग्रेसला प्रा. वॉल्ड आले होते. त्यामुळें पुणे, मुंबई, दिल्ली, कलकत्ता इत्यादि शहरांची त्यांना बरीच माहिती आहे.

कॉफीपानानंतर आम्ही विद्यापीठांत गेलों. सर्व विद्यापीठ व मुख्यतः संख्याशास्त्र-विभाग पाहिला. स्वतः वॉल्ड यांनीं सर्व गोष्टी व कामकाज यांची

माहिती दिली. त्यांच्या नव्या पुस्तकांत त्यांना स्वतःचा एक फोटो छापायचा होता. म्हणून त्यांनी फोटोग्राफरला आजच बोलाविले होते. मी सहज तेथे होतो तेव्हां माझाहि समावेश त्यांनी त्या फोटोंत केला. प्रा. वोल्ड हे मला व डॉ. व्हिट्ल यांना संख्या-शास्त्रातील कांहीं भाग समजावून सांगत आहेत असा फोटो घेण्यांत आला.

नंतर प्रा. वोल्ड यांनी त्यांच्या नुकत्याच प्रसिद्ध झालेल्या लेखांच्या प्रती मला दिल्या. मग मी त्यांचा आभारपूर्वक निरोप घेतला. डॉ. व्हिट्ल हे मला स्टेशनवर पोंचविण्यास आले. ते मूळचे न्यूझीलंडचे, पण पीएच्. डी. साठी ते उपसाला येथे आले होते. पीएच्. डी. झाल्यावर त्याच विद्यापीठांत लेक्चरर म्हणून काम करतात. येथील पीएच्. डी. विपरीत त्यांनी एक गंमतीदार गोष्ट सांगितली. विद्यार्थ्यांचा प्रबंध लिहून झाला की त्यानें एक मोठें जेवण द्यावें लागतें. जेवतांना सर्व जण त्याला त्या प्रबंधातील विषयावर प्रश्न विचारतात. त्यांची उत्तरे त्या विद्यार्थ्यांनें द्यायची. या जेवणास दीड-दोनशें पौंड म्हणजे सुमारे दोन हजार रुपये खर्च येतो. तो खर्च त्या विद्यार्थ्यांनेंच करावयाचा असतो. त्यामुळे येथे पीएच्. डी. मिळविणें ही मोठ्या खर्चाची बाब आहे. असो. पावणेचारच्या गाडीनें मी उपसाला सोडलें व सव्वा पांचला स्टॉकहोमला परत आलों.

स्वीडनमधील वास्तव्यांत माझा स्वीडिश लोकांशी फारच थोडा संबंध आला. स्वीडिश लोक हे थोडेसे बेफिकीर व भिळूनभिसळून न वागणारे असतात असें म्हणतात. पण एकदां त्यांच्याशीं परिचय झाला म्हणजे मात्र ते फारच भिन्नत्वाच्या नात्यानें वागतात. सुरवातीला बोलण्यास ते लाजतील; पण आपणच एकदां बोलायला सुरवात केली म्हणजे ते गप्पांत आनंदानें भाग घेतील असें वाटतें.

येथून मला फिनलंडमध्ये जायचें आहे. हेल्सिंकीच्या सामन्यांचें वर्णन वाचायला तूं आतां अधीर झाली असशील. तिकडे वर्तमानपत्रांतहि त्याविषयी कांहीं ना कांहीं बातम्या येत असतील. त्या खेळांचें वर्णन लवकरच मी तुला लिहून पाठवीन.

देशाटन केल्यानें जे फायदे होतात त्यांची यादी एका जुन्या मराठी कवितेंत दिली आहे. पण प्रवासानें खूप आनंद होतो एवढें मात्र मला

निश्चितपणे वाटते. श्रीकृष्णाच्या उघडलेल्या मुखांत अर्जुनाला विशाल विश्वाचें दर्शन झालें. माझ्या परदेशांतील या प्रवासांत मलाहि अनेक अनुभव येत आहेत, पुष्कळ उद्बोधक गोष्टी पहायला मिळत आहेत.

माझी प्रकृति चांगली आहे. प्रवासांत कसलाहि त्रास होत नाही.
ती. नाना व सौ. आई यांना शि. सा. नमस्कार.

तुझा,
भाऊ

* * *

पत्र २२ वें

हेल्सिंकीतील ऑलिंपिक सामने (पूर्वपीठिका व व्यवस्था)

॥ श्री ॥

हेल्सिंकी, (फिनलंड), दि. १ ऑगस्ट, १९५२.

प्रिय उषा,

बुधवार दि. ३० जुलै रोजी ' बोअर १ ' (Bore I) या बोटीने स्टॉकहोम सोडून मी हेल्सिंकी येथे जाण्यास निघालो. बोटीचे तिकीट थॉमस् कुक्कडून मी घेतलें होतें. बोटीवर जेवण उत्तम मिळालें. जवळ जवळ पन्नास पदार्थ सहज असतील. त्यांपैकी आपणांस हवे ते आपल्या हातांने ध्यायचे. जेवण साहजिकच महाग होतें. तेरा शिलिंग एवढा आकार (बक्षिसीसुद्धा) पडला. बोटीवर अनेक देशांतील लोक होते. अनेकांशी गप्पागोष्टी करित करित हा प्रवास मोठ्या मजेत झाला.

हेल्सिंकीस माझी राहण्याची व्यवस्था चांगली झाली. येथे माझा चांगला चार-वांच दिवस मुककाम पडेल व बरेच ऑलिंपिक खेळ पहायला मिळतील.

ऑलिंपिक सामन्यांचा उगम अति प्राचीन ग्रीक इतिहासांत सांपडतो. यासंबंधीचा पहिला धागा म्हणजे कोरोबस या एका ग्रीक युवकानें

२२ जुलै ७७६ ख्रि. पू. या वर्षी २०२ यार्ड्स धांवण्याची शर्यत जिंकली. या अंतरास स्टेड (Stade) म्हणत व त्यावरूनच इंग्रजीतील स्टेडियम हा शब्द तयार झाला असें म्हणतात.

ऑलिंपिक सामन्यांची जुनी परंपरा पाहण्यासारखी आहे. ऑलिंपिया हें ग्रीसमधील एक ठिकाण आहे. त्या ठिकाणी दर चार वर्षांनी खेळांचे सामने होत. ख्रि. पू. ५ व्या शतकांत हे खेळ फारच भरभराटीस आले होते. इ. स. १ ह्या वर्षी जे सामने झाले ते १९४ वे ऑलिंपिक सामने होत. यावरून ऑलिंपिक खेळ किती जुने आहेत व पिढ्यान् पिढ्या त्यांची परंपरा त्या काळांत कशी राखली गेली हें ध्यानांत घेतें. ग्रीक साम्राज्याच्या ऱ्हासा-बरोबरच या सामन्यांचा ऱ्हास सुरू झाला. शेवटी इ. स. ३९३ त ग्रीक सम्राट पहिला थिओडोसिअस यानें हे खेळ कायमचे बंद केले. ऑलिंपिकची ज्योत विझवली गेली व त्याबरोबरच मानवांतील क्रीडाप्रेम हेंहि कांहीं काळ लुप्त झालें.

शेवटी १८९६ त ऑलिंपिक सामन्यांचें पुनरुत्थान झालें. पेरी द कॉब्रटिन या एका फ्रेंच गृहस्थाच्या प्रेरणेनें ऑलिंपिक सामने पुन्हां सुरू झाले. नूतन ऑलिंपिक सामन्यांची सुरवात ग्रीस देशाची राजधानी अथेन्स येथें करण्याचें ठरलें. ६ एप्रिल १८९६ या दिवशीं पुनरुज्जीवित ऑलिंपिक सामने प्रचंड उत्साहानें सुरू झाले. त्यानंतर दर चार वर्षांनी (युद्धांतील वर्षे सोडून) हे सामने होत आहेत. प्रतिवर्षी ऑलिंपिक सामन्यांची लोकप्रियता कशी वाढत आहे हें पुढील आंकड्यांवरून कळून येईल.

सामना क्रमांक	साल	स्थळ	भाग घेणारे क्रीडापट्टे
१	१८९६	अथेन्स	२९४
२	१९००	पॅरिस	१११३
३	१९०४	सेंट लुई	५१६
४	१९०८	लंडन	२०८७
५	१९१२	स्टॉकहोम	२५४१
७	१९२०	अँटवर्प	२६१९
८	१९२४	पॅरिस	३१०१

सामना क्रमांक	साल	स्थळ	भाग घेणारे क्रीडापट्ट
९	१९२८	आमस्टरडॅम	३०१९
१०	१९३२	लॉस एंजल्स	१४०९
११	१९३६	बर्लिन	४०७०
१४	१९४८	लंडन	४१०६
१५	१९५२	हेल्सिंकी	५८१०

क्रमांक ६, १२ व १३ हे सामने जागतिक युद्धांमुळे रहित झाले.

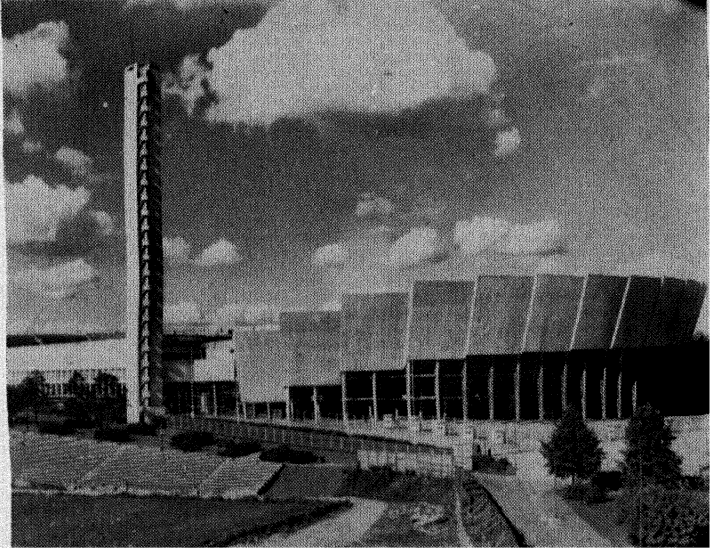
हेल्सिंकी हें फिनलंडच्या राजधानीचें शहर. ऑलिंपिक सामन्यांत फिनलंडचा मोठा भाग आहे. चाळीस लाखांचा हा देश पण आतांपर्यंत झालेल्या सामन्यांत या छोट्याशा राष्ट्रानें ७५ सुवर्णपदकें, ७० रौप्यपदकें व ७३ ब्रॉन्सचीं पदकें मिळविलीं आहेत. या देशांतून नुर्मी, रिटोला यांसारखे जगप्रसिद्ध खेळाडू निर्माण झाले आहेत. १९३६ सालच्या बर्लिनच्या ऑलिंपिक सामन्यांच्या वेळीं टोकिओ व हेल्सिंकी यांपैकीं कोणास १९४० चे सामने भरविण्याचा मान द्यायचा याविषयीं चर्चा होऊन टोकिओ हें ठिकाण ठरलें. पण १९३८ मध्यें ऑलिंपिक सामन्यांच्या जबाबदारींतून मुक्त करण्याची जपाननें विनंती केल्यामुळे १९४० चे सामने हेल्सिंकीसच भरविण्याचें ठरलें. फिनलंडनें ही कामगिरी पत्करून तयारीला सुरवात केली होती. मुख्य स्टेडियम बांधून झालाच होता; इतर स्टेडियम बांधण्यास सुरवात झाली. पण युद्धाचे ढग आकाशांत जमूं लागल्यानें सामने होतील कीं नाहीं याची शंकाच होती. १९३९ मध्यें युद्ध सुरू झाल्यानें सामने रद्द करावे लागले. १९४४ सालीं लंडनला सामने होणार होते तेहि युद्धामुळे तहकूब होऊन १९४८ मध्यें तेथें झाले. १९५२ मध्यें सामने हेल्सिंकीस होत आहेत. त्यासाठीं जगांतील ७६ देशांना निमंत्रणें गेलीं होती. त्यांपैकीं ५५ देशांनीं निमंत्रणें स्वीकारून सामन्यांत भाग घेतला. १८ विविध खेळांच्या १४९ चुरशी झाल्या. सामन्यांसाठीं आलेल्या ५८१० क्रीडापटूंंत ५७३ स्त्रिया आहेत, हें नमूद करण्याजोगें आहे.

सामन्यांचें मुख्य ठिकाण ऑलिंपिक स्टेडियम हें हेल्सिंकीच्या उत्तर टोंकास बांधलें आहे. सत्तर हजार प्रेक्षक व्यवस्थित रीतीनें बसून सर्व सामने पाहूं शकतील असा हा भव्य स्टेडियम आहे. १९४० च्या सामन्यांसाठीं

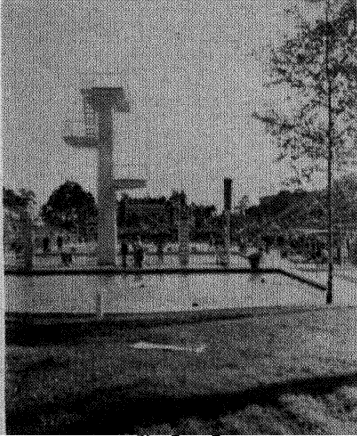
वास्तविक हा बांधला होता. जागेची साफसफाई करण्याचें काम १९३४ च्या सुरवातीपासून चालू होतें. १९३६ च्या जूनमध्ये पायाभरणी झाली. हा स्टेडियम बांधण्यासाठी सरकारने पैसा पुराविला. परंतु या कार्यांत फिनिश जनतेनेंहि फार मोठा हातभार लावला. हें अर्थसाहाय्य मिळविण्याचा एक मार्ग म्हणजे विकल्या जाणाऱ्या प्रत्येक वस्तूवर स्टेडियमचें चित्र असलेलें तिकिट चिकटवले जाई व स्टेडियमच्या मदतीसाठी म्हणून कांहीं रकम देण्याची विनंती लोकांना केली जाई. या स्टेडियमचें मुख्य आकर्षण म्हणजे काँक्रीटचा २३६ फूट उंचीचा भव्य मनोरा ! आणि ह्याच मनोऱ्याच्या टोंकावर ऑलिंपिकची ज्योत सामने चालू असेपर्यंत सतत जळत होती. ही ज्योत कित्येक मैल दूरपर्यंत दिसत असे. या स्टेडियमवर सामन्यांचा उद्घाटन समारंभ, समारोपसमारंभ, ट्रॅक अँड फील्डचे सामने, फुटबॉलचे महत्त्वाचे सामने इत्यादि समारंभ-सामने झाले.

पोहण्याचा तलाव स्टेडियमजवळच होता. त्या ठिकाणी सुमारे १०००० प्रेक्षकांची सोय होती. फुटबॉलचें मैदानहि मुख्य स्टेडियमला लागूनच होतें. तेथें २५००० लोकांची बसण्याची सोय होती. कुस्त्या व बॉक्सिंग हे Messuhalli I (एक्झिबिशन हॉल) या ठिकाणी झालें. ६००० प्रेक्षक सामावूं शकतील एवढा मोठा तो हॉल होता. Messuhalli II हा त्या मानानें लहान होता. फक्त २००० प्रेक्षकांचीच त्यांत सोय होती. तेथें वजन उचलणें, स्त्रियांचे खेळ आणि बास्केटबॉल यांचे सामने झाले. मुख्य स्टेडियमस-व्यतिरिक्त सायक्लिंग, हॉकी, कॅनोइंग, रोइंग, शूटिंग वगैरेसाठी निरनिराळ्या जागा होत्या.

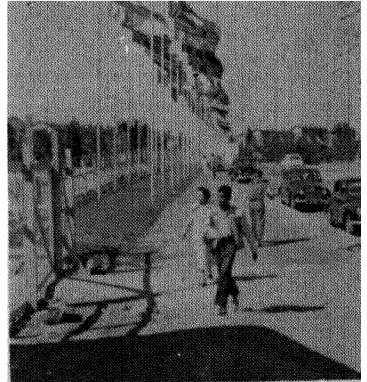
सामन्यांत भाग घेणाऱ्या खेळाडूंसाठी राहण्याची स्वतंत्र योजना करावी लागते. गांवाबाहेर एक स्वतंत्र 'ऑलिंपिक नगरी' (Olympic Village) बांधून त्यांत सर्व खेळाडूंना एकत्र राहण्याची संघि दिली जाते. हेल्सिंकीच्या ईशान्येस १॥ मैलावर कपिला या उपनगरांत यासाठी मुद्दाम १४ इमारती बांधल्या होत्या. १४ इमारती असल्या तरी त्या इतक्या मोठाल्या होत्या की, त्या इमारतींत ५६५ निरनिराळे भाग होते. १६३० खोल्यांतून एकूण ४८०० लोकांची राहण्याची सोय होती. मोकळी जागाहि भरपूर होती. साऱ्या भागास एखाद्या छोट्याशा शहराचेंच स्वरूप आलें होतें. बँक,

हेल्सिंकी - स्टेडियम

हेल्सिंकी - पोहण्याच्या
शर्यतींची जागा

हेल्सिंकी
निरनिराळ्या राष्ठांचे ध्वज

रेस्टॉरंट, करमणुकीची साधनें, किरकोळ सामान विकत मिळण्याचीं दुकानें, इत्यादींमुळे तर गांवाबाहेर आहोंत असें मुळींच वाटत नसे. एक मोठें आकर्षक प्रवेशद्वार व त्याच्या उजव्या बाजूस सर्व राष्ट्रांचीं निशाणें फडकत आहेत, असें त्या नगरीचें बाह्य स्वरूप असल्यानें आंत जाण्याची कोणासहि स्वाभाविकच इच्छा होई. अर्थात् या 'नगरी'मध्ये जाण्यास सर्वांनाच मुभा नव्हती. सामन्यांत भाग घेणारे खेळाडू, सामना आंखणाऱ्या निरनिराळ्या समित्यांचे अधिकारी, वृत्तपत्र-वार्ताहर व खाद्यविक्रीची परवानगी मिळालेले लोक यांनाच आंत प्रवेश होता. प्रत्येकास एक ओळख-पत्रिका दिली जाई. ती पत्रिका असल्याशिवाय प्रवेश मिळत नसे. जेवणाची सोयहि तेथेंच होती. राहण्याबद्दल प्रत्येकाकडून दिवसाला ६ डॉलर्स (म्हणजे सुमारे ३० रुपये) घेतले जात. त्यांत राहण्याची सोय व जेवण येई. राहण्याच्या खोल्या कांहीं लहान व कांहीं मोठ्या होत्या. एका माणसासाठीं स्वतंत्र खोली अशा फारच थोड्या खोल्या होत्या. बहुतेक खोल्यांत दोन, तीन, चार, पांच व क्वचित सहा-सातहि बिछाने आढळत. परंतु सर्व सुखसोयी मुबलक होत्या. पन्नास-साठ विविध देशांतील लोक ; प्रत्येकाचें अन्न निराळें, खाण्याच्या वेळा भिन्न, पण त्यांतल्या त्यांत वेळा जमवून व अन्नाची विविधता ठेवून शक्य तेवढें सर्वांना रुचेल असें अन्न देण्याची उत्कृष्ट सोय करण्यांत आली होती. 'नगरी' मधील इतर वातावरणहि फारच प्रसन्न होतें. जगांतील अनेक ठिकाणचे खेळाडू एकत्र येऊन पंधरा दिवस एकमेकांच्या सहवासांत घालवीत असल्या-मुळे सर्वत्र एक प्रकारचें चैतन्य निर्माण झालें होतें. भिन्न देशांतील लोक एकमेकांशीं ओळख करून घेण्यासाठीं व झालेला परिचय वाढविण्यासाठीं आतुर होते हें स्पष्ट दिसत होतें.

सर्व स्त्री-खेळाडूंची व्यवस्था हेल्सिकीच्या नर्सिंग स्कूलमध्ये झाली होती. सुमारे सहाशें स्त्रिया एकत्र राहूं शकतील एवढी मोठी ही इमारत आहे.

कपिला येथील ' ऑलिंपिक नगरी ' मध्ये फक्त ४८०० लोकांची सोय होती. यंदां खेळाडूंची संख्या प्रचंड प्रमाणांत वाढल्यामुळे हें ठिकाण अपुरें पडूं लागलें व म्हणून ओट्टेनिमी या ठिकाणीं कांहीं खेळाडूंची व्यवस्था केलेली होती.

हैं ठिकाण हेल्सिंकी शहराच्या बाहेर सुमारे पांचसहा मैल लांब आहे. आसपास गर्द झाडी व जवळच समुद्र आहे. 'स्टूडंट टाऊन ऑफ फिन्लंड्स इन्स्टिट्यूट ऑफ टेक्नॉलॉजी अँड ओर्टेनीमि' या विद्यार्थी-नगरांत सुमारे १४०० लोकांची सोय होऊं शकत होती. या ठिकाणी रशिया, हंगेरी, रुमानिया, बल्गेरिया, पोलंड व लाल चीन या राष्ट्रांतील खेळाडू राहत व इतर सर्व देशांचे खेळाडू कपिला येथे राहत. ही विभागणी कोणत्या तत्त्वावर झाली व कां हें सहज समजण्यासारखें आहे. मात्र या विभागणीमुळे या दोन गटांतील अलगपणा भासण्याइतका निश्चित वाढला यांत शंका नाही. विविध राष्ट्रांचे स्नेहसंबंध दृढ होण्याच्या दृष्टीने सर्व खेळाडूंनी एकत्र राहणे फारच आवश्यक असतं. परंतु लाल गटांचें इतरांपासून अलग राहण्याचें धोरण क्रीडाक्षेत्रांतहि कमी झालें नाही हें दृष्टोत्पत्तीस आल्यावांचून राहत नाही. क्रीडाक्षेत्र-सुद्धां राजकारणाला टाळूं शकत नाही हेंच खरें !

'ऑलिंपिक नगरी' चे संचालक श्री. ओ. जे. निनिकोस्की यांना मेदून त्यांच्याशी थोड्या गप्पा मारण्याची संधि मला मिळाली. हे गृहस्थ खूप मनमोकळे होते व खेळाडूंच्या राहण्याची व्यवस्था व ऑलिंपिक सामन्यांची इतर बरीच माहिती त्यांच्याकडून ऐकायला मिळाली. "सर्व लोकांच्याकडून मला हार्दिक साहाय्य मिळालें व विशेषतः खेळाडूंनी फारच योग्य शिस्त ठेवली. त्यामुळे 'ऑलिंपिक नगरी' चें काम सुरळीत चालूं शकलें" असें ते म्हणाले. मी त्यांना शेवटीं एक प्रश्न विचारला की, "यंदांच्या वर्षीच्या ऑलिंपिक नगरीतील खास वैशिष्ट्य असें तुम्ही कोणतें सांगूं शकाल?" त्यावर ते खूप मोठ्याने हंसले आणि विनोदानें म्हणाले "यस्, लाइट नाइट्स!" (Yes, light nights!) —आणि हास्याच्या फवाऱ्यांतच आमची मुलाखत संपली.

खेळाडूंच्या व्यवस्थेखेरीज प्रेक्षकांची सोय हाहि एक बिकट प्रश्न होता. हेल्सिंकी हें चार लाखांचें शहर. सर्व मोठालीं हॉटेल्स हीं सन्मान्य पाहुणे, वृत्तपत्र-वाताहर आणि तत्सम लोकांसाठीं राखून ठेवलेलीं होती. इतर प्रेक्षकांची व्यवस्था खाजगी घरांतून करणें आवश्यक होतें, आणि त्या बाबतींत हेल्सिंकीच्या नागरिकांनीं फारच सहकार्य दिलें. घरांत जागा अपुऱ्या असूनहि आलेल्या पाहुण्यांची सोय व्हावी म्हणून प्रत्येकानें अडचण सोसून व्यवस्था केली.

राहण्याच्या व्यवस्थेसंबंधी लिहितांना एका गोष्टीचा उल्लेख करणे अत्यंत आवश्यक आहे. ती म्हणजे येथील महागाई. युरोपांतील इतर देशांपेक्षां फिन्लंडमध्ये आधीच जास्त महागाई आहे. त्यांत ऑलिंपिकचे सामने ! सर्व जिनसांच्या किंमती ऑलिंपिक समितीनें मात्र आधीच ठरविल्यामुळे घासा-घिशीचा प्रश्न नव्हताच. राहण्याची व्यवस्था खाजगी घरांतून झाली खरी; पण त्यासाठीं रोजी १५ ते २५ रुपये इतका खर्च येई. कोणती एक गोष्ट स्वस्त असेल तर दूध. ३-४ आण्यांस एक ग्लासभर उत्तम दूध मिळे.

ऑलिंपिकचें तिकिट आगाऊ विकत घेतां येत असे. ज्या ठिकाणीं राहावयाचें तेथील पत्ताहि तिकिटाबरोबर दिला जाई. त्यामुळे हेल्सिक्रीला आपण कुठें राहणार तें आधीं कळत असे व त्यांना आधीं पत्र पाठवून ओळखहि करून घेतां येई. माझी व्यवस्था हेल्मी सुरोमन या बाईंच्याकडे झाली होती. घरांत फक्त चारच खोल्या होत्या, पण त्यांनीं पाहुण्यांची व्यवस्था फारच चांगली ठेवली. आम्ही चौघे तेथें होतो; पण दाटी मुळींच वाटली नाहीं. आम्हांस लागेल ती वस्तु देण्यांत व आमची प्रत्येक अडचण निभावण्यास हेल्मी या सदैव तत्पर असत. मनमोकळेपणा व आपुलकी या वृत्ति तेथें आढळल्यामुळे मी त्या घरांत क्षणार्धांत मिसळून गेलों. राष्ट्रीय संमेलन-समारंभांत स्वतः घस सोसून सहकार्य करण्याची फिनिश लोकांची ही राष्ट्रीय वृत्ति भारतीय बांधवानीं आत्मसात करण्यासारखी आहे.

फिन लोकांत भारताविषयी विशेष आपुलकी आढळली. हेल्सिक्रींत एक मित्र-मंडळ (Friendship Association) असून त्याचा हेतु भारत व फिनलंड यांचे संबंध वाढविणे हा आहे. त्या संस्थेनें भारतीय खेळाडूंना चहापान देऊन त्यांचा आदरसत्कार केला. श्री. राजगोपालाचारी यांच्या ' उपनिषद् ' या ग्रंथाचें फिन भाषेंत भाषांतर झालें असून त्याची प्रतहि मला पहावयास मिळाली. हेल्सिक्रीला एक चहापानगृह आहे. तेथें भारतीय चित्रकला व कांहीं संस्कृत सुभाषितें भितीवर रंगविलेलीं दिसलीं. फिनलंड-सारख्या देशांत भारताबद्दलची ही आपुलकी वा मित्रत्वाची भावना पाहून कोणासहि आनंद होईल. मिसेस् किस्तोला या फिन बाईंशीं माझा परिचय झाला. त्या भारतांत तीन वर्षे राहिल्या होत्या व त्या अवधींत त्यांनीं भारताच्या इतिहासपरंपरेचा खूप अभ्यास केला. एवढेंच नव्हे तर हिंदी

भाषाहि त्यांनीं आत्मसात् केली. त्या माझ्याशीं हिंदांत बोलल्या. भारता-विषयीं प्रशंसेचे उद्गार त्यांच्या तोंडून ऐकायला मिळाले, त्यामुळे धन्यता वाटली.

मी येथें तीन-चार दिवस राहून बरेच सामने पहाणार आहे. त्यांचें वर्णन पुढील पत्रांत करीन.

ती. नाना व सौ. आई यांना शिरसाष्टांग नमस्कार.

तुझा,
भाऊ

* * *

पत्र २३ वें

ऑलिंपिक सामने

(भारत, जपान, अमेरिका व रशिया)

॥ श्री ॥

हेल्सिंकी, दि. ३ ऑगस्ट, १९५२

प्रिय उषास सप्रेम आशीर्वाद.

हेल्सिंकीस आल्यापासून विविध प्रकारचे ऑलिंपिक सामने पाहायला मिळाले. खेळ पाहतांना माणूस किती तन्मय होतो ! क्रीडा ही मानवाची एक सहज-प्रवृत्ति आहे असें मानसशास्त्र सांगतें. मी तर म्हणून की, ' माणूस हा प्रामुख्याने खेळकर प्राणी आहे ' अशी व्याख्या करायलाहि हरकत नाही.

ऑलिंपिक सामन्यांत **भारतानेंहि हिरीरीनें भाग घेतला.** हिंदी खेळाडूंच्या यशाचा उल्लेख करायचा झाल्यास पहिला उल्लेख आपल्या हॉकीच्या संघाचा करावा लागेल. आपल्या हॉकीच्या टीमनें जगांत अजिंक्यपद मिळविलें आहे. १९२८ सालीं आपण प्रथम हॉकी टीम ऑलिंपिक सामन्यांसाठीं पाठविली. तेव्हांपासून दर सामन्यांत आपण हॉकीचे अजिंक्यपद अढळ ठेविलें आहे. एवढेंच नव्हे तर, प्रत्येक सामन्यांत प्रचंड फरक राहून डोळ्यांत भरेल असा

विजय संपादन केला आहे. हॉलंडचा हॉकी संघ युरोपांत फार नांवाजला जातो. त्या संघाशी आपला निर्णायक सामना झाला. ६-१ असा आपण तो जिंकला. विशेषतः आपल्या संघाच्या स्टिक-वर्क (Stick-work) ची सर्व जण फार स्तुति करतात. आपला एक खेळाडू प्रतिपक्षाच्या दोन-तीन खेळाडूंना सहज चकवाचकवी करून चेंडूवरचा ताचा टिकवू शकतो.

हेल्सिंकीला कोणाहि परदेशी माणसाची गांठ पडली आणि मी हिंदी! आहं असे त्याला कळलं तर पहिली कोणती गोष्ट तो बोलत असेल तर आपल्या हॉकी संघाची स्तुति. भारत आणि हॉकी या दोन गोष्टी एकत्र उल्लेखिल्या जातात. आतांपर्यंत आपल्या संघानं कधीच पराभव खाव्हा नाही ही गोष्ट प्रत्येकजण कौतुकानं बोलून दाखवितो. हॉकीत मिळविलेला विजय व म्हणून प्राप्त झालेलं सुवर्णपदक यामुळं हेल्सिंकीत कोणाहि हिंदी माणसाला अभिमानानं छाती पुढं करून चालतां येई.

त्यानंतर दुसरा महत्त्वाचा विजय म्हणजे श्री. खाशाबा जाधव यांचें कुस्तीतील यश. सन १९४८ च्या लंडनच्या सामन्यांत श्री. जाधव यांचा सहावा क्रमांक होता. परंतु या वर्षी त्यांनीं अभिनंदनीय प्रगति करून बॅन्टम वेट म्हणजे १२५ १/२ पौंडांखालील चढाओढीत तिसरा क्रमांक पटकावला व त्याबद्दल त्यांना ब्रॉँझचें पदक मिळालं. आपल्या कुस्तीच्या संघाचे व्यवस्थापक श्री. बी. बी. रॉय यांची व माझी गांठ पडली. श्री. जाधवांच्या कुस्तीतील नैपुण्याची त्यांनीं बरीच स्तुति केली. हिंदी संघाच्या कुस्तीतील कामगिरीचा आढावा घेतांना ते म्हणाले, “ ग्राऊंड रेसिंगमध्ये जर आपल्या खेळाडूंनीं लेग वर्कची आणखी प्रगति केली तर आपला संघ अधिक यशस्वी होऊं शकेल.” १९५६ सालीं होणाऱ्या ऑलिंपिक सामन्यांपर्यंत आमचे खेळाडू ही प्रगति करतील व कुस्तीचें अजिंक्यपद मिळवितील असा प्रबळ आत्मविश्वास श्री. रॉय यांच्या बोलण्यांत दिसत होता. फेदर वेट (१३६ १/२ पौंडांपर्यंत) कुस्तीच्या सामन्यांत श्री. माणगावे मास्तर हे पांचवे आले.

मुष्टियुद्धाच्या (बॉक्सिंगच्या) सामन्यांत वेल्टर वेट-(१४७ पौंड- ११ औंस-५ ड्रॅम्स) मध्ये श्री. नोरीस हे क्वार्टर फायनल्सपर्यंत आले; पण ग्रेसन या डॅनिश गृहस्थानं अगदीं अल्पशा गुणांनीं त्यांचा पराभव केला. आपल्या बॉक्सिंग संघाचे व्यवस्थापक श्री. सील हे म्हणाले, “ नोरीस हे फार

उत्तम खेळले. परंतु बॉक्सिंगचे नियम निरनिराळ्या ठिकाणी निरनिराळे आहेत व त्यामुळे श्री. नोरीस यांचे कांहीं गुण हुकले. एरवी त्यांना यापेक्षा जास्त यश मिळू शकलें असतें.”

अशा रीतीनें हिंदी संघास १ सुवर्णपदक व १ ब्राँझचे पदक असे मिळून एकूण १७ गुण मिळाले.

यंदांच्या हिंदी संघाचें वैशिष्ट्य म्हणजे ऑलिंपिक सामन्यांमध्ये हिंदी स्त्रियांनीं भाग घेतला असा हा पहिलाच सामना. हिंदी खेळाडू सुमारे १०० होते व त्यांत ४ स्त्रिया होत्या. स्त्रियांचा हा पहिलाच अनुभव व म्हणून त्यांच्याकडून जास्त यशाची अपेक्षा करणें चूकच ठरेल. कु. डॉली नशीर यांनीं पोहण्याच्या चढाओढीत भाग घेतला. त्यांच्याशीं गप्पा मारतांना त्या म्हणाल्या, “खेळाच्या बाबतीत जगांतील महिलांनीं किती प्रगति केली आहे व हिंदी महिलांना केवढा प्रचंड टप्पा गांटावयाचा आहे याची पुरेपूर कल्पना प्रत्यक्ष अनुभवानें आली. या ऑलिंपिक सामन्यांपासून आम्हांला हा मोठा फायदा झाला. पुढील वेळेस आम्ही जास्त चांगली कामगिरी करून दाखवूं असा आम्हांस विश्वास वाटतो.” उद्घाटन-समारंभाच्या वेळेस हिंदी स्त्रियांनीं परिधान केलेल्या वेपाबद्दल परकीय लोकांना खूपच कुतूहल वाटलें. वृत्तपत्रांतून ४ हिंदी स्त्रियांचे त्या पोपाखांतील फोटो छापून आले. हिंदी खेळाडूंनीं पठाणी पद्धतीचे फेटे वापरले होते. मात्र समारंभाच्या वेळीं खूपच पर्जन्यवृष्टि झाली व हवेंत फडकणारे फेट्यांचे तुरे पावसानें ओलेचिंब झाले आणि सर्वांचा फार विरस झाला.

भारतानें इतर राष्ट्रांशीं आपले संबंध वाढविण्याची संधि दवडली नाहीं. विशेषतः भारताचा चहा सुप्रसिद्ध आहे. म्हणून भारतातर्फें **सर्व खेळाडूंना** चहाचा एकेक पुडा बक्षीस देण्यांत आला. शिवाय भारतांतील काश्मीर, हैदराबाद इ० प्रेक्षणीय स्थळांसंबंधींचें बरेंचसें चित्रमय वाङ्मय इतरांना वांटण्यासाठीं खेळाडूंनीं हेल्सिंकीस आणलें होतें. पण तें आवश्यक तेवढ्या प्रमाणांत वांटलें गेलें नाहीं अशी तक्रार कांहीं जणांनीं मजजवळ केली भारतीय संघाचे प्रमुख अधिकारी श्री. हक्क यांचीहि गांठ पडली. निरनिराळ्या देशांतील लोकांशीं संबंध वाढविण्याची त्यांची हातोटी विशेष लक्षांत घेण्या सारखी होती. हिंदी संघाच्या एकूण कामगिरीबद्दल त्यांनीं समाधान व्यक्त

केलें. भारतांतील ऊष्ण हवेमुळें खेळांना तितकेंसे उत्तेजन मिळत नाही व म्हणून जागतिक स्पर्धेत आपण मागें पडतो असें मत त्यांनीं व्यक्त केलें.

हिंदी संघाबद्दल एक गोष्ट मात्र माझ्या मनाला फार बोंचली. इतर राष्ट्रांतील प्रत्येक खेळाडू व अधिकारी आपल्या कोटावर आपल्या देशाचें चिन्ह म्हणून स्वदेशाचा ध्वज म्हणा अगूर इतर कसलें तरी प्रतीक लावीत. त्यामुळें खेळाडूकडे पाहतांक्षणींच तो कोणत्या देशांतील आहे हें चटकन् कळते. परंतु आमच्या देशांतील लोकांच्या कोटावर असली कोणतीच खूण दिसत नव्हती. एवढेंच नव्हे तर, हिंदी संघाचे प्रमुख म्हणून काम करणारे श्री. हक्क यांच्या कोटावरहि हिरवा रंग असलेला व त्यावर चांद व तीन तारे असलेलें चिन्ह झळकत होतें; अशोकचक्र अथवा भारताचा ध्वज यांपैकी कांहींच नव्हतें. तें चटकन् डोळ्यांत खुपल्याशिवाय राहिलें नाही !

जपान हें छोटेंसें राष्ट्र. पण एके काळीं ऑलिंपिक सामन्यांतील यशानें त्यानें जगांतील लोकांचे डोळे दिपविले होते. १९४० सालच्या सामन्यांचा मानहि टोकियोस मिळाला असता. जपान हें पौराणिक राष्ट्र म्हणून जपानी संघाचे सेक्रेटरी श्री. टाकिझो मात्सुमोटो यांना भेटण्यास मी मुद्दाम गेलों होतो. जपाननें सर्वांत अधिक संख्येनें खेळाडू बर्लिनला १९३६ सालीं पाठविले होते. त्या वेळेस जपानचे २८० खेळाडू बर्लिनला गेले होते. १९४८ च्या सामन्याला जपानला निमंत्रण नव्हतें. त्यामुळें आतां ऑलिंपिक सामन्यांत जपान सोळा वर्षांनीं प्रवेश करित आहे. यंदां १०१ जपानी खेळाडूंनीं भाग घेतला. युद्धांत जपानच्या झालेल्या हानीमुळें जपान खेळांच्या बाबतींत जगा-बरोबर राहूं न शकल्यामुळें जपानी संघाचें यंदांचें यश नेहमीं प्रमाणें भरिव नाही असें मात्सुमोटो हे म्हणाले. शिवाय इतक्या परदेशप्रवासाचा होणारा खर्चहि बराच आहे म्हणून जास्त खेळाडू येऊं शकले नाहीत. इतकें असूनहि जपाननें ३ सुवर्णपदकें, २ रौप्यपदकें व ३ ब्राँझचीं पदकें मिळविलीं. जपानला एकूण ६४ गुण मिळाले व सर्व राष्ट्रांत त्याचा गुणदृष्ट्या १३ वा क्रमांक लागला.

विशेषतः कुस्तींत जपाननें बरींच पदकें मिळवलीं. कुस्तीतील यशाचें रहस्य सांगतांना श्री. मात्सुमोटो म्हणाले, “कुस्तींत दमछाक (स्टॅमिना) वाढ-विष्योपेक्षां हि वेगाला (स्पीड) जास्त महत्त्व आहे. आमचे खेळाडू कुस्त्यांचे डावपेंच झटापट बदलण्यांत कुशल आहेत व म्हणूनच त्यांना यश मिळूं शकतें.”

एकूण ऑलिंपिक खेळांविषयी त्यांनी प्रशंसोद्गार काढले. सर्व खेळ फारच चांगल्या रीतीनें आखले होते व वातावरण खेळीमेळीचें होतें. बॉचण्याजोगी एकच गोष्ट त्यांना वाटली व ती म्हणजे खेळामध्येहि राजकारण घुसडण्याचा कांहीं राष्ट्रांचा प्रयत्न. अर्थात् ही गोष्ट विस्तारानें सांगण्याची त्यांना आवश्यकता वाटली नाहीं. पण त्यांना काय म्हणायचें होतें तें स्पष्ट कळत होतें.

अमेरिकेच्या संघाचे प्रमुख कर्णधार श्री. के. एल्. विल्सन यांची व माझी ओळख या सामन्यांच्या वेळीं झाली. थोड्याफार गप्पाहि झाल्या. आतां-पर्यंतच्या सर्व ऑलिंपिक सामन्यांपेक्षां अमेरिकेनें या वेळीं अधिक खेळाडू पाठविले. एकूण ३३६ खेळाडूंपैकीं ४८ स्त्रिया होत्या. आतांपर्यंत दरवर्षीचे सामने अमेरिका गाजवते आणि या वेळेसहि ४० सुवर्णपदके मिळवून अमेरिकेनें आपली कीर्ति कायम ठेवल्याचें श्री. विल्सन यांनीं सांगितलें. पुरुषांच्या अॅथलेटिक्स सामन्यांत तर अमेरिकेला भरघोस यश मिळालें आहेच पण त्याशिवाय स्टीपल चेस (क्रॉस कंट्री), बॉक्सिंग, कॅनोअिंग व पोहणें यांतहि उल्लेखनीय यश अमेरिकेनें मिळविलें असल्याचें ते म्हणाले. दरवर्षीं अमेरिका इतकें यश मिळवूं शकते याचें रहस्य काय आहे असें विचारतां श्री. विल्सन यांनीं उत्तर दिलें कीं, “देशांतल्या देशांत असे अनेक लहानमोठे सामने आम्ही भरवतो व त्यामुळें चुरस वाढते. जितकी चुरस जास्त तितकें शिक्षण जास्त मिळतें. अमेरिकन संघाच्या यशाचें हें मर्म आहे. शिवाय आमचे खेळाडू विशेष मेहनत घेऊन शास्त्रीय रीतीनें तालीम चालू ठेवतात.”

यंदांच्या वर्षीं रशियानें या खेळांत प्रथमच पर्दापण केलें. त्यासंबंधीं विचारतां श्री. विल्सन म्हणाले, “ती फार चांगली गोष्ट झाली.” रशियन खेळाडूंच्या कौशल्याची तारीफ करून ते म्हणाले, “त्यामुळें या वर्षींच्या खेळांत जास्त चुरस निर्माण झाली व म्हणून सामने जास्त रंगले. त्यामुळेंच खेळांतील कौशल्यहि वाढलें. पुढील सामन्यांतदेखील रशिया भाग घेईल व सामने जास्त चुरशीचे बनवील अशी मला आशा वाटते.”

‘ऑलिंपिक सामन्यांच्या पद्धतींत कांहीं सुधारणा करणें आवश्यक आहे का? असें विचारतां ते म्हणाले, “ऑलिंपिक सामन्यांचा पसारा दिवसेंदिवस

वाढत चालला आहे. त्यामुळे सामन्यांत भाग घेणे ही फार खर्चाची गोष्ट होऊं लागली आहे. ज्यांना हा खर्च करण्याची ऐपत असेल अशीं राष्ट्रेंच या सामन्यांत भाग घेऊं शकतात. त्यामुळे आतां यापुढें नवीन कोणतेहि खेळ ऑलिंपिक सामन्यांत सामावून न घेतां खेळांची मर्यादा येथेंच घालावी. त्यायोगें वाढत्या पसाऱ्यास आळा घालतां येईल.”

यंदांच्या सामन्यांत रशियानें प्रथमच प्रवेश केला व पहिल्याच सपाट्यांत सर्वांत अधिक गुण त्यानें मिळविले. त्यामुळे रशियाचें नांव ऑलिंपिक सामन्यांत बरेंच गाजलें; म्हणून जमल्यास रशियन संघाच्या प्रमुख अधिकाऱ्यांपैकीं कोणाची गांठ घेऊन गप्पा मारण्याची संधि मिळते का, हें पाहण्याचें मीं ठरविलें. अमेरिका, ब्रिटन, जपान इत्यादि अनेक राष्ट्रांच्या प्रमुखांची व खेळाडूंची गांठ पडून सहज गप्पा मारतां आल्या. मात्र तितक्याच सहजतेनें रशियन अधिकारी व खेळाडू यांच्याशीं ओळख करून घेतां येईल असें वाटलें नाहीं.

रशियन खेळाडूंची छावणी हेल्सिंकीपासून पांच-सहा मैलांवर ओर्टेनिमी येथें इतर कॅंपासून दूर होती हें सांगितलेंच आहे. यामुळे एक प्रकारची दूरता आर्धाच निर्माण झाली होती. परंतु तरीहि त्या छावण्यांमध्ये जायचें मीं ठरविलें. कॅंपच्या आवारांत शिरतांच कम्युनिस्टप्रणीत राष्ट्रांच्या अस्तित्वाची तत्काळ जाणीव झाली. कॅंपच्या इमारतीवर स्टॅलिनचें भव्य तैलचित्र दूरवरून दिसत होतें. चीन, रुमानिया इ. राष्ट्रांच्या छावण्यांवरहि त्यांच्या प्रमुखांचें चित्र व शिवाय शेवटीं स्टॅलिनचें चित्र होतें. मीं आंत शिरलों. फारच थोड्यांना इंग्रजी समजत होतें. त्यामुळे मला दुभाषाकडे नेण्यांत आलें. रशियन छावणीच्या कचेरीत हें काम करणारी ‘मिना’ या नांवाची सुमारे २५-३० वर्षांची एक तरुणी होती. प्रथम मीं तेथें येण्याचें कारण सांगितलें व रशियन संचालकांची गांठ पडून गप्पा मारता येतील का, असें विचारलें. अर्थात् तिनें विचारलें, “काय हेतूनें गप्पा मारायच्या आहेत?” मीं म्हणालों, “एका वृत्तपत्रासाठीं या सामन्यांवर लेख लिहिण्याचें मनांत असल्यामुळे माहिती गोळा करण्यासाठीं मीं आलों आहे.”

मी वृत्तपत्राचें नांव काढतांच त्या स्त्रीचा चेहरा बदलला. अक्षरशः पोलिस तपासणी सुरू करावी तशीच वृत्ति तिनें स्वीकारली व प्रश्नांची पैर झाडली. “कोणतं वृत्तपत्र ?” मी म्हणालों, “पुण्याला ‘केसरी’ हें वृत्तपत्र आहे.” “कोणत्या भाषेंत ?” “मराठी.” “त्या वृत्तपत्राचें धोरण काय ?”—मी तिला प्रतिप्रश्न केला, “कसल्या बाबतींतलं धोरण जाणण्याची तुमची इच्छा आहे ?” ती म्हणाली, “अर्थात् राजकीय—म्हणजे तुमचं वृत्तपत्र ‘बुड्वा’ आहे का ‘डेमोक्रेट’ आहे ?” हा प्रश्न ऐकून मी थक्क झालों. खेळांच्या बाबतींतली ही मुलाखत व त्यांत राजकारणाचा कोटें व कसा संबंध येतो हें मला कळेना. पण मी उत्तर दिलें, “तें वृत्तपत्र बुड्वा आहे की डेमोक्रेट आहे हें मला माहीत नाहीं. पण त्या वृत्तपत्रांतली क्रीडा-विभागांत मी लेख लिहीन व तो लेख क्रीडाविषयाची ज्याला आवड असेल त्या प्रत्येकासाठीं असेल. मग त्याचीं राजकीय व सामाजिक मतें कशींहि असोत. तिच्या प्रश्नाला मी कलाटणी दिली हें पाहून तिनें विचारलें, “वृत्तपत्राच्या नांवाचें इंग्रजी भाषांतर सांगाल काय ?” मी म्हटलें, “लायन. (Lion)” हें नांव कां ठेवलं गेलं ?” हा पुढचा प्रश्न. मी म्हटलें, “लायन (सिंह) हें आम्ही शक्तीचें प्रतीक समजतां.”

ही तपासणी झाल्यावर ती आंत गेली व संचालकांना (ज्यांच्याशीं मला बोलायचें होतें त्यांना) भेटली. त्यांच्यांत काय बोलणें झालें हें मला ठाऊक नाहीं. पण १० मिनिटांनीं ती बाहेर आली व मला म्हणाली, “तुम्ही असं करा, तुम्हांला जे कांहीं प्रश्न विचारायचे आहेत ते एका कागदावर लिहा व उद्यां दुपारीं या वेळेस परत या. तेव्हां तुम्हांला त्या प्रश्नांचीं उत्तरे लिहून मिळतील. संचालकांची मुलाखत होऊं शकणार नाहीं.” अर्थात् रशियासंबंधीं जास्त माहिती मिळवावी एवढाच माझा हेतु होता. म्हणून प्रत्यक्ष मुलाखत झाली नाहीं तरी प्रश्नांचीं उत्तरे मिळालीं तरी त्यांत समाधान मानावें म्हणून मी कांहीं प्रश्न लिहून दिले. प्रश्नांच्या खाली वृत्तपत्राचें नांव व माझें नांव लिहिण्यास मला तिनें सांगितलें.

दुसऱ्या दिवशीं मी पुन्हां गेलों. दारांतच निना भेटली व प्रश्नांचीं उत्तरे घेण्यास आलों आहे असें मी तिला सांगितलें. ती म्हणाली, “तुम्ही येथेंच उभे राहा. मी आंत जाऊन कागद घेऊन येते.” दारांतून आंत येऊन

चसायला सांगायची साधी नम्रताहि तिनें दाखविली नाही. त्या ठिकाणीं मी जवळ जवळ अर्धा तास उभा होतो. माझ्या समोरून निना अनेक वेळां आत-बाहेर गेली. पण प्रश्नांचीं उत्तरें देण्याचें तर बाजूलाच ; पण नुसती माझी दाखलगिरी घेण्याचेंहि तिला सुचलें नाही. शेवटीं कंटाळून प्रश्नांचीं उत्तरें देण्याची त्यांना इच्छा नाही असें समजून मी परत फिरलों. मला माझ्या प्रश्नांचींहि उत्तरें मिळूं शकलीं नाहीत. रशियन लोकांनीं हेल्सिंकीला आपल्या-भोंवतीं एक प्रकारचें गूढतेचें वातावरण निर्माण केलें होतें. कोणांतहि ते भिसळत नव्हते. त्यांच्या अलिप्ततेविषयीं मी हेल्सिंकीला अनेकांकडून ऐकलें होतें. परंतु दुदैवानें मलाहि तोच कटु अनुभव आला. यशाबरोबर जर रशियनांनीं खिलाडू वृत्ति दाखवली असती तर त्यांचें यश अधिक खुलून दिसलें नसतें का ?

ऑलिंपिक सामन्यांपैकीं बहुतेक सगळे सामने आतां संपले आहेत. आतां सामन्यांचा समारोप व बक्षीस-समारंभ एवढे महत्त्वाचे कार्यक्रम उरले आहेत. त्यांची माहिती पुढील पत्रांतून कळवीन.

कळावें. ती. नाना व सौ. आई यांना शिरसाष्टांग नमस्कार.

तुझा,

भाऊ

* * *

पत्र २४ वें

ऑलिंपिक सामने

(बक्षीस-समारंभ व समारोप)

॥ श्री ॥

हेल्सिंकी, दि. ४ ऑगस्ट, १९५२.

प्रिय उषास शुभाशीर्वाद.

येथील ऑलिंपिक सामने संपले व बक्षीस-समारंभाचा नयनरम्य सोहाळा पार पडला. बक्षीस-समारंभाचा हा प्रसंग फारच हृदयस्पर्शी असतो. त्या वेळेस केवळ एका व्यक्तीचाच गौरव होत नसून ज्या राष्ट्रांतील ती व्यक्ति असेल त्या राष्ट्राचाहि सन्मान होतो. कोणत्याहि चढाओढीचा निर्णायक

सामना झाला की तत्काळ त्या स्पर्धेचा बक्षीस-समारंभ उरकून घेण्यांत येतो. पहिल्या तीन क्रमांकांना बक्षीसें असतात. प्रथम एका प्लॅटफॉर्मवर लिघे जण उभे राहतात. पहिला क्रमांक मध्यभागी, दुसरा त्याच्या उजव्या बाजूस व तिसरा पहिल्याच्या डाव्या बाजूस. पहिल्याला उभें राहण्यास उच्चासन दिलेले असते. नंतर दूरध्वनिक्षेपकावर त्या तिघांची नांवे व त्यांच्या राष्ट्रांची नांवे सांगतात. टाळ्यांच्या कडकडाटांतच पहिल्यास सुवर्णपदक, दुसऱ्यास रौप्यपदक व तिसऱ्यास ब्रॉन्झचे पदक दिले जाते. नंतर सर्व प्रेक्षक उभे राहतात व बॅंडवर ओळीने त्या तीन राष्ट्रांची राष्ट्रगीते म्हटली जातात आणि त्याच वेळी त्या तीन राष्ट्रांचे ध्वज वर चढविले जातात. पहिल्यांदा पहिल्या आलेल्या राष्ट्राचा, नंतर दुसऱ्या आलेल्या व शेवटी तिसऱ्याचा. राष्ट्रगीत चालू असतांनाच त्या त्या राष्ट्राचा ध्वज ध्वजस्तंभावर फडकावला जातो. त्या प्रसंगाचा मान राखून सर्व जण स्तब्धतेने उभे राहतात, हे पाहून कोणत्याहि राष्ट्राच्या घटकास अभिमानाचे भरते येईल.

ह्या सामन्यांचा समारोप-समारंभ दि. ३ ऑगस्टला सायंकाळी ७ वाजतां झाला. या वेळी छोटासाच पण फारच परिणामकारक कार्यक्रम आंखला होता. सत्तर हजारांच्या वर प्रेक्षकसमूहानें सारा स्टेडियम नुसता गच्च भरून गेला होता. सैनिकी बॅंडवादन चालू असतांना प्रत्येक राष्ट्राचे दोन प्रतिनिधि—एकाच्या हातात त्या राष्ट्राचा ध्वज असे—एका ओळीत एका पाठोपाठ एक एक चालत आले. सर्वांत अग्रभागी ऑलिंपिक सामन्यांचा उगम असलेल्या ग्रीसचा ध्वज होता व सर्वांत शेवटी फिनलंडचा. विजेच्या गुण-फलकावर (इलेक्ट्रिक स्कोअर बोर्डवर) निरनिराळ्या चार भाषांत पुढील मजकूर होता—

“ Great is to triumph —
greater for noble combat ”

नंतर फिनिश राष्ट्रगीत झाले व फिनलंडचा राष्ट्रध्वज चढविण्यांत आला. पाठोपाठ १९५६ साली ऑस्ट्रेलियांत पुढील सामने भरणार म्हणून ऑस्ट्रेलियन ध्वज फडकाविला जाऊन त्या राष्ट्राचें राष्ट्रगीत झाले. नंतर श्री. एडस्ट्रोम (इंटरनॅशनल ऑलिंपिक एक्झिक्यूटिव्ह कमिटीचे अध्यक्ष) यांनी छोटेंसे पण

फारच सुंदर भाषण केलें आणि हे जगप्रसिद्ध सामने संपल्याचें त्यांनीं जाहीर केलें. विशेषतः आभारप्रदर्शन थोडक्यांत केल्यावर ते म्हणाले,

“ १५ वे ऑलिंपिक सामने संपल्याचें मी आतां जाहीर करतो. यानंतर चार वर्षांनीं हे सामने मेलबोर्न येथें भरणार आहेत. त्या वेळीं प्रत्येक देशांतील युवकांनीं तेथें जमावें अशी माझी त्यांना विनंती आहे. सर्वांची आनंदी वृत्ति व स्नेहभाव यांच्या बळावरच ऑलिंपिकची ज्योत ही अधिक तेजानें, धैर्यानें व सन्मानानें तेवत राहिल व त्यांतून मानवतेचें चिरसौख्य निर्माण होईल अशी आशा मी या प्रसंगां व्यक्त करतो. ”

त्या धीरगंभीर शांततेत त्यांच्या भाषणाचे निनाद सर्व ऑलिंपिक स्टेडियमभर घुमले. त्याच वेळीं ऑलिंपिकची सतत जळणारी ज्योत विझवली गेली. ऑलिंपिकचा श्वेत ध्वज (पांढरा शुभ्र रंग व त्यावर पांच गोल एकांत एक अडकवलेले असे—पांच खंडे एकत्र दाखविण्यासाठी) खाली उतरवण्यांत आला.

श्री. एडस्ट्रॉम यांनीं ऑलिंपिकचा ध्वज हेल्सिंकीचे मेयर श्री. रीडमन यांना अर्पण करून तो १९५६ सालापर्यंत हेल्सिंकीच्या टाऊन हॉलमध्ये ठेवण्याची विनंती केली. पांच तोफांची सलामी झाली. त्यानंतर सुमार तीनशें गायकांनीं एका सुरांत ऑलिंपिक सामन्यांचें स्तोत्र (ऑलिंपिक हिम) म्हटलें.

नंतर प्रत्येक राष्ट्रांतील दोन खेळाडूंची रांग हातांत उंच निशाणें फडकावीत स्टेडियमभोंवतीं प्रदक्षिणा करून स्टेडियमच्या बाहेर गेली. त्या वेळेला गुणदर्शक फलकावर ‘अधिक वेगानें, अधिक उंच व अधिक बलवान्’ (Faster, Higher, and Stronger) या अर्थार्ची ‘ Citius, Altius, Fortius ’ हीं अक्षरें झळकत होती. खेळाडूंची रांग अदृश्य होत होती तेव्हां प्रेक्षकांनीं टाळ्यांचा कडकडाट केला. नंतर फिनिश राष्ट्रगीत होऊन हा समारंभ संपला.

लोक घोरोघरीं परतत होते. परंतु रस्त्यानें जातांना पुनः पुनः मार्गे वळून पाहत होते. ऑलिंपिक स्टेडियमचा उंच मनोरा त्यांना दिसत होता, परंतु त्यावर सतत जळणारी ज्योत विझली होती. आतां १९५६ पर्यंत त्या ज्योतीचें दर्शन होणार नाही अशी रक्खर त्यांना बोंचत असलेली स्पष्ट दिसत होती.

हेल्सिंकीला मी मुख्यतः ऑलिंपिक सामने पहायला म्हणून आलों होतो, तें काम झालें. इथून मी आजच डेन्मार्कमधील कोपेनहेगन या गांवीं जाणार आहे.*

ती. नाना व सौ. आई यांना शि. सा. नमस्कार.

तुझा,
माऊ

★ ★ ★

पत्र २५ वें

डेन्मार्कचा प्रथम परिचय

॥ श्री ॥

कोपेनहेगन, (डेन्मार्क) दि. ६ ऑगस्ट १९५२.

प्रिय उषास सप्रेम आशीर्वाद.

सोमवार, दि. ४ रोजी हेल्सिंकीहून कोपेनहेगनला येण्यासाठी मी निघणार होतो. हेल्सिंकीच्या ऑलिंपिक बंदरांतून आमची बोट दुपारी तीन वाजतां सुटणार होती; म्हणून मी अडीच वाजतां घक्यावर येऊन बोटीत चढलों. बोटीचें नांव फ्रेडरिकस हॅवन. ही बोट डॅनिश होती; फ्रेडरिकस हॅवन हें डेन्मार्कच्या उत्तरेस असलेलें एक छोटें बंदर आहे.

हेल्सिंकीचे ऑलिंपिक सामने संपल्यामुळें या बोटीवर परत जाणाऱ्यांची खूप गर्दी होती. विशेषतः डॅनिश संघाचे सर्व खेळाडू याच बोटीवर होते. तसेंच डेन्मार्क, जर्मनी ऑस्ट्रिया, इ० अनेक देशांतील अनेक लोक आपापल्या देशांत परत जात होते. शिवाय माझ्यासारखे कांहीं प्रवासी जातां जातां आणखी कांहीं देश पाहावे या हेतूनें प्रवास करीत होते. या सर्वांमुळें बोट खच्चून भरली होती. हिंडाफिरायलाहि जागा थोडी होती. सामानाची तर

* ऑलिंपिक सामन्यांसंबंधी हे तीन लेख प्रथम **केसरी** वर्तमानपत्रांत ऑगस्ट व सप्टेंबर १९५२ मध्ये प्रसिद्ध झाले होते.

ही गर्दी ! शिवाय ऑलिम्पिक खेळांसाठी आणलेल्या मोटारी, दहा-बारा घोडे इत्यादींचीहि वर्णी या बोटीवरच लागली होती. या सर्वांमुळे बोट वेळेवर सुटणें अवघड होतें. त्यांत परत तीन वाजतां अतोनात पर्जन्यवृष्टि सुरू झाली. माझ्या हेल्सिंकीच्या वास्तव्यांत मला सर्व दिवस कडक ऊन लाभलें होतें. फक्त नेमका निरोप देण्याच्या वेळीं विजांचा चमचमाट, मेघांचा गडगडाट व मुसळधार पाऊस ! त्यामुळे बोटीवर सामान चढवितांना थोडा त्रास झाला, या सर्वांमुळे बोट सुटण्यास सायंकाळचे पावणेसहा वाजले. वास्तविक सोमवारीं दुपारीं तीन वाजतां निघाल्यावर बुधवारीं सकाळीं सातच्या सुमारास बोट कोपेनहेगनला पोंचायला हवी होती. परंतु आधींच बोट उशिरां निघाली; त्यांत परत सामानानें गच्च भरलेली. त्यामुळे कोपेनहेगनला पोंचण्यास दुपारचे अडीच वाजले.

हेल्सिंकी—कोपेनहेगन हा प्रवास मात्र फारच मजेंत झाला. मंगळवारचा सारा दिवस व बुधवार सकाळ एवढा वेळ आम्हीं बोटीवर काढला. सोमवारीं निघतांना पाऊस काय पडला असेल तेवढाच. नंतर हवा फारच उत्तम होती. निरभ्र आकाश, कडक ऊन व निळा समुद्र असें मोठें प्रसन्न वातावरण होतें. बाल्टिक समुद्र फारच शांत होता. बोट मुळींच हालली नाही. त्यामुळे वेळ मजेंत गेला.

प्रवास उत्तम होण्याचें आणखी एक कारण म्हणजे ऑलिंपिक सामने संपून अनेक देशांचे प्रवासी आपापल्या मायभूमीला परत जात होते. त्यामुळे नाना प्रकारच्या गप्पांना ऊत आला होता. वातावरणांत एक प्रकारचा जिवंत-पणा निर्माण झाला होता. माझ्या अनेक डॅनिश लोकांशी ओळखी झाल्या. त्यांच्याशीं मारलेल्या गप्पांमुळे डेन्मार्कविषयीं खूप नवीन माहिती मिळाली व डेन्मार्कमध्ये पाऊल टाकण्यापूर्वी डेन्मार्क कसा आहे याची पूर्ण कल्पना आली.

बोटीवर ज्यांच्याशीं माझा परिचय झाला त्यांत बेन्टी या नांवाच्या माझ्या डॅनिश मैत्रिणीचा उल्लेख केला पाहिजे. आमची भेट आदल्या दिवशीं हेल्सिंकींत झाली होती. हेल्सिंकीच्या रस्त्यांतून आदल्या दिवशीं भटकतांना एका हिंदी इसमाची गांठ पडली. हेल्सिंकीला फारच थोडे हिंदी लोक आले होते. त्यामुळे त्या गृहस्थानें मला थांबवून हिंदींत भाषण करायला सुरवात

केली. मी त्यांना इंग्रजीत उत्तर देऊन म्हणालों, “ मी हिंदी आहे. पण मला हिंदी तितकं चांगलं बोलतां येत नाही. म्हणून मी इंग्रजीत बोलतों याचा राग मानूं नका. ” तेव्हां ते मला इंग्रजीत म्हणाले, “ तुम्ही कुठले ? ” मी म्हणालों, “ पुण्याचा. ” ते गृहस्थहि महाराष्ट्रीयन होते. त्यांचें नांव शंकर जाधव. ते इंग्लंडमध्ये विद्यार्थी असून माझ्याप्रमाणेंच ऑलिंपिक सामने पाहायला आले होते. हेल्सिंकीला हिंदी लोक कमी, त्यांत मराठी बोलणारे तर फारच कमी. आमच्या थोडा वेळ गप्पा झाल्या. त्यांच्याबरोबर एक स्त्री होती. ते म्हणाले, “ यांची ओळख करून देतो. यांचें नांव मिसेस् बेन्टी पेडर्सन. या डॅनिश असून कोपेनहेगनला राहतात. या व मी कोपेनहेगनहून हेल्सिंकीला बरोबर आलों. बोटीवर आमची ओळख झाली. ” मी त्यांना म्हणालों, “ मी कोपेनहेगनला उद्यां जाणार आहे. ” ती म्हणाली, “ मीहि उद्यांच जाणार आहे. ” दोघांचीहि बोट एकच होती. अर्थात् आम्ही सर्वजणच गडबडीत होतो. म्हणून बोलणें जास्त वेळ होऊं शकलें नाही. पण जातां जातां ती म्हणाली, “ उद्यां आपण बोटीवर भेटूंच. ”

बेन्टीची व माझी पहिली भेट हीच. त्यानंतर बोटीवर चढल्यावर पंधरा मिनिटांच्या आंतच तिची पुन्हां गांठ पडली. या वेळीं आम्ही दोघेहि मोकळे होतो. त्यामुळें गप्पा सुरू झाल्या. मी डेन्मार्कविषयी खूप प्रश्न विचारून घेतले. तिनें सांगितलेली व मी अन्य ठिकाणांहून मिळविलेली त्या देशाविषयीची माहिती मला पुढें चांगली उपयोगी पडली.

डेन्मार्क हा युरोपांतील सर्वांत लहान देश असून त्याचें क्षेत्रफळ सुमारे साडेसोळाहजार चौरस मैल म्हणजे स्कॉटलंडच्या निम्म्यानें आहे. डेन्मार्क हा देश निरनिराळ्या सुमारे पांचशें लहान मोठ्या बेटांनीं व्यापलेला आहे. मुख्य बेट जटलंड हें असून तें जर्मनीशीं दक्षिणेस जोडलेलें आहे. या बेटाची व्याप्ति डेन्मार्कच्या ३ भागाइतकी आहे. यानंतर महत्त्वाचें बेट झीलंड हें होय. या बेटावर डेन्मार्कच्या राजधानीचें शहर कोपेनहेगन (डॅनिश भाषेंत Kobenhavn) हें वसलेलें आहे. अर्थात् पांचशें बेटापैकीं फक्त शंभर बेटांवरच मनुष्यवस्ती आहे. दळणवळणाच्या साधनांना या बेटांमुळें थोडासा अडथळा आलेला आहे. परंतु एका बेटावरून दुसऱ्या बेटावर जाण्यास बोटीची नेहमीं रहदारी चालू असते. कांहीं बेटें रेल्वेचे मोठे पूल बांधून जोडलेली आहेत. विशेषतः

कोपेनहेगन हें शहर एका बेटावर असल्यामुळें तेथून इतर युरोपशी बोटीनेंच संबध ठेवावा लागतो. डेन्मार्कची लोकसंख्या सुमारे चाळीस लक्ष आहे. त्यापैकी दहा लक्ष एकट्या कोपेनहेगनमध्येच आहे.

डेन्मार्कचा इतिहास पाहूं गेल्यास १७ व्या शतकाच्या प्रारंभापासून १९ व्या शतकाच्या मध्यापर्यंत तेथें अनियंत्रित राजसत्ताच होती. परंतु १८४९ सालीं ७ वा फ्रेड्रिक या राजानें लोकांना कांहीं अधिकार दिले व त्यामुळें आज डेन्मार्कचा राज्यकारभार हा लोकनियुक्त पार्लमेंट व राजा यांच्यामार्फत चालतो. डॅनिश पार्लमेंटला त्या भाषेंत रिग्जडॅग (Rigsdag) म्हणतात. पार्लमेंटचे दोन भाग आहेत. एक कनिष्ठ सभागृह, त्यांत १४९ सभासद; आणि दुसरें वरिष्ठ सभागृह, त्यांत ७६ सभासद आहेत. १९१५ पासून स्त्रियांना मतदानाचा हक्क मिळाला. वयाची २५ वर्षे पूर्ण असलेल्या प्रत्येक व्यक्तीला मतदानाचा हक्क आहे. सोशल डेमोक्रेट, कॉन्झर्व्हेटिव्ह, लिबरल (शेतकऱ्यांच्या हिताकडे पाहणारा) व रॅडिकल हे प्रमुख राजकीय पक्ष आहेत.

डॅनिश भाषेचें स्वीडिश व नॉर्वेजियन भाषांशी बरेंच साम्य आहे. डॅनिश भाषेंत दोन नवीन अक्षरें आढळतात. तीं इंग्रजीत नाहीत. एक 'डबल ए' (a a) लिहितांना 'a°' आणि दुसरें 'o-e diphthong' लिहितांना 'ø' असें लिहितात. विशेषतः 'ø' हें अक्षर पुष्कळ शब्दांत आढळतें. त्याचा उच्चार 'अ' असा करतात. (o-e diphthong) म्हणजे ओ-ई या अक्षरांचें संयुक्त लेखन.) डॅनिश वाङ्मयांत जगप्रसिद्ध अशी एकच व्यक्ति आढळते. ती म्हणजे हॅन्स अँडरसन. अँडरसननें पुष्कळ रम्य कथा (Fairy Tales) लिहिल्या आहेत व त्यांचीं भाषांतरे जगांतील प्रमुख भाषांतून झालेलीं आढळतात. त्याचा जन्म ऑडेन्सी या शहरीं १८०५ सालीं झाला. वास्तविक हा चांभाराचा मुलगा, पण आपल्या वाङ्मयानें त्यानें पुष्कळ कीर्ति संपादन केली.

अशा प्रकारें बेन्टीनें मला बरीच अमोल माहिती सांगितली. आमच्या गप्पा होत आहेत तेवढ्यांत जेवणाची घंटा झाली. मी व बेन्टी जेवायला निघालों. डॅनिश अन्न घेण्याची माझी ही पहिलीच वेळ. त्यामुळें बेन्टीकडून डॅनिश जेवणाची माहिती मी विचारून घेतली.

डेन्मार्कमध्ये अन्न भरपूर असते. मात्र ते इंग्लंडच्या मानाने फार महाग आहे. डॅनिश लोक सकाळी न्याहारी (ब्रेकफस्ट) घेतात. त्यास ते मॉर्गन मॅड असे म्हणतात. कॉफी व पाव हीच फक्त न्याहारी; मात्र पावाचे निरनिराळे प्रकार असतात. गव्हाचे पाव, रायचे पाव असे विविध प्रकारचे पाव न्याहारीच्या वेळी असतात. पावाबरोबर लोणी असते. लोण्यासाठी डेन्मार्कची ख्यातीच आहे. लोणी भरपूर व उत्तम मिळते. डेन्मार्कमध्ये चीजसुद्धा चांगला मिळतो. तो ताजा असल्याने त्याला एक प्रकाची गोडी असते. वास्तविक इंग्लंडमध्ये असतांना मला चीज मुळीच आवडत नसे. परंतु बोटीवर मी खास डॅनिश चीज खाल्ला व तो मला मनापासून आवडला. न्याहारीला अंडी पाहिजे असल्यास मिळू शकतात. त्या वेळी 'मॉर्गन' पूर्ण मागवायची; ती साधारण तीन शिलिंगांस मिळते.

त्यानंतर लंच दुपारी १२ ते १ चे दरम्यान घ्यायची. लंचला डॅनिश भाषेत फ्रूकोस्ट (Frokost) म्हणतात. लंचचे वेळी सॅडविचेस खाण्याची पद्धत आहे. त्यांना डॅनिश भाषेत स्मरब्रड (Smørrebrød) म्हणतात. स्मरब्रड हे डेन्मार्कचे राष्ट्रीय अन्न म्हणण्यास हरकत नाही. दोन पावांच्यामध्ये मच्छी, कोंबडी, मटन, अंडी, चीज, बटाटे वगैरेपैकी काही तरी एक घालायचें. त्यास स्मरब्रड म्हणतात. हे फारच उत्तम लागतात. असे चारपांच स्मरब्रड खाऊन वर कॉफी अगर दूध प्यायले की पोटभर लंच होऊ शकते. या स्मरब्रडचे प्रस्थ डेन्मार्कमध्ये फार आहे. अशा लंचला पांचसहा शिलिंग पडतात.

त्यानंतर दुपारी चार वाजतां चहा व केक्स घेतात. निरनिराळे उत्तम केक मिळतात. चहा दोन शिलिंगांत होतो.

दिवसांत सगळ्यांत महत्त्वाचें जेवण म्हणजे सायंकाळी साडेसहाचें; त्याला मिडडॅग (Middag) म्हणतात. सूप, मच्छी, मांस व एखादा गोड पदार्थ हे जेवणास असतात. अशा जेवणास सहा ते आठ शिलिंग सहज पडतात. मात्र कोठल्याहि रेस्टॉरंटमध्ये आपण गेलों तरी पदार्थ मागवितांना सांभाळूनच मागवावे लागतात. कारण किंमत जास्त असली तरी पदार्थ भरपूर असतात व एका वेळी सर्व पदार्थ संपविणे अवघड जातें. १० ते १५ टक्के सर्व्हिस चार्ज (टिप) पडतो. इंग्लंडमध्ये तो बिलांत आकारत नाहीत. आपणहून तो घ्यायचा असतो. पण युरोपांत बहुतेक सर्व देशांत बिलांतच

सर्विहस चार्जचा आकार लिहून बिल पुढे करतात. यामुळे निराळी बक्षिती घायची गरज पडत नाही.

नोंवेंत घोड्याचें मांस खाणारे लोक मला आढळले. पण डेन्मार्कमध्ये तें सहसा कोणी खात नाहीत. भाज्या खायची पद्धत डेन्मार्कमध्ये विशेष प्रचलित नाही. गाई, मेंढ्या, ससे इ. सार्ठीच भाज्या असतात असें समजतात.

डेन्मार्कचें राष्ट्रीय पेय म्हणजे बिअर. बिअरचा एक खूप मोठा कारखाना—कार्ल्स बर्ग ब्रुअरी—कोपेनहेगनला असून जगांत सर्वांत मोठा बीअरचा कारखाना म्हणून त्याची ख्याति आहे. ती बघण्यास मिळते व पाहून झाल्यावर तुम्हांस हवी तेवढी बिअर पिण्यास देतात आणि ती—सुद्धां फुकट !

डेन्मार्कमध्ये चहा—कॉफी पिण्याची पद्धत आहे. कॉफी तितकीशी चांगली नसते. चहा दुधाशिवाय प्यावा लागतो. दूध भागितल्यास मिळतें. मात्र चहा फारच सौम्य असतो. त्यामुळे दुधाशिवाय पिण्यास तो कडू लागत नाही. दूध मात्र उत्तम व स्वस्त मिळतें. दूधकेंद्रं सर्वत्र आढळतात.

अशा प्रकारें अनेक तऱ्हेची माहिती बेन्टीकडून ऐकत ऐकत रात्रीचें जेवण झालें. थोडा वेळ समुद्राची हवा चाखून मी झोंपायला गेलों. झोंप्याची व्यवस्था एका खोर्लीत १५—१६ लोकांची होती. कारण ऑलिंपिक सामन्यांमुळे गर्दी झाली होती. तरी पण कोणाची कुरकुर नव्हती. जो तो दुसऱ्याची सोय होईल अशा सावधगिरीनें वागत होता.

मंगळवारचा संबंध दिवस समुद्रावरच गेला. मंगळवारीं नारळीपौर्णिमा होती. नारळीपौर्णिमेला समुद्राची पूजा करतात. माझा तर सारा दिवस समुद्र-प्रवास झाला. निरनिराळ्या लोकांशीं डेकवर ओळखी होऊन गप्पा झाल्या. विशेषतः श्री. हयर यांची विशेष ओळख झाली. डेन्मार्कमध्ये लहान मुलांची निगा घेणाऱ्या कांहीं संस्था आहेत व अशा एका संस्थेंत ते काम करतात. डेन्मार्कमधील सामाजिक सुधारणांची व सोयींची माहिती मला होती. पण यासंबंधीं जास्त माहिती त्या संस्था प्रत्यक्ष पाहून मिळवितां आली तर बरें होईल असें मीं सुचविल्यावर श्री. हयरनीं मोठ्या आनंदानें मला कांहीं संस्था कोपेनहेगनला दाखविण्याचें कबूल केलें. “ गुरुवारीं तीन वाजतां आपण भेटूं व मग मी तुम्हांला दोन-तीन संस्था दाखवीन ” असें त्यांनीं कबूल केलें.

बोटीवर असतांनाच माझी आणखी एक काळजी दूर झाली. कोपेनहेगनला माझी राहण्याची सोय झाली नव्हती. विद्यार्थी-संघानें (Students' Union) "तुमची व्यवस्था आम्ही कदाचित् करूं शकूं" असें मोघम आश्वासन दिलें होतें. पण नक्की कांहींच नव्हतें. थॉम्स कुकमार्फत एखाद्या हॉटेलांत जमतें का हें बाघण्याचा प्रयत्न केला होता. पण ऑलिंपिकच्या गर्दीमुळें सर्व हॉटेल्स आधींच भरलीं होती. त्यामुळें तेथेंहि शिरकाव होऊं शकत नव्हता. 'ट्रॅव्हल ब्यूरो' म्हणून एक संस्था कोपेनहेगनला आहे. तिच्या कचेरींत स्वतः जाऊन त्यांच्यामार्फत कांहीं सोय झाली नाही तर मग नाइलाजानें कोपेनहेगनचा मुक्काम सोडून तडक हँबुर्गला जायचें मी ठरविलें होतें.

बेन्टीनें मला सहज विचारलें, "कोपेनहेगनला तूं कुठें राहणार आहेस?" "अजून सोय झाली नाही. तेथें गेल्यावर पाहूं," असें मी म्हणालों. तेव्हां ती मला लगेच म्हणाली. "मग तूं असं कर. तूं माझ्या घरांच रहायला चला. आमचं घर खूप मोठं आहे. त्यांत तुझी सहज सोय होईल." तिच्या आदरातिथ्याचें मला फार नवल वाटलें. मी सुरवातीस आढेवेढे घेतले. पण तिनें फारच अगत्यानें आग्रह करून तिच्या घरां माझी राहाण्याची सोय केली व त्यामुळें माझी एक मोठी काळजी दूर झाली.

बुधवारीं दुपारीं ११॥-१२ पासूनच डेन्मार्कचा किनारा दिसूं लागला. लहानसहान बेटें आसपास दिसतात. दुपारीं २-२॥ च्या सुमारास बोट बंदरांत शिरली. बंदरांत प्रवेश करण्यापूर्वीं हॅन्स अँडरसन या लेखकाच्या रम्य-कथांतील 'छोटी मत्स्यकन्या' (The Little Mermaid) हा पुतळा प्रथम दृष्टीस पडतो. एका दगडावर मत्स्यकन्या बसली असून समुद्रांतून जाणाऱ्या-येणाऱ्या जहाजांकडे ती पाहत आहे असें वाटतें.

बोटींतून धक्क्यावर उतरल्यावर पासपोर्टतपासणी, कष्टमची तपासणी हे ठराविक विधि झाले. मग आम्ही रस्त्यावर आलों. बेन्टीचा भाऊ आफ्ली मोटार घेऊन आला होता. आम्ही त्या मोटारींत बसलों. समोरच राजवाडा होता. सन १७५० च्या सुमारास हा बांधण्यांत आला. राजाचा मुक्काम कोपेनहेगनला असेल तेव्हां तो तेथेंच राहातो. बाहेरच्या चौकांत पांचव्या फ्रेड्रिकचा घोड्यावर बसलेला पुतळा आहे. कोपेनहेगनच्या सर्व पुतळ्यांमध्ये

हा पुतळा अधिक सुंदर आहे अशी ह्याची ख्याति आहे. राजवाड्याबाहेर रक्षक होते. त्यांचा पोषाख आकर्षक होता.

कोपेनहेगनचें बंदर पूर्व बाजूला तर बेन्टीचें घर पश्चिम टोंकाला. त्यामुळें मोटारींतून कोपेनहेगनच्या मध्यभागांतून चक्कर झाली व आम्ही तिच्या घरीं आलों. बेन्टीचा फ्लॅट हा एका उंच घरांत तिसऱ्या मजल्यावर आहे. पांच-सहा खोल्या असून त्यांपैकीं तीन खोल्या बेन्टीच्या आईकडे आहेत. दोन खोल्या व एक स्वयंपाकघर बेन्टी व तिचे यजमान यांच्याकडे आहेत. तिची आई सध्यां घरीं नव्हती. आपल्या खेड्यांतील घरीं ती कांहीं दिवस राहायला गेली होती. बेन्टीचे यजमान सैन्यांत नोकरीला आहेत. त्यांचें नोकरीचें ठिकाण कोपेनहेगनपासून शंभर मैल दूर आहे. बेन्टीचा भाऊ शेजारच्या घरांत राहतो. त्यामुळें एवढ्या मोठ्या फ्लॅटमध्ये मी व बेन्टी असे दोघेच होतो.

दुपारचा चहा झाल्यावर मी व बेन्टी बाहेर जाण्यास निघालों. प्रथम कोपेनहेगनच्या मध्यभागांतील टिव्होली नांवाच्या बगीच्यांत आम्ही गेलों. कोपेनहेगनला उत्तरेकडील पॅरिस म्हणतात; त्याची साक्ष पटते. टिव्होली हा बगीचा कोपेनहेगनचें वैभवच आहे. विशेषतः रात्री दिव्यांचा लखलखाट झाल्यावर त्याची शोभा अधिकच खुलून दिसते. सर्वत्र निरनिराळ्या रंगांचे दिवे दिसतात. झाडांवरहि दिवे ठेवले आहेत. बगीच्यांत मोठमोठालीं रेस्टॉरन्ट्स असून तीं दिव्यांच्या माळांनीं सुशोभित केलेलीं आहेत. कांहीं इमारती पौर्वात्य पद्धतीच्या—घुमट व चार भिनार अशा—तर कांहीं चिनी घरांप्रमाणें आहेत. करमणुकीचीं साधनें अनेक आहेत. सरोवरांवर दिव्यांचा प्रकाश दिसतो. तेथें थयथय नाचणारीं कारंजीं आहेत. नृत्यगृहे, संगीतगृहे, पॅन्टोमाईन्स म्हणजे अभिनय-गृहे इत्यादींमुळें वातावरणांत एक प्रकारचा रंगेलपणा भासतो. कित्येक लोक मजा करीत इकडे तिकडे हिंडतांना दिसतात.

हा बगीचा १८४३ सालीं तयार केला व तेव्हांपासून वीस कोटींच्यावर लोक या बगीच्यांत येऊन गेले आहेत. निरनिराळ्या उघड्यावरच्या रेस्टॉरन्ट्समधून लोक खातपीत असतात व जीवनांतील आनंद उपभोगीत असतात.

या बगीच्याजवळ टाऊनहॉल स्ववेअर हा चौक आहे. तें कोपेनहेगचे एक मध्यवर्ती ठिकाण समजलें जातें. रहदारीमुळें हा भाग फार गजबजलेला असतो. चौकाच्या एका कोंपऱ्यांत टाऊन हॉलची उंच इमारत आहे. समोर सुप्रसिद्ध ड्रेगन कारंजें, आग्नेय दिशेस एका उंच स्तंभावर तीन लोक डेन्मार्कचे राष्ट्रीय वाद्य वाजवीत आहेत असा पुतळा, वायव्येस कोंपऱ्या-वरच्या घरावर आधुनिक वायुभारमापक यंत्र बसविलेले—असें या चौकांत मोठें मनोहर दृश्य पहायला मिळतें.

रात्री बारा वाजेपर्यंत आम्ही टिव्होली उद्यानांत भटकलों. उद्यां येथें आणखी कांहीं गोष्टी पाहणार आहे.

माझ्या या प्रवासांत रोज नवी माणसें, नवी दृश्ये व नवे प्रदेश पाहायला मिळतात. रोज येणारे अनुभवहि नवनवे असतात. रोज नवता धारण करणाऱ्या रमणीयतेचें रूप पहायला मिळतें.

येथें मी अजून दोन-तीन दिवस थांबणार आहे. पुढें जर्मनीस जाणार आहे. तत्पूर्वी येथील हकीकतीचें एक पत्र पाठवीनच.

मी क्षेम आहे. माझी कोणत्याहि प्रकारची काळजी करूं नये.

ती. नाना व सौ. आई यांना शिरसाष्टांग नमस्कार.

तुझा,
भाऊ

★ ★ ★

पत्र २६ वें

डेन्मार्कमधील कांहीं वैशिष्ट्यपूर्ण संस्था

॥ श्री ॥

कोपेनहेग, दि. ८ ऑगस्ट, १९५२.

प्रिय उषा,

गुरुवारी (दि. ७ ला) बेन्टीबरोबर येथील दोन सुप्रसिद्ध म्यूझियमस पाहिल्या. बर्टेल थॉरव्हाल्डसन (Bertel Thorvaldsen) हा डेन्मार्कचा प्रसिद्ध शिल्पकार सन १७७० ते १८४४ च्या काळांत होऊन गेला. त्याच्या व त्याच्या शिष्यांच्या कलाकृति थॉरव्हाल्डसन वस्तुसंग्रहालयांत ठेवल्या आहेत.

डेन्मार्कचा थॉरव्हाल्डसन व नॉर्वेचा वि्हग्लंड यांच्या कलेंत फरक आढळला. वि्हग्लंडने आपल्या कृति मानवी भावना रंगविण्यासाठी उपयोगांत आणल्या तर थॉरव्हाल्डसनने आपल्या शिल्पकृतींना फक्त कला एवढ्या दृष्टीने महत्त्व दिले आहे. कोपेनहेगनची दुसरी म्यूझियम म्हणजे आर्ट गॅलरी—चित्रकला प्रदर्शन—ती पाहिल्यावर प्राचीन व अर्वाचीन डॅनिश चित्रकलेची कल्पना येते.

डॅनिश हस्तकौशल्याचें एक कायमचें प्रदर्शन, चित्रकलेचें कार्ल्सबर्ग गिल्डटॉटेक हें प्रदर्शन, नॅशनल म्यूझियम वगैरे आणखी कांहीं प्रेक्षणीय म्यूझियम्स येथें आहेत. पण त्या पहायला मला वेळ मिळाला नाही. पाहण्यासारख्या इमारती म्हणजे लॉ कोर्ट, कॅथेड्रल, युनिव्हर्सिटी बिल्डिंग, चर्च ऑफ ट्रिनिटीचा ११६ फूट उंचीचा राऊंड टॉवर आणि ख्रिश्चनबर्ग पॅलेस नांवाची पार्लमेंटची इमारत. यांखेरीज फुलांचा बाजार व कालव्याच्या कांठी होड्यांवर भरणारा मच्छीचाजार हींहि ठिकाणें पाहण्यासारखी आहेत.

कोपेनहेगनची सायकलीसाठीं ख्याति फार. रस्त्यांतून सर्वत्र सायकली दिसतात. गर्दीतून वाट काढून सायकल पुढें चालविण्यांत पुणेंकरांइतकेच लोक कुशल दिसतात.

येथें नव्या व जुन्या अशा दोन्ही स्थापत्यविद्येचे नमुने आढळतात. विशेषतः स्ट्रोगेट या भागांत अरंद रस्ते व उतरत्या छपरांचीं उंच-खोलांकी घरे अजूनहि दृष्टीस पडतात. ४ था ख्रिश्चन या राजाच्या काळांत (सन १५८८ ते १६४८) रोझेनबर्ग किल्ला व राऊंड टॉवर या दोन गोष्टी बांधण्यांत आल्या. कोपेनहेगनच्या नवीन भागांत मात्र सर्व आधुनिक पद्धतीचीं घरे दिसतात. रेडिओ हाऊस, मत्स्यालय (अक्वेरियम), पोलिस स्टेशन, ग्रॅन्ड्विग मेमोरियल चर्च या सर्व इमारती १९ व्या—२० व्या शतकांतील आहेत. कोपेनहेगनमध्ये अनेक इमारतींवर मनोरे आहेत. आकाशांत जिकडे तिकडे मनोरेच मनोरे दिसतात. त्यामुळें या शहरास मनोर्यांचें शहर (City of Towers) म्हणायला हरकत नाही.

येथील बहुतेक सर्व कुटुंबें फ्लॅट्समध्ये राहात असल्याचें दिसतें. खूप मोठाल्या इमारती असून त्यांत अनेक फ्लॅट्स आहेत. कुटुंबास खाजगी जीवन व्यवस्थित कंठतां येईल अशा सर्व सुखसोयीहि आहेत. कोपेनहेगनचें आणखी एक वैशिष्ट्य म्हणजे येथें शहराचे भाग क्रमशः पाडलेले आहेत.

आपण पुणे - १, पुणे - २ असें म्हणतो. पण येथे कोपेनहेगन-अ, कोपेनहेगन-ब असे भाग आहेत.

दुपारी तीन वाजतां श्री. हयर यांच्याशी भेट ठरली होती. त्याप्रमाणे त्या वेळी त्यांची गांठ पडली. डेन्मार्कमध्ये शिशु-संगोपन-संस्था अनेक आहेत. अशी एक संस्था दाखविण्याचें त्यांनी कपूल केलें होतें. त्यांनी मला एका शिशु-कल्याण-गृहांत (Child Welfare Institution मध्ये) नेलें. या संस्थेचा पत्ता ' Gardstedet 57, Copenhagen ' असा आहे. कोपेनहेगन नगरपालिकेनें ही संस्था ६ मार्च, १९५० रोजी उघडली. संस्थेची इमारत तीन मजली असून मोठी आकर्षक आहे. इमारतीची जागा ६७० चौरस फूट असून क्रीडांगण वगैरेसाठी १६५७ चौरस फुटांचें मोकळें आवार आहे. ही संस्था ' कोपेनहेगन महानगरपालिकेच्या तिसऱ्या विभागा ' च्या (The Third Department of the Corporation of Copenhagen च्या) कक्षेंत येते ; व शिशु-कल्याण तपासणीखात्याची (Inspectorate of Child-Welfare ची) देखरेख या संस्थेवर असते. कामाच्या सोईसाठी या संस्थेचे तीन विभाग पाडले आहेत :-

पहिला विभाग - ' दि डे नर्सरी ' :- याच्या प्रमुख चालिका मिस् सी. लार्सन ह्यांची व माझी ओळख झाली. त्यांनी मला शाळेच्या निरनिराळ्या भागांत नेऊन कामकाज दाखविलें. यांत फक्त अडीच ते तीन वर्षे वयापर्यंतचे मुलगे व मुली असतात. विशेषतः स्त्रिया कामावर गेल्यावर त्यांच्या मुलांची काळजी घेण्यासाठी ही शाळा आहे. सकाळी कामावर जाण्यापूर्वी स्त्रिया आपल्या मुलांना येथें आणून सोडतात. प्रथम मुलांचे घरचे कपडे काढून त्यांच्या अंगावर संस्थेचे कपडे चढविले जातात. आम्ही गेलों तेव्हां तेंथ सुमार पन्नास मुलें होती. त्यांना आंघोळ घालणें, खाऊं घालणें, तीं रडूं लागलीं तर त्यांचें समाधान करणें इ. सर्व कामें अकरा स्त्रिया करतात. त्यांपैकीं नऊ स्त्रियांची त्याच इमारतींत राहण्याची सोय आहे. दोन स्त्रिया गांवांत राहतात. आठवड्याची फी १० क्रोनर म्हणजे १० शिलिंग किंवा साडेसहासात रुपये. मुलांना दूध व अन्न संस्थेमार्फत पुरविलें जातें. कामावरून सायंकाळीं घरीं परत जातांना स्त्रिया आपलीं मुलें तेथून घेऊन जातात. कांहीं स्त्रियांना आपलीं मुलें रात्रीहि तेथें ठेवावीं असें वाटलें तर तशीं तेंथें सोय आहे.

दुसरा विभाग—किंडरगार्टनः— याच्या प्रमुख चालिका मिस् कॅरेन लार्सेन यांनी मला सर्व माहिती सांगितली. तीन ते सात वर्षे वयाच्या मुलांसाठी ही शाळा आहे. शाळेत ६६ मुलें असून ५ स्त्रिया शिक्षिका म्हणून काम करतात. २२ मुलांचा एक असे तीन वर्ग केले आहेत. प्रत्येक वर्गाला एक स्वतंत्र खोली, कपडे ठेवण्याची जागा व स्नानगृह आहे. शिवाय सर्वांना मिळून एक जेवणाची खोली आहे. फी आठवड्यास ६ ते ९ क्रोनरपर्यंत—मुलांच्या पालकांच्या उत्पन्नाप्रमाणे—असते. त्यांत मुलांना जेवणहि मिळते. जेवण्यास एक वेळची उत्तम लंच व दुपारी दूध असते. स्मरब्रड (म्हणजे पाव व लोणी) मुलांनी घरून आणून त्या दुधाबरोबर खायचा. दुपारी मुलांना विश्रांति मिळावी म्हणून झोपण्याची व्यवस्था असते. हीं मुलें मुख्यतः खेळत असतात; चित्रांच्या साहाय्याने त्यांना शिक्षणाचे पाठहि देतात. एखाद्या बाईने आपल्या दोन्ही मुलांना पाठवले तर तिला फीची सवलत मिळते. पहिल्या मुलास ६ क्रोनर, दुसऱ्यास ४॥ क्रोनर, (तिसऱ्यास ३ क्रोनर) अशी उतरती फी असते. डे नर्सरी व किंडरगार्टन सकाळी ६॥ ते सायंकाळी ५॥ पर्यंत उघडी असतात. किंडरगार्टनचा आणखी एक प्रकार असतो—तीन ते सात वर्षे वयाची जीं मुलें दुबळ्या मनोवृत्तीचीं (नव्हंस) किंवा बंडखोर वृत्तीचीं (नॉटी) असतात त्यांची देखील स्वतंत्र सोय कांहीं शाळांतून होते. अशा ठिकाणी काम करणाऱ्या शिक्षिकांना बाल-मानस-शास्त्राचें चांगलें ज्ञान असणें आवश्यक असते. भी पाहिलेल्या किंडरगार्टन विभागांत अशी सोय नव्हती. पण इतर कांहीं शाळांतून तशी सोय आहे असें मिस् के. लार्सेन म्हणाल्या.

तिसरा विभागः— फावल्या वेळांत करण्याच्या व्यवसायाचें केंद्र (Home for spare-time occupation). ही संस्था शाळेत जाणाऱ्या मुलांसाठी आहे. जीं मुलें दिवसां शाळेत जातात त्यांना इतर वेळीं करमणुकीचें साधन म्हणून या केंद्राचा उपयोग होतो. हीं केंद्रे सकाळीं ८ ते सायंकाळीं ५ पर्यंत उघडी असतात. अर्थात् मुलें सर्व काळ केंद्रांत नसतात. शाळेंतून उरेल त्या फावल्या वेळांत तीं येथें येतात. अर्शा १०० मुलें या केंद्रांत आहेत. फी आठवड्याला दीड क्रोनर असते. येथें येणाऱ्या मुलांना केंद्रातर्फे फक्त दूध

पुरवले जाते. पाव व सँडविचेस त्यांनी आपापल्या घरून आणायचे असतात. ७ ते १४ वयोमर्यादेतील मुलें येथें घेतात. दोघे शिक्षक व दोघी शिक्षिका अशी चार माणसें येथें काम करतात.

याशिवाय १२ ते १८ वर्षे वयाच्या मुलांसाठी एक 'संध्या-मंडळ' (Evening Club) या शिशु-संगोपनग्रहास जोडलेलें आहे. हें मंडळ अर्थात्च फक्त सायंकाळीं उघडें असतें. २५ ओर (५२) म्हणजे १/४ क्रोनर फी एका संध्याकाळला पडते. परंतु मुलांची ती संध्याकाळ गप्पा, खेळ, गायन, वादन इत्यादि कार्यक्रमांत मजेंत जाते.

अशा तऱ्हेची ही संस्था मीं येथें पाहिली. अशा अनेक संस्था कोपेन-हेगनमध्ये व डेन्मार्कच्या इतर भागांत आहेत. या संस्थांचें काम निश्चित यशस्वी होत आहे; व त्यांची संख्या दिवसेंदिवस वाढत आहे. प्रत्येक संस्थेंत भरपूर संख्येनें बाळगोपाळ येतात. या योजनेची यशस्विता मुलांच्या चेहऱ्यां-वरून कळते. डे नर्सरींतील अडीच वर्षांपर्यंतचीं हीं बालकें सदा हंसतमुख व खेळकर दिसतात. त्यांच्या आया त्यांच्याजवळ नसूनहि तीं आनंदी दिसतात. किंडरगार्टनमधील मुलें ३ ते ७ वयाचीं—थोडीशी समजशक्ति येत चाललेलीं; पण मीं किंडरगार्टनमध्ये पाऊल टाकतांच हीं निरागस बालकें माझ्याभोंवतीं जमा झालीं. मी परका आहे हें त्यांच्या लक्षांत आलें. माझ्याशीं बोलण्याचा त्यांचा प्रयत्न चालू होता. आपल्याला डॅनिश भाषा येत नाही याचें मला कधीं दुःख झालें असेल तर त्या वेळीं. मला त्या मुलांशीं बोलतां आलें असतें तर केवढें सुख लाभलें असतें ! माझा कॅमेरा पाहून मुलें माझ्याभोंवतीं जमा झालीं. तुम्ही आमचा फोटो काढणार आहां का, असा एकच गिळ्या त्यांनीं केला. तीं काय म्हणत आहेत तेंच मला प्रथम कळेना. पण भिस् लासेननीं त्यांचें म्हणणें मला सांगितलें. मीं लगेच त्या मुलांचा एक फोटो काढला. फोटो काढून होतो न होतो तोंच आंतून एक ५ वर्षांची मुलगी धांवत आली व म्हणाली, "तुम्ही सर्वांचा फोटो काढला, पण मी आंत होतें म्हणून माझा फोटो त्यांत आला नाही ! " तिच्या धिटाईचें मला कौतुक वाटलें. मग मीं तिचा एकटीचा फोटो काढला. तिचें नांव लीला (Leala). तिला तर मीं कधींच विसरणें शक्य नाही. या संस्थांचें काम यशस्वी रीतीनें चालतें याचा एकच पुरावा म्हणजे फोटोच्या वेळची तिची आनंदी मुद्रा !

ही संस्था पाहून झाल्यावर आणखी एका सामाजिक संस्थेत (Social Institution मध्ये) श्री. ह्यर मला घेऊन गेले. ज्या मुलांच्या माता आजारी आहेत अशा मुलांसाठी ही संस्था आहे. दोन ते चार वर्षे वयाचीं मुलें या शाळेत असतात. घरी आईच्या आजारपणामुळें त्यांची आबाळ होऊं नये म्हणून सरकारतर्फें त्यांची सोय होते. येथें दहा स्त्रिय चाळीस मुलांची निगा घेत असल्याचें दृश्य पाहायला मिळालें. या संस्थेचीं माहितीपत्रकें व कांहीं फोटो श्री. ह्यरनीं मला दिले. नंतर आम्ही गांवांत गेलों, चहा घेतला, व मीं श्री. ह्यर यांचे आभार मानून त्यांचा निरोप घेतला.

बेन्टीची व माझी गांठ बोटीवरच पडली होती. तत्पूर्वीं आमची ओळखहि नव्हती. त्यामुळें मी तिच्या घरीं उतरणार आहे याची तिला पूर्वाकल्पना नव्हती. गुरुवारीं सायंकाळीं तिला कोपेनहेगनपासून २५-३० मैलांवर कांहीं कामासाठीं जायचें होतें. तेथून ती शनिवारीं परत येणार होती. काम महत्त्वाचें होतें. आधींपासून योजना आंखली होती. त्यामुळें तिला बेत रद्द करतां येईना. म्हणून तिनें घराच्या सर्व किल्ल्या मजजवळ देऊन सारें घर माझ्या स्वाधीन केलें. मीं गुरुवारची रात्र व शुक्रवारचा संबंध दिवस आणि रात्र एकट्यानेंच त्या घरीं काढली. शनिवारीं सकाळीं उजाडतांच मी कोपेनहेगन सोडणार होतो. बेन्टी शनिवारीं दुपारीं परत येणार होती. त्यामुळें मीं डेन्मार्क सोडण्यापूर्वीं आमची पुन्हां भेट होणेंहि शक्य नव्हतें. वास्तविक मी परदेशी मुशाफीर, आमची ओळखसुद्धां दोन दिवसांचीच ; पण सारें घर माझ्या स्वाधीन करून तिनें मला एकट्याला आपल्या घरांत राहूं दिलें ! केवढा हा विश्वास ! खरोखर मला फार नवल वाटलें. आणि हें सारें तिनें कशासाठीं केलें तर एका हिदी मुलाशीं भैत्री असावी एवढ्यासाठीं. निरोप घेतांना तिनें मला बजावलें, “ ओळख विसरायची नाहीं हं ! आणि पत्रव्यवहारहि चालू ठेवायचा. नमस्ते ! ”—डॅनिश लोक किती आदरातिथ्य करतात याची साक्ष या एका गोष्टीवरून पटण्याजोगी आहे.

शुक्रवारीं मला डेन्मार्कमधील एक लोकशाळा (Folk High School) पाहण्याची संधि मिळाली. या संस्थेसंबंधीं बरीच हकीगत मीं हिंदुस्थानांत असतांनाच ती. नानांच्या तोंडून ऐकली होती. अशी एखादी शाळा मला पाहायला मिळाली तर बरें, असें मी बेन्टीला म्हणालों. तेव्हां तिनें गांवाला

जाण्यापूर्वी ती शाळा मला पाहायला मिळेल अशी व्यवस्था केली. कोपेनहेगनच्या उत्तरेस सुमारे २२ मैलांवर हिलेरड या गांवीं अशी एक शाळा आहे. सकाळी ९-१८ च्या गाडीने मी कोपेनहेगन सोडले व १०-१५ ला हिलेरडला पोचलों. प्रथम त्या शाळेत फोन केला. शाळा-प्रमुखांनी तो घेतला. शाळा बघण्याची माझी इच्छा असल्याचे मी त्यांना सांगितले. त्यावर ते फोनवरून म्हणाले, “अगदी आनंदाने दाखवू. तुम्ही लंचलाच येथे या. लंच झाल्यावर आमचे एक शिक्षक तुम्हांला सर्व शाळा दाखवतील व सगळी माहिती सांगतील.” त्याप्रमाणे मी शाळेत गेलों. शाळेंतील एक शिक्षक श्री. विल्यम नीलसेन यांनी लंच झाल्यावर मला सर्व शाळा दाखविली व माझ्या प्रश्नांची समाधानकारक उत्तरे दिली. शेवटी त्यांनी या लोकशाळेची माहिती देणारी पुस्तके व चित्रे मला दिली. त्यांनी सांगितलेली माहिती मनोरंजक व उपयुक्त आहे. तिचा सारांश असा:—

लोकशाळांच्या कल्पनेचा जनक एन्. एफ. एस्. ग्रंडव्हिग् (१७८३-१८७२) हा होय. त्याच्या मते मुलांना धंदे-शिक्षण व जीवनोपयोगी ज्ञानाचे शिक्षण लहानपणी देण्यापेक्षा मुलांना जीवनांत पदार्पण करून आयुष्याचा थोडाफार प्रत्यक्ष अनुभव घेतल्यावरच ते त्याला देण्यांत जास्त फायदा आहे. डेन्मार्कमध्ये ७ ते १४ या वयांत शिक्षण सक्तीचे आहे. त्यानंतर बहुतेक विद्यार्थी शेतकाम किंवा इतर व्यवसाय करतात. त्या क्षेत्रांत त्यांनी ४ वर्षे काम केल्यावर त्यांना प्रौढत्व प्राप्त होते. यानंतर त्यांना जीवनोपयोगी शिक्षण दिल्यास त्याचा जास्त उपयोग होईल. या कल्पनेचा पुरस्कार ख्रिश्चन कोल्ड याने केला. (त्याचा काळ १८१६-७० हा होय.) १८४४ साली अशी पहिली शाळा उघडण्यांत आली. वयाची १८ वर्षे पूर्ण झाल्यानंतरच या शाळेंत प्रवेश मिळू शकतो. जगाचा व विशेषतः डेन्मार्कचा इतिहास, अंकगणित, नागरिकशास्त्र, आरोग्य, वाङ्मय व व्यायाम हे येथे सक्तीचे विषय असून शेती, चित्रकला, धार्मिक शिक्षण, अर्थशास्त्र, आणि स्त्रियांसाठी शिवणकाम व भरतकाम हे ऐच्छिक विषय आहेत. ज्या वेळी या शाळा निघाल्या त्या वेळी ८० टक्के लोक शेतीत होते व साधारणपणे नोव्हेंबर ते एप्रिल या महिन्यांत शेतकऱ्यांना कामाची स्वस्थता असे. त्यामुळे १ नोव्हेंबर ते १ एप्रिल या अवधीत शाळा भरत. शिबाय स्त्रियांना १ मे ते १ ऑगस्ट या कालांतहि

शिक्षण मिळे. विद्यार्थ्यांना व्यावसायिक शिक्षण तर द्यावयाचेंच, पण त्यांचें व्यक्तिमत्त्व वाढवून डेन्मार्कचा एक आदर्श नागरिक बनविण्यासाठी जें ज्ञान आवश्यक आहे तेंहि द्यावयाचें. जगाच्या रोजच्या व्यवहाराची माहिती नागरिकाला असावी व डॅनिश संस्कृतीचा अभिमान त्याला वाटावा यासाठी इतिहास व नागरिकशास्त्र हे विषय अभ्यासक्रमांत ठेवले आहेत. सर्व अभ्यासक्रम डॅनिश भाषेंतच असल्यामुळें डॅनिश भाषेचा अभिमान जागृत होईल. त्याचप्रमाणें देशाचे हे घटक एकत्र राहत, एकत्र जेवत व एकत्र अभ्यास करून गप्पा मारीत; त्यामुळें राष्ट्रीय वृत्ति त्यांच्यांत बाणत असे. म्हणूनच या शाळांतून राष्ट्राची जबाबदारी उत्तम तऱ्हेनें पेलणारे नागरिक निर्माण झाले. आज डेन्मार्कमध्ये अशा १०० शाळा असून त्यांतून ५००० विद्यार्थी दरवर्षी शिक्षण घेत आहेत. शिक्षणाची फी दरमहा १७० क्रोनर (सुमारें १७० शिलिंग) आहे. त्यांत राहण्याचा व जेवणाचा खर्च येतो. जर विद्यार्थ्यांच्या पालकांचें उत्पन्न कमी असेल तर सरकारांतून मदत होऊ शकते. सरकार जास्तीत जास्त ३ मदत करते.

व्यक्तींनी किंवा संस्थांनी सर्व शाळा खाजगी रीतीनें चालविलेल्या आहेत. पण त्यांना सरकारी मदत मिळते. शिक्षकांचा अर्धा पगार सरकार देतें. इमारतीच्या दुरुस्तीसाठी ३० टक्के खर्च सरकार देतें व शिक्षणाच्या साहित्याचा (पुस्तकें ३०) ३० टक्के भाग सरकारकडून मिळतो. १८ वर्षांच्या आंत प्रवेश मिळत नाही. साधारणपणें २०-२१ वर्षे वयाचीं मुलें शाळेंत येतात. क्वचित् २८-३० वर्षे वयाच्या तरुणतरुणीहि आढळतात. सुटीमध्ये साप्ताहिक वर्ग भरवले जातात. लहानपणीं जे लोक या शाळांतून शिकून गेले त्यांच्या उजळणीचे वर्ग म्हणून हे वर्ग भरतात. मी तेथें गेलों तेव्हां असाच एक वर्ग चालू होता. ४०-४५ वर्षे वयाचे सुमारें २०० स्त्रीपुरुष या वर्गासाठीं आले होते.

या विद्यालयांची यशस्विता निराळी सांगायला नकोच; कारण या योजनेची जगभर स्तुति होत आहे. श्री. नीलसेन यांनीं मला शाळेच्या पद्धतीतला एक दोष सांगितला. ज्या वेळीं या शाळा निघाल्या त्या वेळेस डेन्मार्कमध्ये ८० टक्के लोक शेतीत होते. त्यामुळें त्या वेळीं साहजिकच अशा शाळांतून शेतकरी अधिक असत. या शाळा प्रमुखत्वे शेतकऱ्यांसाठीं असत.

पण आतां परिस्थिति बदलली आहे. सध्यां शेतींत फक्त २६ टक्के लोक आहेत. उद्योगधंद्यांची वाढ झाली आहे. पण अजूनहि या शाळांतून शेतकरीच जास्त येतात. इतर व्यवसायांतील लोकांना या शाळा आपल्यासाठीं आहेत असें वाटत नाही. वास्तविक या धंदेशाळा असल्या तरी त्या शेतीप्रमाणेच इतर उद्योगधंद्यांसाठींहि आहेत. प्रत्येक धंद्यांतील व्यक्तीला त्याच्या धंद्याचें शिक्षण तर द्यायचेंच, पण त्यापेक्षांहि त्याला उत्कृष्ट नागरिक बनविण्याच्या दृष्टीनें जें शिक्षण आवश्यक आहे तेंहि द्यायचें असें या शाळांचें धोरण आहे. तें अजून सर्व नागरिकांच्या लक्षांत येत नाही, एवढाच या पद्धतींत दोष राहिला आहे.

शाळेच्या इमारतीपासून ८-१० मैलांवर एक दुग्ध-केंद्र (डेअरो फार्म) आहे. तेथें विद्यार्थींची सफर होती. डेअरी फार्मसाठीं डेन्मार्क प्रसिद्ध आहे. शाळेचे मुख्याध्यापक मला म्हणाले, “ या विद्यार्थ्यांच्याबरोबर तुम्हांला जायचें असेल तर तुम्ही जाऊं शकतां.” —केवढी मोठी संधि आली होती ! पण या सहलीस गेल्यास रात्री ७ पर्यंत कोपेनहेगनला परत येणें शक्य नव्हतें ; आणि मला तर सायंकाळीं ५ च्या आंत कोपेनहेगनला येणें जरूरीचें हातें. दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं ६ च्या गाडीनें मी हँबुर्गला जाणार होतों. त्यासाठीं सायंकाळीं ५ च्या आंत थॉम्स कुकच्या कचेरींत तिकिट रिझर्व्ह करायचें होतें. ती कचेरी ५ ला बंद होते. डेन्मार्कचें डेअरी-फार्म पाहण्याची संधि हुकली. याची हळहळ वाटली.

हिलेरडला एक सुप्रसिद्ध राजवाडा आहे. त्याचें नांव फ्रेड्रिक्सबर्ग स्लॉट. एक तासभर राजवाडा पाहण्याइतका मला वेळ होता. “ हा राजवाडा पाहिल्याशिवाय हिलेरडहून परतू नकोस ” असें बेन्टीनें मला बजावलें होतें. ४ था ख्रिश्चन या राजाच्या कारकीर्दींत (१६०२-२०) हा राजवाडा बांधण्यांत आला. त्यानंतर १९ व्या शतकांत त्याची बरीच दुरुस्तीहि झाली. निरनिराळें फर्निचर, चित्रें, दिवे, इत्यादींनीं अनेक खोल्या सजविल्या होत्या. विशेषतः राजवाड्यांत एक प्रार्थनामंदिर असून तें प्रेक्षणीय आहे. १००१ पाइप्ट असलेलें १६१२ सालीं बनविलेलें ऑर्गन (एक वाद्य) तेथें आहे.

हिलेरडच्या ईशान्येस १५ मैलांवर एल्मीनोर हें गांव आहे. तेथें क्रोन-बर्ग हा किल्ला असून त्याच किल्ल्यांत शेक्सपिअरच्या हॅम्लेट नाटकाची कथा

घडलेली आहे. या किल्ल्याच्या प्रांगणांत आंग्ल नट-नर्तीनीं हॅम्लेटचे अनेक प्रयोग केले आहेत. पण मला वेळ अजीबात नव्हता म्हणून नाइलाजानें त्या शहरास जाण्याची कल्पना रद्द करावी लागली व मी कोपेनहेगनला परतलों.

डॅनिश लोकांसंबंधीं चार शब्द लिहायला हवेत. मिसेस् बेन्टी व मिस्टर हयर या डॅनिश व्यक्तींची व माझी बोटीवरच ओळख झाली, पण त्या दोघांनीं हि कमालीचें अगत्य दाखविलें. हिलेरडला लोकशाळा दाखविण्याची जी आस्था तेथील शिक्षकांनीं दाखविली तीहि प्रशंसनीयच आहे. डॅनिश लोकांशीं थोडा जरी संबध आला तरी लगेच जेवणाचें नाहीं तर चहाचें आमंत्रण मिळालेंच म्हणून समजा. पुष्कळ डॅनिश लोकांना इंग्रजी येतें, त्यामुळें भाषेची अडचण पडत नाहीं. शाळेंत जाणाऱ्या प्रत्येक मुलाला आपल्या मातृभाषेव्यतिरिक्त इंग्रजी, फ्रेंच व जर्मन या भाषा शिकविल्या जातात. शिवाय स्वीडिश व डॅनिश या भाषांत बरेंच साम्य असल्यामुळें बहुतेक डॅनिश लोकांना स्वीडिश भाषा येतेच.

वृत्तपत्रवाचनाची दांडगी आवड डेन्मार्कमध्ये दिसते. डॅनिश लोक हे फार नम्र वृत्तीचे आढळतात. दोघे जण भेटले कीं हॅट काढून एकमेकांस अभिवादन करतील व हस्तांदोलन करतील. स्टेशनमास्तर अगर पोलिस यांचा उल्लेख हेर (Herr म्हणजे श्रीयुत) असा करतात. जसें, हेर स्टेशन-मास्तर, हेर पोलिसमन.

कोपेनहेगनमध्ये उघड्यावरील रेस्टॉरंट्स अनेक आढळतात. खूप रंद अशा फूटपाथवरील अर्ध्या भागावर रेस्टॉरंटच्या खुर्च्या टाकलेल्या असतात. त्यांतून लोक बिअरचे ग्लासच्या ग्लास फस्त करीत गप्पा मारतांना आढळतात. पण इंग्रजी वातावरणांत वावरणाऱ्या प्रेक्षकांना या गोष्टीचें नवल वाटतें.

उद्यां मी माझा इथला मुक्काम हालवून जर्मनीस जाणार आहे. युद्ध-पूर्वकालीन जर्मनी व युद्धोत्तरकालांतील जर्मनी यांतील स्थित्यंतर जाणण्याची मला तीव्र इच्छा आहे. त्याविषयींचे माझे अनुभव पुढील पत्रांतून कळवीनच. ती. नाना व सौ. आई यांना शिरसाष्टांग नमस्कार.

तुझा,

भाऊ

पत्र २७ वें

युद्धोत्तर जर्मनी

॥ श्री ॥

हँबुर्ग (जर्मनी), दि. १० ऑगस्ट, १९५२.

प्रिय उषास सप्रेम आशीर्वाद.

शनिवार दि. ९ ला सकाळीं सहाच्या 'स्कॅडिनेव्हीयन हॉलंड एक्सप्रेसनें' मी कोपेनहेगन सोडून जर्मनीस येणार होतो. पहांटे पावणेपांचला उठणें आवश्यक होतें. घरांत मी एकटाच होतो. त्यामुळें जाग येईल कीं नाही याची शंकाच होती. पण बेन्टीनें कोणाला तरी सांगून ठेवलें होतें ; व पावणेपांचला टेलिफोनची घंटा वाजण्याची सोय झाली होती. टेलिफोनच्या गजरानें मी जागा झालों. प्रातर्विधि उरकून घर बंद करून घराच्या किल्ल्या मिसेस् बेन्टीनें सांगितल्याप्रमाणें शेजारच्या बिन्हाडकरूकडे देऊन निघालों. गाडीला फारशी गर्दी नव्हती. कोपेनहेगन ते कोर्सर हा प्रवास दीड तासाचा झाला. कोर्सर येथें झीलंड बेट संपतें. मध्यें एक मोठी खाडी आहे. ती चारपांच मैल रुंद आहे. मग दुसरें बेट फ्युनेन लागतें. या दोन्ही बेटांना जोडणारा पूल नाही. त्यामुळें गाडीतून खाली उतरावें लागलें व बोटीनें ही खाडी ओलांडावी लागली. ●खाडी ओलांडण्यास दीड तास लागला ; व दुसऱ्या टोंकास निबर्ग येथें पोचलों. तेथें पुन्हा दुसऱ्या गाडीत बसलों. या गाडीत जागा रिझर्व्ह करणें भाग असतें. गर्दी नसते पण एक क्रोनर देऊन रिझर्व्हेशन होतें. तें आधीं केलें नाही तरी चालतें. गाडीत बसल्यावरहि पैसे वसूल करून घेतात. फ्युनेन व जटलंड या बेटांना जोडणारा असा एक रेल्वेचा पूल आहे. हा प्रेक्षणीय पूल ओलांडून जटलंडमध्ये प्रवेश केल्यावर फ्रेड्रीशिया हें गांव लागलें. पावणे अकरा वाजतां गाडीनें हें स्टेशन सोडलें व साडेबारा वाजतां पॅडबर्ग या सरहद्दीच्या गांवीं आलों. पासपोर्टवर डेन्मार्क सोडल्याचें नमूद करण्यांत आलें. कस्टमची तपासणी झाली पण बॅगज उघडण्याची पाळी आली नाही. एकच्या सुमारास पॅडबर्ग सोडल्यावर डेन्मार्कची हद्द संपली. थोड्याच वेळांत फ्लेन्सबर्ग या जर्मन हद्दीतील पहिल्या शहरी गाडी येऊन दाखल झाली. एके

काळीं जगाला आव्हान देणाऱ्या देशांत आपण आलों ही भावना एकदम मनांत येऊन गेली.

जर्मनीची भौतिक शास्त्रांतील प्रगति सर्वश्रुत आहे. स्थापत्यशास्त्राचें कौशल्य जर्मनींत प्रवेश केल्यावर थोड्याच काळांत नजरेस आलें. जर्मनींतील कील कालवा हा सर्वांना ऐकून माहीत आहे. डेन्मार्कभोंवतीं वळसा घालून जहाजें नेण्याचा त्रास वांचावा म्हणून हा कालवा खणण्यांत आला. त्या कालव्यावर एक प्रेणक्षीय पूल आहे. खूप उंच (खालून जाणाऱ्या जहाजांना अडथळा होऊं नये म्हणून) व खूप लांब असा हा पूल आहे. तो पाहण्यासाठीं डब्यांतील सारे लोक उठून खिडकीजवळ आले. कांचेच्या खिडक्या वर करून माना बाहेर काढून लोक पाहत होते.

बरोबर साडेतीन वाजतां गाडी हँबुर्गच्या स्टेशनांत शिरली. हँबुर्गच्या विद्यार्थी-मंडळामार्फत (Students' Union) माझी तेथें राहण्याची सोय होणार होती. मंडळाचा फोननंबर मजजवळ होता. एका जर्मन गृहस्थाच्या मदतीनें प्रथम मीं तेथें फोन केला. तेथील चिटणिसानें फोन घेतला. आमचा पत्रव्यवहार अगोदर झालाच होता. त्यामुळें लगेच त्यांनीं मला अमुक अमुक ट्रूमनें आमच्या कचेरींत या असें सांगितलें. त्याप्रमाणें मीं तेथें गेलों. बहुतेकांना इंग्रजी समजतें. त्यामुळें हा पत्ता शोधून काढण्यास मुळांच त्रास झाला नाहीं. चिटणिसांनीं मला हँबुर्गचा नकाशा आणि जर्मनींत व विशेषतः हँबुर्गला बघण्यासारखें काय आहे याचीं माहितीपत्रकें दिलीं. नंतर डॉ. व मिसेस् सीव्हेर्स या जर्मन कुटुंबाचा पत्ता दिला व तेथें माझी राहण्याची सोय झाल्याचें सांगितलें. हें घर जवळच होतें; म्हणून मी चालतच गेलों. मिसेस् सीव्हेर्स माझी वाटच पाहत होत्या. हंसतमुखानें त्यांनीं माझें स्वागत केलें. त्यांना इंग्रजी बोलतां येत होतें व बोललेलें समजतहि होतें. पण पुष्कळ दिवसांची संवय नसल्यामुळें त्या कचरत होत्या, एवढेंच. त्यांनीं माझी डॉ. सीव्हेर्स यांच्याशीं ओळख करून दिली. ते हँबुर्ग हायकोर्टाचे जज आहेत. त्यांचा मुलगा हा जवळजवळ माझ्याएवढाच असेल. तो विकिलीच्या धंद्यांत पडला होता. याशिवाय त्यांचे एक मित्र डीटर लाऊएन्स्टाईन हेहि सध्यां त्याच घरांत राहत होते. ते मूळचे बर्लिनचे, पण काहीं कामासाठीं दोन-तीन महिन्यांपुरते हँबुर्गला आले होते. गेल्याबराबेर या सर्वांची व माझी

ओळख झाली. ऑलिंपिक सामने संपवून माझ्या इंग्लंडच्या वाटेवर तीनचार दिवस जर्मनीत घालवून जर्मनीविषयी जास्त माहिती समजून घेण्याच्या दृष्टीने मी येथे आलों असें मी त्यांना सांगितलें. विशेषतः लाऊएन्स्टाइन हे फारच अगत्यशील गृहस्थ वाटले. त्यांचें वय पन्नाशीच्या आसपास असेल. ते म्हणाले, “चला तर मग, आपण हँबुर्गमध्ये फेरफटका मारून येऊं. मला संध्याकाळचा वेळ मोकळाच आहे. मी तुम्हांला सर्व माहिती सांगतो.” मला पाहिजे होतें तेंच मिळालें. एका अनुभवी जर्मन गृहस्थाची सोबत मिळाली. आम्ही सायंकाळीं ५ वाजतां बाहेर पडलों ते रात्री ११ ला परत आलों. हँबुर्ग शहराचा भाग तर पाहिलाच पण त्याशिवाय जर्मनीतील गेल्या १०-१२ वर्षांतील घडामोडींची इत्थंभूत हकिकत ऐकायला मिळाली. माझ्या प्रश्नांची श्री. लाऊएन्स्टाइन यांनीं सविस्तर उत्तरें दिलीं आणि त्याचरोबरच इतर आनुषंगिक माहितीहि सांगितली. त्याशिवाय ‘जर्मन फेडरल मिनिस्ट्री फॉर द मार्शल प्लॅन’ या खात्यानें प्रसिद्ध केलेल्या ‘गेट वे टु जर्मनी’ या पुस्तिकेवरून मला जास्त आंकडेवार माहिती मिळाली. ही सर्व माहिती एकत्रित करून पुढीलप्रमाणें मांडतां येईल.

राजकीय दृष्ट्या जर्मनीचे चार तुकडे झाले असले तरी सर्व मिळून जर्मनीचा आकार हा सुमारे १३६॥ हजार चौरस मैल भरेल. एकूण लोकसंख्या अंदाजे ६ कोटी ८० लक्ष आहे. जर्मन सरहद्द ही निरनिराळ्या नऊ राष्ट्रांनीं वेढलेली आहे.

भौगोलिक दृष्ट्या जर्मनीचे तीन भाग पडतात. उत्तरेचा सखल प्रदेश, मध्यवर्ती डोंगराळ प्रदेश व दक्षिणेस आल्प्स पर्वताजवळचा प्रदेश. सृष्टि-सौंदर्याच्या दृष्टीने उत्तरेच्या सखल प्रदेशांत पाहण्यासारखें कांहीं नाहीं. मात्र सर्व प्रवास बहुतेक याच भागांतून झाला. या प्रदेशांतून एम्स, वेसर, एल्ब, ओडर या चार महत्त्वाच्या नद्या वाहतात. त्यामुळे उत्तर भागांत प्रसिद्ध बंदरे वसली आहेत. शेती व उद्योगधंदे यांचें मिश्रण या भागांत बरेंच आढळतें. शेतकरी एकीकडे जमीन नांगरतो असें दिसेल तर पाठीमागच्या बाजूस कारखान्याच्या धुराड्यांतून धूर निघतांनाहि दिसेल. रूर हा प्रदेश वायव्येस असून तो उद्योगधंद्यांसाठीं प्रसिद्ध आहे.

मध्यवर्ती डोंगराळ प्रदेशांत सृष्टीची विविधता आढळते असें म्हणतात. माती व दगड यांची भिन्नता आढळते व म्हणून भूगर्भशास्त्रज्ञांचें या भागाकडे विशेष लक्ष केंद्रित झालें आहे.

दक्षिणेकडील आल्प्सच्या उंच भागांतून प्रसिद्ध डॅन्यूब नदी वाहते. या प्रदेशांत कांहीं उत्कृष्ट सरोवरे आहेत. या भागांत प्रवाशांची गर्दी असते.

जर्मनीचा व्हाइन हा नद पश्चिम भागांतून वाहत जातो. यास 'जर्मन नद्यांचा पिता' (Father of German Rivers) असें म्हणतात. या नदाच्या कांठच्या 'कृष्णारण्य' (Black Forest) या भागांत व त्यापेक्षांहि उत्तरेस फारच रम्य वनश्री आहे. दोन्ही बाजूंस उंच पर्वत व त्यांच्या उतारावर द्राक्षांचे मळे, लहान लहान शहरे व या सर्वांच्या पुढें ठाकलेलें सृष्टिसौंदर्य असें मोठें नयनरम्य वातावरण तेथें आढळतें. मला तेवढासा वेळ नसल्यामुळें त्या भागांत जातां आलें नाहीं.

हवेच्या दृष्टीनें जर्मनी हिवाळ्यांत खूप थंड व उन्हाळ्यांत खूप ऊष्ण असतो, असें मला सांगण्यांत आलें. पण मी गेलों तेव्हां हवा बरीच सौम्य वाटली. उन्हाळ्याचा त्रास झाला नाहीं. कारण इंग्लंडच्या मानानें हवा ऊष्ण असली तरी भारतांतील उन्हाळ्यापुढें ही हवा सौम्यच वाटे. पावसाचा त्रास कुठें झाला नाहीं. फक्त एका सायंकाळीं हँबुर्गला खूप जोराचें वादळ होऊन पर्जन्यवृष्टि झाली, एवढेंच.

सध्यां जर्मनीला भौगोलिक विभागांपेक्षांहि राजकीय भागांच्या दृष्टीनें जास्त भिन्नता आली आहे. युद्धानंतर सारी परिस्थिति एकदम पालटली आहे. युद्धांत जर्मनीची जी अपरिमित हानि झाली तिचें दृश्य स्वरूप अजूनहि आढळतें. युद्धांत जर्मनीचे ३० लक्ष सैनिक मृत्यु पावले, २९ लक्ष बेपत्ता झाले, ५० लक्ष जखमी झाले, ३५ लक्ष युद्धकैदी झाले, आणि २५ लक्ष बायकामुलें व म्हातारी माणसें बॉम्बहल्ल्यांस बळी पडलीं. यावरून जी मनुष्यहानि झाली तिची कल्पना येते. सर्वत्र अंदाधुंदी माजली, राज्यकारभार दांसळला व पोलीसव्यवस्था कोलमडली. अन्नाचा तुटवडा, रोगराई व लुटालुट यांनीं हल्लकळोळ माजला तो निराळाच. सर्व कारखाने बॉम्बहल्ल्यांत बेचिराख झाले व युद्धांतील सैनिक परत आले—त्यामुळें बेकारीचा बकासुर भेडसावूं लागला. देशांतील मालाचा सांठा संपला होता, थोडा फार होता तो

बॉम्बहलयांत भस्मसात् झाला होता. नवा माल विकत घ्यावा तर बाजारांत जिनस शिल्लक नव्हता. घरादारांची हानि तर अफाट झाली होती. मोठमोठ्या शहरांतून एखादें शाबूत असलेलें घर आढळणें अशक्यच होतें. लहानसहान खेड्यांनाहि हा बॉम्बचा प्रसाद मिळाला होता. हँबुर्गमध्ये अनेक नवीं घरे दिसतात. जुन्या पडक्या घरांचे अनंत अवशेषहि आढळतात. गाडीनें प्रवास करतांना दुतर्फा पडक्या घरांचे सांगाडे दिसतात. कांहीं ठिकाणीं तर पडलेल्या इमारतींचे अवशेष उचलण्याचें काम अजूनहि पुरें झालें नाहीं. हँबुर्ग बंदर आतां पुष्कळच बांधलेलें आहे. पण प्रत्यक्ष युद्धांत त्या ठिकाणीं कांहींच शिल्लक राहिलें नव्हतें असें सांगतात. अमेरिकन सैनिकांनीं किती अतोनात बॉम्बवृष्टि केली असेल याची यावरून स्पष्ट कल्पना येऊं शकेल.

युद्धसमाप्तीनंतर जर्मनीचे तुकडे तुकडे झाले. ओडर व नाइस या नद्यांच्या पूर्वेकडील प्रदेश पोलंडला मिळाला, कोनिग्जबर्ग हें शहर व त्याच्या आसपासचा प्रदेश रशियाला जोडण्यांत आला. सार प्रदेश हा आर्थिक दृष्ट्या व राजकीय दृष्ट्या अलग झाला. उरलेल्या प्रदेशाचे चार तुकडे करून ते रशिया, अमेरिका, फ्रान्स व ब्रिटन यांच्या स्वाधीन करण्यांत आले. ब्रिटनला उत्तरेचा प्रदेश, रशियाला मध्यभाग, अमेरिकेला दक्षिण भाग व फ्रान्सला पूर्व भाग अशी विभागणी झाली. त्यांत परत १ कोटी ४ लक्ष जर्मन निर्वासीत पूर्व अशिया व इतर भागांतून जर्मनीत आले. यामुळें या सर्वांच्या पोषणाचा प्रश्न उद्भवला.

या सर्व आपत्तींतून वर येण्यासाठीं जर्मन लोकांनीं पुन्हां कष्ट करण्यास सुरवात केली. २३ मे १९४९ रोजीं ब्रिटिश, अमेरिकन व फ्रेंच विभागांचें राजकीय व आर्थिक दृष्ट्या एकीकरण करण्यांत येऊन 'जर्मन फेडरल रिपब्लिक'ची स्थापना झाली. त्याचा प्रमुख हा प्रेसिडेंट असून पार्लमेंटमधील बहुमतवाल्या पक्षांतील लोकांचें कॅबिनेट बनविण्याची विनंती तो त्या पक्षाच्या प्रमुखास करतो. कॅबिनेटचा प्रमुख हा चॅन्सेलर असतो. जर्मन फेडरल रिपब्लिकचे आठ भाग असून त्यांना लॅंडर (Lander) म्हणतात. त्यांना बऱ्याच बाबतींत स्वायत्तता आहे. पहिले प्रेसिडेंट हे प्राध्यापक थिओर्डर हॉयस हे असून पहिले चॅन्सेलर डॉ. कोन्राड आडेन औअर हे आहेत. पार्लमेंटमधील सध्यांचे प्रमुख पक्ष म्हणजे ख्रिश्चन डेमोक्रेटिक युनियन (डॉ.

आडेन औअर हे प्रमुख), सोशल डेमोक्रेट्स, फ्री डेमोक्रेटिक पार्टी (प्राध्यापक हॉयस हे त्या पक्षाचे प्रमुख), फेडरल युनियन पार्टी आणि जर्मन पार्टी हे होत. पश्चिम बर्लिनला स्वतंत्र लॅंडरचा दर्जा मिळाला नसून एका लॅंडरमध्ये प्रतिनिधि पाठवितां येतात.

फेडरल रिपब्लिकची राजधानी बोन (Bonn) या शहरी आहे. हे शहर कोलनजवळ आहे. जर्मनीचे राष्ट्रीय निशाण काळ्या, तांबड्या व सोनेरी अशा तीन रंगांच्या तीन पट्ट्यांचे बनविले आहे. अशा रीतीने फेडरल रिपब्लिकची स्थापना झाल्यावर जर्मनीच्या पुनर्निर्मितीस जोराने सुरवात झाली.

गॅरिओआ (Garioa, म्हणजे Government and Reconstruction in occupied Areas) च्या मदतीने अन्नधान्य, औषधे व कापड यांची टंचाई दूर होत आहे. १ जून १९४८ मध्ये चलनविषयक सुधारणा (Currency Reform) होऊन आर्थिक स्थैर्य वाढविण्याचे प्रयत्न चालू झाले. त्याच सुमारास मार्शल प्लॅनची योजना होऊन उद्योगधंद्यांचे पुनरुत्थान करण्याचे ठरले. या तीन गोष्टींमुळे जर्मनी पुन्हां वर येऊ लागलेला दिसतो.

मार्शल प्लॅनमुळे मांडवळ व कच्चा माल यांचा जर्मनीला पुरवठा होऊ लागला. १९३६ साली कारखान्यांतील उत्पन्न १०० घरल्यास १९४९ साली ते ८० च्या खाली गेले होते. १९५० च्या सुरवातीस ते पुन्हां १०० पर्यंत झाले व १९५१ सालच्या शेवटी ते १४० च्या वर होते. यावरून उद्योगधंद्यांची झालेली वाढ लक्षांत येईल. कोळसा खणून बाहेर काढण्याची मर्यादा १९५१ साली युद्धपूर्वकालाइतकी पोंचली. मोटार तयार करण्याचे मान एका वर्षात चढले. १९५० साली २,२६,१०८ मोटारी बाहेर आल्या तर १९५१ साली २,६७,३६०!

व्यापारांतहि अशीच प्रगति झाली. शेतीच्या दृष्टीने सुपीक प्रदेश रशियन भागांत गेल्याने पश्चिम जर्मनीस उद्योगधंद्यांवर भर देणे भाग पडले. १९४८ साली सरासरी मासिक निर्यात २२० दशलक्ष मार्क्स (१ मार्क = २ शिलिंग) असे ती १९५१ साली १२०० दशलक्ष मार्क्स झाली. १९५० साली २० लक्ष कॅमेरे तयार झाले, त्यांपैकी ३ कॅमेरे बाहेर पाठविण्यांत आले.

जर्मनीचा व्यापार आणखीहि वाढला असता. पण युद्धांत अनेक व्यापारी जहाजे नष्ट झालीं. १९३९ सालीं ४३ लक्ष टन व्यापारी जहाजे होतीं. १९४५ सालीं फक्त ७॥ लक्ष टन जहाजे राहिलीं. १९५२ सालीं ही संख्या ११ लक्षांवर आली आहे.

यानंतर बेकारीचा प्रश्न. युद्धांतील हंगामी नोकरी संपल्यामुळे पूर्वेकडून निर्वासितांचा लोंढा आला. त्यामुळे साहजिकच बेकारी निर्माण झाली. पश्चिम जर्मनीची मूळ लोकसंख्या ३ कोटी ८६ लक्ष. त्यांत ९५ लक्ष निर्वासितांची भर पडल्यामुळे लोकसंख्या ४ कोटी ८१ लक्षांवर गेली. दर चौरस किलोमीटरला १६० लोकांचें प्रमाण १९४ वर जाऊन थडकलें. विशेषतः १९५० सालीं बेकारी कळसाला गेली होती. मात्र आलेल्या निर्वासित लोकांची एकाच भागांत दाटी न करतां ते सर्व कोंपऱ्यांत विखरून त्यांतील अनेकांना शेतीस लावले व बेकारीची समस्या सोडविण्याचे प्रयत्न झाले. अजूनहि बेकारीची छाया या देशावर आहेच. जर्मनींत गाडीतून प्रवास करतांना डब्यांत कांहीं खलाशी भेटले. जर्मनींत पोट भरत नाही म्हणून ते रॉटरडॅमला कामधंदा शोधण्यास चालले होते. पुष्कळ लोकांची परदेशांत जाऊन नोकरी शोधण्याची घडपड चालू आहे. प्रत्यक्ष ज्यांच्या घरांत मी राहिलों त्यांच्या मुलाला एखादी नोकरी मिळवून देण्याची खटपट मी करूं शकेन का, असें मला विचारण्यांत आलें. एवढेंच नव्हे तर हिंदुस्थानांत वा अन्य कुठेंहि जायची त्या तरुणाची तयारी होती.

अन्नाची टंचाई हा पुढचा भाग. धान्य, चटाटे, मांस, अंडी, भाज्या व फळे यांचा पुरवठा ज्या भागांतून होई तो भाग पोलंड व रशिया यांच्या ताब्यांत गेला. पश्चिम जर्मनीला लागणाऱ्या अन्नापैकी फक्त ६० टक्के अन्न तेथें निर्माण होतें. उरलेल्या ४० टक्के खाद्यपदार्थांसाठीं फार मोठ्या प्रमाणांत आयात करावी लागली. एकूण आयातीचा ४१ टक्के भाग ह्या धान्यासाठीं होता. देशांतल्या जमिनीपासून उत्कृष्ट पीक काढण्यासाठीं अद्ययावत यंत्रसामुग्री वापरली जाऊं लागली आहे. १९४८ सालीं प्रत्येक हेक्टर (Per Hectare) जमिनीतून १८.८ युनिट्स (युनिट = २२० पौंड) धान्य निघे. १९४९ सालीं हें प्रमाण २४.१ झालें व १९५१ सालीं २५.६ झालें.

घरबांधणीचा प्रश्नहि तितकाच निकडीचा होता. युद्धांत कित्येक घरे जमीनदोस्त झालीं. कोलन व व्युत्सबुर्ग येथें तर ७५ टक्के घरे नष्ट झालीं. कासेल (Cassel), आखेन (Aachen) व म्युन्स्टर (Muenster) येथें ६५ टक्के; हँबुर्ग, एसेन डोर्टमुंड (Dortmund) येथें ५०-५५ टक्के घरांचा नाश झाला. यावरून घरबांधणीचा प्रश्न किती बिकट होता हें कळेल. त्यांत परत निर्वासितांचा लोंढा ! अजून घरांची पडझडहि साफ करणें पुरें झालें नाहीं. आतांपर्यंतची गोळा केलेली पडझड एकत्र केल्यास १५० फूट रुंद, ६० फूट उंच व ५०० मैल लांब अशी भिंत तयार होईल असें म्हणतात. आणि हा केरकचरा काढण्याचें काम आणखी दहा वर्षे तरी सहज चालेल.

घरे बांधण्याचें काम अब्याहत चालू आहे. अजून ६० लक्ष घरे बांधून व्हायचीं आहेत. १९४५ पासून १९५० पर्यंत १६ लक्ष घरे बांधून झालीं. १९४९ ते १९५१ या काळांत ४५ कोटी मार्क्स घर-बांधणीस खर्च झाले. नुसत्या १९५१ सालीं ४ लक्ष घरे बांधण्याचा विक्रम करण्यांत आला.

असो. युद्धोत्तर जर्मनीतील घरबांधणीचें हें पुराण लांबत चाललें. त्याविपर्यां मी बारीक सारीक आंकडे देऊन आणखी लिहूं लागलों तर पत्र लिहिण्याच्या मिषानें मी अंकगणिताचाच एकादा अवघड भाग वाचायला लावला असें तुला वाटेल व शिक्षा म्हणून मी तेथें आल्यावर तूं माझेंच घर उन्हांत बांधशील !

पुढील पत्रांत जर्मनीत पुनर्रचनेच्या आणखी कांहीं प्रयोगांची माहिती लिहीन.

ती. नाना व सौ. आई यांना शिरसाष्टांग नमस्कार.

तुझा,
भाऊ

पत्र २८ वें

हँबुर्गमधील वास्तव्य

॥ श्री ॥

ओडनाशुक (जर्मनी), दि. १२ ऑगस्ट, १९५२.

प्रिय उषास अनेक आशीर्वाद.

जर्मनी हें सर्व राष्ट्र आंतून पोखरून निघालें आहे. रस्त्यानें जाणाऱ्या लोकांचे पोषाख नीटनेटके आढळतात, दुकानांत मालहि भरपूर असतो; अन्नाचें नियंत्रण (रेशन) नाही—पण ही सारी वरवरची झकपक. लोकांचीं मनें एक प्रकारच्या खिन्नतेनें व्यापलेलीं आहेत. त्यांचें दुःख त्यांच्या चेहऱ्यावर दिसतें. येथील राहणी फार महाग झाली आहे. सर्वसाधारण युद्धकाळाच्या ५६ टक्के अधिक किंमती झाल्या आहेत. कित्येक वस्तूंच्या १०० टक्के, २०० टक्केहि किंमती वाढल्या आहेत. पण पगारांत मात्र फक्त २० टक्क्यांनी वाढ झाली आहे. मोठमोठ्या घरांत पूर्वी एकच कुटुंब राही. आतां तेथें १०—१२ कुटुंबांचीहि सोय होते. विशेषतः मध्यमवर्गाची या महागाईनें फार ओढाताण झाली आहे. ४० वर्षांपर्यंतच्या विवाहित स्त्रियांपैकी ५० टक्के स्त्रिया कामधंदा करून संसारास हातभार लावतात. कर देऊन राहिलेलें सरासरी वार्षिक उत्पन्न दर माणशीं जर्मनी १३५८ यूनिट, फ्रान्स १९१२, ब्रिटन २४८८, अमेरिका ४३६४ असें भरेंल. युद्धांत अनेक पुरुष मेल्यामुळें साहजिकच स्त्रियांची संख्या फुगली आहे. दर हजार माणसांगणिक २५ ते ३० वयोमर्यादेच्या १३४० स्त्रिया आढळतात, ३० ते ३५ वयांत १३५५ स्त्रिया, ३५ ते ४० वयांत १३१० स्त्रिया व ४० ते ४५ वयांत १२२० स्त्रिया आढळतात. प्रौढ पुरुष २ कोटी २३ लक्ष तर स्त्रिया २ कोटी ५३ लक्ष आहेत.

हिटलरविषयींचा आदर अजूनहि लोकांत आढळतो. हा आदर उघड व्यक्त करण्यास लोक कचरतात. पण युद्धपूर्वकाळांत त्यानें जर्मनीस वैभवाप्रत नेलें होतें. लोकांना भरपूर स्वायला प्यायला मिळत होतें. सर्वांना नोकऱ्या होत्या. पुढें हिटलर फार महत्त्वाकांक्षी झाला. त्याला विरोध करणें कोणासहि शक्य झालें नाही. आणि यामुळेंच जर्मन राष्ट्र युद्धांत खेंचलें गेलें. युद्ध व्हावें असें कुणालाच वाटत नव्हतें. पण हिटलरपुढें कुणाचेंच चाललें नाही.

श्री. लाऊएन्स्टाइन हे बर्लिनचे, म्हणून मी त्यांना बर्लिनविषयी विचारलें; तेव्हां त्यांनीं एका वाक्यांत बर्लिनचें वर्णन केलें, “ आतां बर्लिन हें शहर मृतप्राय झालें आहे (Berlin is a dead city now). सारी ह्यात बर्लिनमध्ये गेल्यावर बर्लिनची ही दुर्दशा पाहून त्यांना वाईट वाटत होतें. युद्धपूर्वकाळांतील बर्लिनचें वैभव आतां नामशेष झालें आहे. बर्लिनचे दोन तुकडे होऊन सर्वत्र भीतीचें वातावरण पसरलें आहे.

हें झालें साऱ्या जर्मनीबद्दल. मीं फक्त हँबुर्गच पाहिलें. पण जर्मनीच्या अन्य भागांतील जीवनाची कल्पना येण्याच्या दृष्टीनें माझें हँबुर्गचें वास्तव्य सोयीचें ठरलें. हँबुर्ग हें एल्ब नदीच्या मुखाजवळचें जर्मनीचें प्रमुख बंदर व बर्लिनच्या खालोखाल महत्त्वाचें शहर आहे. येथील लोकवस्ती १६॥ लाख आहे. शहराच्या दक्षिणेस एल्ब नदी आहे. मध्यभागांत व उत्तरेस एक खूप मोठें नैसर्गिक सरोवर आहे. एका मोठ्या पुलानें त्या सरोवराचे दोन भाग केले आहेत. त्या भागांची ‘ आऊसेन आल्स्टर ’ व ‘ बिनेन आल्स्टर ’ अशीं नांवां आहेत. या सरोवरांत बोटींची रहदारी सारखी चालू असते. हँबुर्गच्या एका टोंकाला राहणारे लोक रोज बोटींतून ऑफिसला येतात. संध्याकाळीं कित्येक हौशी लोक बोटींतून हिंडतात. हँबुर्ग विद्यापीठ, टाउन हॉल, कॉन्सर्ट हॉल वगैरे ठिकाणें पाहिल्यावर रात्रीं आम्ही प्लॉन्टेन-उन्-ब्लूमेन नांवाच्या बगीच्यांत गेलों. निरनिराळे करमणुकीचे कार्यक्रम-नाच, गाणीं इ०-चालू होते. विशेषतः संगीताची आवड लोकांना फार आहे. मंत्रमुग्ध झाल्याप्रमाणें लोक तासन्तास तें संगीत ऐकतांना दिसत होते.

त्या दिवशीं सायंकाळीं श्री. लाऊएन्स्टाइन यांच्याबरोबर जेवण करण्याची संधि मिळाली. जर्मनीतलें तें माझें पहिलें जेवण. जर्मनीत जेवणाच्या वेळा सकाळीं ब्रेकफस्ट, दुपारीं लंच व सायंकाळीं डिनर अशाच आहेत. ब्रेकफस्टला फक्त पाव, लोणी व कॉफी. लंचला येथें मिट्टागएसेन म्हणतात व डिनरला आबेन्टएसेन म्हणतात. जर्मनीतील मुख्य अन्न म्हणजे सॉसेजेस, डुकराच्या मांसाचे गोळे. इंग्लंडमध्येहि मीं ते कधीं खाल्ले नाहींत. मला ते आवडतच नाहींत, म्हणून येथेंहि ते चाखले नाहींत.

जर्मनीत दारू तयार होते. दारू पिण्याची पद्धतहि येथें सर्रास आहे. येथें निरनिराळ्या फळांचे रसहि मिळतात. आफेलसाफ्ट (Apfelsaft) म्हणजे सफरचंदाचा रस. अननस-साफ्ट (Ananas-saft) अशी एके ठिकाणी मी पाटी वाचली. सुरवातीस अननस हा शब्द पाहून मला आश्चर्य वाटलें. त्याचा अर्थ मी श्री. लाऊएन्स्टाइन यांना विचारला. हा शब्द जर्मन असून त्याचा अर्थ पाइन-अॅपल (Pine-apple) असा आहे असे त्यांनी सांगितलें. जर्मन भाषेंत व मराठींत अननसाला सारख्याच उच्चाराना एकच शब्द पाहून मला नवल वाटलें. असो. रात्री ११ वाजतां परत आल्यावर आम्ही झोंपी गेलों.

रविवार दि. १० रोजी श्री. लाऊएन्स्टाइन यांना काम होतें म्हणून त्यांची सोबत नव्हती, पण स्वतः डॉ. सीव्हेर्स हे भोकळे होते. त्यांना रविवारची सुटी होती. सकाळीं न्याहारी करून आम्ही दोघे बाहेर पडलों. प्रथम लॉ कोर्ट्स व प्रिन्स बिस्मार्कचा भव्य पुतळा या गोष्टी पाहून व मग बंदरांत फेरफटका मारून आम्ही हँबुर्गचे कला-केंद्र (Art-Gallery) पाहण्यास गेलों. जर्मन लोकांची चित्रकला मला तितकीशी आवडली नाही. फ्रेंच व इटालियन चित्रकलेपुढें ती फिकी वाटते.

दुपारी हँबुर्गच्या उत्तरेस १० मैलांवर एल्ब नदीकांठीं असलेल्या ब्लॅकेनीज या गांवीं जायचें आम्ही ठरविलें. जातांना आम्ही विजेवर चालणाऱ्या गाडीनें हॉपकॅम्पला गेलों व तेथून चालत ब्लॅकेनीज गांवीं पोचलों. हें गांव उंच टेंकडीवर वसलें आहे. तेथून नदीतल्या अभ्याहत चाललेल्या वाहतुकीचें रम्य दृश्य दिसतें. आज रविवार असल्यामुळें पुष्कळ लोक सहलीला आले होते. फिरायला जायचें एक उत्तम ठिकाण म्हणून हँबुर्गहून खूप लोक येथें येतात. विशेषतः रात्रीं सर्व जहाजांवर दिवे लागले म्हणजे सर्व नदीभर त्यांचा प्रकाश छान पडतो; व बोटीच्या गतीबरोबर ते दिवेहि चालू लागतात. बोटीच्या पुढच्या भागास हिरवा व मागें तांबडा असे दिवे असल्यामुळें रंगीत शोभा दिसते. रात्रीं परत जातांना आम्ही ब्लॅकेनीज ते हँबुर्ग हा प्रवास बोटीनें केला.

सोमवार दि. ११ ची सकाळ थोडें पत्रलेखन व कांहीं किरकोळ खरेदी करण्यांत घालविली. आज मला कुमार सीव्हेर्सची सोबत होती. दुपारी हँबुर्ग शहरांत भटकल्यावर संध्याकाळीं ल्यूह या खेडेगांवांत जायचें ठरलें. तेंहि एल्ब

नदीच्या कांठी आहे. बोटीनेच गेलो. या गांवांत एका बाजूला पाणी व दुसरीकडे पाण्यापेक्षांहि कमी उंच असलेली जमीन असल्यामुळे येथे कृत्रिम धरणे बांधली आहेत. त्यांना डाइश म्हणतात. त्या धरणांवरून चालत गेल्यास मजा दिसते. त्याला डाइशवरील फेरफटका असे म्हणतात. एका बाजूला जुनी शेतावरचीं घरे (Farm houses) दिसतात. घोड्याच्या गाडीवर पेंढ्या टाकून चाललेला एक जर्मन शेतकरी आम्हांला भेटला.

ल्यूह गांवां त्या दिवशीं हँबुर्गमधील कांहीं शिक्षक व शिक्षिका सहलीसाठीं आल्या होत्या. निरनिराळे करमणुकीचे कार्यक्रम चालू होते. थोडा वेळ त्यांच्याशीं गप्पा मारून त्यांच्या कार्यक्रमांत भाग घेण्याची संधि मिळाली. रात्री परत यायला १० वाजून गेले.

ल्यूहला जाण्यापूर्वी दुपारी एल्ब नदीच्या खालीं खणलेला एक बोगदा पाहिला. एल्ब नदी ओलांडण्यास पाण्यावर पूल बांधला तर जहाजांना अडथळा होतो म्हणून ६०-६५ फूट खोल असा बोगदा खणला आहे. पाण्याच्या खालील जमिनीत हा बोगदा आहे. लिफ्टच्या साहाय्यानें मोटारी व माणसेंसुद्धां खालीं नेतां येतात. बोगदा ५०० यार्ड लांब आहे. दुसऱ्या टोंकास लिफ्टनेंच वर यायची सोय आहे.

हँबुर्ग येथील सर्व प्रमुख गोष्टी पाहून झाल्या होत्या; म्हणून मी मंगळवार दि. १२ रोजी हँबुर्ग सोडणार होतो. मला आमस्टर्डॅमला जायचें होतें. तेथें जायला फक्त दोनच गाड्या होत्या. एक हँबुर्गहून दुपारीं पावणे-चारला निघते व आमस्टर्डॅमला रात्रीं अकरा वाजतां पोचते. दुसरी पहांटे पावणेचारला निघून आमस्टर्डॅमला सकाळीं दहा वाजतां पोचते. दोन्ही गाड्या माझ्या दृष्टीनें गैरसोयीच्या होत्या. पहिली गाडी आमस्टर्डॅमला फार उशिरां पोचायची. अनोळखी शहरांत एवढ्या रात्रीं गेल्यावर तेथें स्वतःचा मार्ग शोधून काढणें अवघड जातें. दुसरी गाडी हँबुर्गहून पहांटे फारच लवकर निघत होती. त्यामुळे काय करावें असा प्रश्नच होता. पण मीं ठरवलें कीं, मंगळवारीं सकाळीं हँबुर्ग सोडायचें व ओइनाब्रुक येथें जायचें; रात्रीं तेथेंच मुक्काम करायचा. हँबुर्गहून पहांटे पावणेचारला सुटणारी गाडी ओइनाब्रुकला सकाळीं सहा वाजतां येते. तीच गाडी ओइनाब्रुकला पकडून सकाळीं दहा वाजतां आमस्टर्डॅमला जायचें. एक दिवस मुक्काम वाढला खरा, पण पहांटे

पावणेचार वाजतां गाडी पकडण्याची धांदल वांचून तीच गाडी सकाळीं सहा वाजतां पकडतां आली.

मी डॉ. आणि मिसेस् सीव्हेर्स यांचे खूप आभार मानले. मिसेस् सीव्हेर्स स्वभावानें फारच चांगल्या होत्या. त्यांनीं माझें चांगलें आदरातिथ्य केलें व जर्मनीस परत येण्यास सांगितलें. एवढेंच नव्हे तर “तूं जर्मनीतच शिकायला कां येत नाहीस ?” असें त्या म्हणाल्या. आम्हीं पुष्कळ फोटो काढले. त्यांचा मुलगा मला स्टेशनवर पोचवायला आला होता.

असो. सकाळीं १०-३५ च्या गाडीनें मी हँबुर्ग सोडलें. गाडी दुपारीं २-४५ ला ओशनाशुकला पोचली. ही गाडी पुढें कोलनला जाणार होती. स्टेशनवरच आर्. टी. ओ. हें ब्रिटिश सैन्याचें हेड-क्वार्टर आहे. मी तेथें गेलों व येथें राहण्याजोगें उत्तम हॉटेल सांगूं शकाल काय असें विचारलें. स्टेशन-समोर एक छोटेंसें पण स्वच्छ हॉटेल त्यांनीं मला दाखविलें. त्या हॉटेललांत मी सामान टाकलें व ओशनाशुक पहायला बाहेर पडलों. हें लहानसें व जुनें गांव आहे. बॉम्बहल्ल्याच्या तडाख्यांतून हें सुटलें नाही. संध्याकाळीं पार्कमध्ये भटकलों. दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं लवकर उठायचें होतें म्हणून लवकर झोंपीं जायचें ठरविलें. तत्पूर्वीं गरम पाण्यानें स्नान केलें. प्रवासांतील शिणवटा घालवायला स्नानाचा खूप उपयोग होतो.

जर्मनीतील माझ्या वास्तव्याचा हा शेवटचा दिवस. उद्यां सकाळीं दहाच्या सुमारास मी हॉलंडमधील आमस्टर्डॅम या गांवीं पोचेंन. तिथून पत्र टाकीनच.

कळावें. ती. नाना व सौ. आई यांना शि. सा. नमस्कार.

तुझा,
भाऊ

★ ★ ★

*

पत्र २९ वें

आमस्टरडॅम

॥ श्री ॥

आमस्टरडॅम (हॉलंड), दि. १४ ऑगस्ट, १९५२.

प्रिय उषा,

बुधवार दि. १३ ला सकाळीं ६ वाजतां मीं ओशनाब्रुक सोडलें व जर्मन-हॉलंड सरहद्दीवरील बेन्थेम या गांवीं सकाळीं ७।। ला पोचलों. कस्टम तपासणींतून सुटलों, पण पासपोर्टची थोडीशी भानगड झाली.

प्रत्येक देशांत प्रवेश करण्याबद्दल विहसा घ्यावा लागतो. विहसा मागण्यासाठीं जो अर्ज करावा लागतो त्यांत आपण कोणत्या तारखेस त्या देशांत प्रवेश करणार व कोणत्या तारखेस त्या देशाबाहेर पडणार तें लिहावें लागतें. मात्र त्या तारखांच्या मार्गेंपुढें आठदहा दिवसांची सवलत देण्यांत येते. त्यामुळें नेमकें त्याच दिवशीं गेलें पाहिजे अगर त्याच दिवशीं देश सोडला पाहिजे असें बंधन नसतें. जर्मनीत दि. ९ ला मी प्रवेश करणार आहे व दि. १२ ला जर्मनी सोडणार आहे असें मीं माझ्या अर्जांत लिहिलें. जर्मनीत तीन दिवस राहायचें असेल तर अडीच शिलिंगांत 'ट्रॅन्झिट विहसा' (Transit Visa) मिळतो व तीन दिवसांपेक्षां जास्त काळ राहायचें असल्यास निराळा विहसा घ्यावा लागतो. हा फरक मला ठाऊक नव्हता. मीं दि. ९ ते १२ अशी मुदत मागितली. त्याचा अर्थ मला ट्रॅन्झिट विहसा ह्या असा करण्यांत आला व मला जर्मनीत फक्त तीन दिवस राहण्याचा विहसा देण्यांत आला. अर्थात् त्यावर ९ व १२ या तारखा नव्हत्या; तर जर्मनीत केव्हांहि प्रवेश करायचा व प्रवेश केल्यानंतर तीन दिवसांत जर्मनी सोडायची असें लिहिलें होतें. हा मजकूर जर्मन भाषेंत लिहिला होता म्हणून मला हा फरक कळला नाही. मीं दि. ९ ला जर्मनीत प्रवेश केला व चौथ्या दिवशीं म्हणजे दि. १३ ला मी जर्मनी सोडीत होतो. तें सुद्धां त्या आर्धां सोईस्कर गाडी नव्हती म्हणून. मीं दि. ९ ला प्रवेश केल्याचा शिक्का पासपोर्ट-अधिकाऱ्यानें पाहिला, व मी एक दिवस उशिरां जर्मनी सोडीत असल्याचें त्याच्या लक्षांत

आलें. मी कोठून आलों, कोठें जाणार आहे वगैरे प्रश्न त्यानें विचारले; व एक दिवस मी जर्मनीत जास्त काढल्याचें मला माहीत आहे का, असेंहि त्यानें विचारलें. “ट्रॅन्झिट व्हिंसाची भानगड मला समजली नाही; त्यामुळें हा एक दिवसाचा घोटाळा झाला” असा मी खुलासा केला. मी विद्यार्थी असून ऑलिंपिक सामने पाहून परत जात आहे व पुन्हां त्याच व्हिंसावर जर्मनीत प्रवेश करण्याची शक्यता नाही हें पाहून “ठीक आहे” असें म्हणून त्यानें पासपोर्ट माझ्या स्वाधीन केला व तो निघून गेला.

७-४५ ला गाडीनें बेन्थेम सोडलें व ८ च्या सुमारास ओल्डेन्झाल स्टेशन आलें. ओल्डेन्झाल हें हॉलंडच्या सरहद्दीवरील पहिलें गांव; तेथें पासपोर्टची व कस्टमची तपासणी झाली. ९ वाजतां ॲमर्सफूर्ट या गांवां गाडी थांबली. मला आमस्टर्डॅमला जायचें होतें. गाडी रॉटरडॅम, हूक ऑफ हॉलंड या बाजूस जाणार होती. म्हणून ॲमर्सफूर्ट येथें मला गाडी बदलावी लागली. स्टेशनवरील रेस्टॉरंटमध्ये दूध-पाव अशी न्याहारी घेऊन ९-२५ ला मी आमस्टर्डॅमला जाणाऱ्या गाडीत बसलों. पुण्या-मुंबईकडील विजेच्या एंजिनाच्या लोकल गाड्यांसारख्या पॅसेंजर गाड्यांचें हॉलंडमध्ये जाळें आहे. येथील पुष्कळ गाड्या विजेवर चालणाऱ्या असतात. त्यामुळें धुरानें काळींकुट्ट झालेली स्टेशनें न दिसतां एक प्रकारची स्वच्छता आढळते.

१०-१० ला आमस्टर्डॅमला पोचलों. क्लोकरूममध्ये सामान टाकलें. माझी राहण्याची सोय ‘वाय्. एम्. सी. ए.’ प्रमाणेंच असलेल्या ‘ए. एम्. व्ही. जे.’ या संस्थेच्या वसतिगृहांत झाली होती. परंतु मी प्रथम स्टेशन-जवळच्या ‘टूरिस्ट इन्फर्मेशन ऑफिस’ मध्ये गेलों व आमस्टर्डॅम शहराचा नकाशा घेऊन इतर महत्त्वाच्या प्रेक्षणीय स्थळांची चौकशी केली. टूरिस्ट इन्फर्मेशन ऑफिसांना ‘व्ही. व्ही. व्ही.’ असें येथें म्हणतात. प्रत्येक गांवांत या कचेरीची शाखा असते. तेथें प्रवाशांना सर्व माहिती पुरवून सल्ला दिला जातो. हॉलंडमध्ये इंग्रजी जाणणारे लोक बरेच आढळतात; त्यामुळें भाषेची अडचण येत नाही.

आमस्टर्डॅमचा नकाशा मिळाल्यामुळें ‘ए. एम्. व्ही. जे.’ ची कचेरी कुठें आहे तें समजलें व त्या ठिकाणीं मी ११ च्या सुमारास पोचलों. माझ्या वयाचे अनेक विद्यार्थी निरनिराळ्या देशांतून हॉलंड देश बघण्यास

आले होते. ते सर्व जण तेथेच उतरले होते. शिवाय अनेक डच मुल्ले-मुलीहि होत्या. त्यामुळे समवयस्क तरुणांशी बोलण्याची संधि मिळाली. माझ्या ओळखीच्या दोन व्यक्ति आमस्टरडॅमला होत्या. एक डॉ. एस्. एस्. गोव्हर्त्स, हे धंद्याने डॉक्टर आहेत. दुसरी मिस् मॅडलोन बेली. हीं दोघेहि डच असून माझ्याच वयाची आहेत. त्यांच्या गाठी पडून त्यांच्याशीं मनसोक्त गप्पा झाल्या.

हॉलंडविपर्यां थोडी पूर्वमाहिती सांगणें आवश्यक आहे. इंग्रजींत या देशाला हॉलंड म्हणतात; पण खुद्द डच भाषेंत नेदरलंड म्हणतात. नेदरलंडचे अनेक वेगवेगळे प्रांत असून वायव्येकडील प्रांत नॉर्थ हॉलंड व दुसरा साउथ हॉलंड म्हणून ओळखला जातो. या देशांतील लोकांना 'डच' असें इंग्रजींत म्हणतात. खुद्द त्यांच्या भाषेंत 'डच' हा शब्द नाही व हे लोक स्वतःस डच म्हणवून घेतहि नाहीत. डच या शब्दाची व्युत्पत्ति मीं अनेक लोकांना विचारली. निरनिराळ्या लोकांनीं निरनिराळीं उत्तरें दिलीं, पण कोणासहि निश्चित उत्तर देतां आलें नाहीं. हॉलंडमध्ये सहाव्या शतकांत डिट नांवाचे लोक राहत असत. डच राष्ट्रगीतांत डिट लोकांचें रक्त (Dicts blood) असा उल्लेख आहे. त्यावरून डच हा शब्द निघाला असावा हें मत मला सयुक्तिक वाटलें.

हॉलंडचा ३ पेशां अधिक भूभाग समुद्रसपाटीपासून खाली आहे. निरनिराळीं धरणें (Dykes and dunes) बांधून समुद्र थोपवून धरला आहे. हीं धरणें नसतीं तर समुद्राचें पाणी देशांत खूप आंत घुसलें असतें. पूर्वी हा सर्व भाग पाणी व दलदल यांनीं व्यापलेला होता. परंतु हें सर्व पाणी हटवून व धरणांच्या साहाय्यानें थोपवून मानवानें निसर्गावर मातच केली आहे. प्रथम समुद्राच्या पाण्यामध्ये एक धरण बांधायचें व पाण्याचे दोन भाग करायचे. खालच्या भागांतलें पाणी पंपाच्या साहाय्यानें व अन्य रीतींनीं काढून टाकलें कीं समुद्राचा तळ जमिनीप्रमाणें होतो. पाणी काढल्यामुळे साहाजिकच तेथील जमीन ही समुद्रसपाटीपेक्षां खोल असते व आधीं बांधलेल्या धरणानें पाणी थोपवलें जातें. या जमिनीची मशागत करून तिच्यावर कुरणें तयार करतात. हॉलंडच्या उत्तरेस 'झुड्डर झी' हें मोठें आखात असून तें सर्व हटविण्याचे यत्न चालू आहेत. त्यासाठीं २७ मैल लांबीचें प्रचंड धरण बांधलें असून बरेंच पाणी हटविलें आहे.

माझा बहुतेक प्रवास हॉलंडच्या उत्तर भागांतच झाला. जमीन समुद्र-सपाटीपेक्षा खोल असल्यामुळे कुठे एकहि टेकडी दिसत नव्हती. क्षितिजापर्यंत दृष्टि फेंकली तरी सर्वत्र हिरवींगार कुरणे, त्यांवर चरणाच्या गाई, अधूनमधून शेतकऱ्यांचीं घरे व डेअरी फार्मस असे लोमसवाणे दृश्य दिसतें. त्याशिवाय हॉलंडच्या पवनचक्क्या ! आतां यांत्रिक सुधारणांमुळे त्यांची संख्या कमी झाली आहे. पण अजूनहि कांहीं ठिकाणीं पवनचक्क्या दिसतात. निसर्गतः मिळणाऱ्या वाऱ्याचा उपयोग करून, नैसर्गिक शक्ति निर्माण करून पाणी हटविणें, धान्य दळणें वगैरे कामांसाठीं या पवनचक्क्यांचा उपयोग होतो.

हॉलंडमध्ये दिसणारी आणखी एक गोष्ट म्हणजे पाण्याचे कालवे. समुद्राचें पाणी हटवितांना अशा तऱ्हेचे कालवे मुद्दाम राखण्यांत आले. कारण पाण्याची पातळी समान जागेवर ठेवण्यास हे कालवे आवश्यक आहेत. समुद्राचें पाणी आंत आल्यास प्रथम तें कालव्यांतून फिरवले जाईल व धोका कमी होईल. या कालव्यांचा रहदारीस कांहीं ठिकाणीं उपयोग केला जातो. विशेषतः आमस्टर्डॅम शहरांत तर असे अनेक कालवे दिसतात.

शेती व शेतीवर अवलंबून असलेले धंदे हे हॉलंडमधील लोकांचे मुख्य व्यवसाय आहेत. उंच भागांत शेती असून कडधान्यें, बटाटे व बीट हें पीक तेथें काढतात. ज्या ठिकाणीं खोल जमीन आहे तेथें फक्त कुरणें असून गाईच्या दुधापासून चीज व लोणी तयार करतात. कोंबड्यांपासून अंडीं निपजवतात. गाई, डुकरें इ० प्राण्यांचें मांस परदेशीं पाठवतात. मच्छीमारीचा धंदा त्या-खालोखाल चालतो. उत्तरेकडील सर्व खेड्यांतून हा धंदा विशेष चालतो. हॉलंडमध्ये उद्योगधंद्यांची वाढ होऊं लागली आहे. दक्षिणेकडे कोळशाच्या खाणी आहेत. शिवाय फिलिप्स रोडिओ आणि बल्ब इ० विजेची उपकरणी तयार करण्याच्या कारखान्यांचें आयंघ्वन हें गांव आगर असून २५ हजार लोक तेथें कामावर आहेत. आमस्टर्डॅम व रॉटरडॅम हीं प्रमुख बंदरें आहेत. युरोपचा फार मोठा व्यापार या दोन बंदरांतून चालतो.

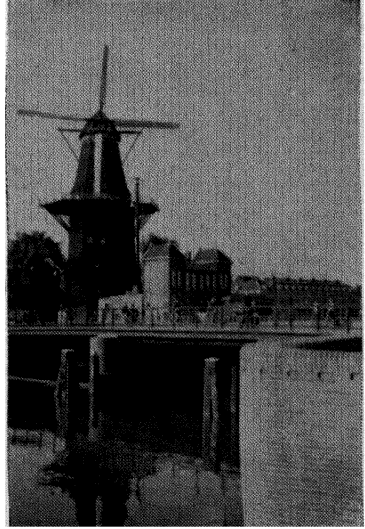
हॉलंडचा राज्यकारभार लोकशाही असून राज्यसंस्थेची सध्यांची प्रमुख राणी ज्युलिआना ही आहे. येथें इंग्लंडप्रमाणेंच दोन सभा (Houses) आहेत. त्यांपैकी पहिली सभा ही लोकसभेसारखी (House of Commons) असून ती सर्व लोकांनीं निवडलेली असते. वयाचीं तेवीस वर्षे पूर्ण

आमस्टर्डॅम - कालव्यांतील रहदारी

अल्कमार - चीज मार्केट

हॉलंड - कालवा आणि पवनचक्की

झालेल्या प्रत्येक नागरिकास मताधिकार असतो. राणी स्वतः आपले मंत्री निवडते. हे मंत्री दोन्ही सभांना जबाबदार असतात. हॉलंडची राजधानी आमस्टर्डॅम ही असली तरी राज्यकारभार हेग येथून चालतो. सप्टेंबर महिन्याच्या तिसऱ्या मंगळवारी पार्लमेंट सुरू होतं. राणी ज्युलियांना ही सोनेरी कोचांतून भिरवणुकीनें येऊन रायडरझाल या पार्लमेंटच्या इमारतीत सर्व सदस्यांचेसमोर भाषण करून पार्लमेंट उघडल्याचें जाहीर करते. मी हॉलंडमध्ये होतो तेव्हां बराच काळ राज्यकारभार स्थगित होता; कारण पार्लमेंटमध्ये कोणत्याहि एका पक्षाचें बहुमत होऊं शकत नव्हतें. त्यामुळें एक तऱ्हेची कोंडी (Deadlock) तयार झाली होती.

हॉलंडमध्ये धार्मिक दृष्ट्या निम्मे लोक प्रॉटेस्टंट असून एक-तृतीयांश लोक कॅथॉलिक आहेत. उत्तरेस प्रॉटेस्टंट लोकांचें प्राबल्य आहे तर दक्षिणेस कॅथॉलिकांचें.

डच भाषेवर जर्मन, इंग्रजी व फ्रेंच या तिन्ही भाषांची छाप पडली आहे. पुष्कळांना इंग्रजी व फ्रेंच या दोन्ही भाषा येतात. डच भाषेंत 'जी' (G) या अक्षराचा उच्चार 'ह' असा करतात. उदाहरणार्थ 'गिल्डर' (Guilder) हें त्यांचें नाणें. हा शब्द डचमध्ये 'Gulden' असा लिहितात. पण त्याचा उच्चार मात्र 'हिल्डन' असा करतात. १०० सेन्ट्स म्हणजे १ हिल्डन, म्हणजे २ शिलिंग.

हॉलंडमध्ये इंडोनेशियन लोक खूपच आढळतात. शिक्षणासाठीं येणारे इंडोनेशियन विद्यार्थी आणि व्यापार व उद्योगधंद्यांसाठीं येऊन स्थायिक झालेले इंडोनेशियन लोक पुष्कळ आढळतात. त्याशिवाय डच व इंडोनेशियन यांचा संकर होऊन निर्माण झालेली प्रजाहि आढळते. डच लोकांचें इंडोनेशियावर वर्चस्व आहे. तसेंच इंडोनेशियांतील सुशिक्षित लोकांना डच भाषा येते. त्यामुळें हॉलंडमध्ये या लोकांचा भरणा आहे.

आमस्टर्डॅमची लोकसंख्या ८॥ लाख आहे. कला व शास्त्र या दृष्टीनें तें हॉलंडचें केंद्र आहे. या शहराचें खरें सौंदर्य कशांत असेल तर तें कालव्यांत होय. सर्व शहरभर निरानिराळे ६० कालवे आहेत. या कालव्यांची आंखणी योजनाबद्ध आहे. कालव्यांच्या दुतर्फी लहानमोठे रस्ते, झाडें वगैरे असून त्यांपलीकडे दुतर्फी इमारती आहेत. कालव्यांवर निरानिराळे ४०० च्यावर

पूल आहेत. त्यामुळे गांवास विशेष शोभा आली आहे. कालव्यांतून बोटींची सारखी रहदारी नसली तरी लहान बोटींतून प्रवाशांना आमस्टरडॅम दाखविण्याची सोय आहे. सुमारे तास-दीड तासांत बोटींतून शहर बघतां येतें. पुलावरून बस किंवा ट्रॅम जात आहे व पुलाखालून बोटी जात आहेत हें दृश्य रम्य दिसतें.

आमस्टरडॅमला निरनिराळ्या सत्तरच्यावर म्यूसियम्स आहेत. त्यांपैकी रिक्त म्यूसियम ही नॅशनल आर्ट गॅलरी होय. युरोपांत चित्रकलेचीं जीं प्रेक्षणीय प्रदर्शनें आहेत त्यांत या म्यूसियमची गणना होते. रेम्ब्रान्ट (Rembrandt) या प्रसिद्ध डच चित्रकाराचें ' नाइट वॉच ' हें चित्र उत्कृष्ट आहे. त्याशिवाय व्हर्मीर, फ्रॅन्स-हॉल्स, जॅन स्टीन वगैरे नामांकित चित्रकारांचीं चित्रे येथें पहायला मिळतात. या म्यूसियममध्ये प्राचीन शिल्पकलेचें प्रदर्शनहि आहे. विशेषतः जावा, सुमात्रा वगैरे ठिकाणी प्राचीन हिंदु संस्कृतीचे जे अवशेष सांपडले आहेत तेहि या प्रदर्शनात ठेवले आहेत. सन ९०० ते ११०० या काळाला ' हिंदु जावानीज (Hindu) Javanese) काळ ' असें म्हटलें असून स्तूपांचे अवशेष, बुद्ध, लोकेश्वर, विष्णु, गणपति, त्रिमूर्ति, बोधिसत्त्व, शिव, नटराज, मुरलीधर कृष्ण, नृसिंह, उमा, शिव-पार्वती इ० हिंदु देव-देवतांचे पुतळे या प्रदर्शनांत, एवढ्या दूरवर पाहून मला फारच आनंद झाला. त्यांचे फोटो घ्यायला परवानगी नव्हती.

दुसरें प्रेक्षणीय प्रदर्शन म्हणजे ट्रॉपिकल म्यूसियम. त्यांत अतिपूर्वेकडील देशांतील चित्रकला व हस्तकौशल्य यांचें प्रदर्शन आहे. याशिवाय त्या भागांतील झाडे, फळे, प्राणी, पक्षी यांचे नमुने ठेवले आहेत. विपुवृत्तावरील दाट जंगलांचे कृत्रिम नमुने करून ते तेथें मांडले आहेत. कॉफी, चहा, नारळ, तंबाखू, भात, रबर इ० पिकांची वाढ कशी होते तेंहि दाखविलें आहे.

या शहरांतून आमस्टल (Amstel) ही नदी वाहते. समुद्राचें पाणी अडविण्यासाठी या नदीच्या मुखावर धरण (Dam) बांधलें होतें. यावरूनच आमस्टरडॅम हें नांव या शहरास पडलें आहे.

युरोपांत सर्वत्र बसेस एकमजली आहेत. आमस्टरडॅमला बसमधून जाण्याचा मला एकदांच प्रसंग आला. बसमध्ये कंडक्टरहि नव्हता. बसला एकच दार असतें व तेंहि ड्रायव्हरजवळ. बसमध्ये शिरल्यावर कोठें जायचें तें

ड्रायव्हरला सांगायचें व तो तिक्रिट फाइन देतो. त्याचेजवळ एक बंद पेटी असते. त्या पेटीत पैसे टाकायचे. मजजवळ तिक्रिटस लागणारे सुटे पैसे नव्हते. मी ड्रायव्हरजवळ मोड मागितली. तो म्हणाला, “पेटी बंद आहे. त्यांत पैसे टाकायला हवेत. मी मोड देऊं शकत नाहीं.” मला फार आश्चर्य वाटलें. पण तेवढ्यांत एका सह-प्रवाशानें मला मोड दिली व माझें काम भागलें. बसमध्ये मोड मिळूं शकत नाहीं ही गोष्ट मला फक्त येथेंच पहायला मिळाली.

आमस्टर्डॅम शहर पाहण्यांत सबंध दिवस घालवल्यावर मी संध्याकाळीं डॉ. गोव्हर्स यांना भेटण्यास गेलों. बराच वेळ आमच्या गप्पा झाल्या. नंतर मिस् मॅडलोनला भेटायला जायचें आम्हीं ठरविलें. पण फोन केला तर ती घरीं नव्हती असें कळलें; म्हणून उद्यां सायंकाळीं आम्ही दोघे घेऊं असा निरोप ठेवला. रात्री ११ वाजतां मी खोलीवर परत आलों.

हॉलंड पाहण्याची खरी मजा शहरांत नसून खेड्यांत आहे; व म्हणून उरलेले दोन दिवस आमस्टर्डॅमच्या बाहेर हिंडायचें असें मी ठरविलें आहे. तेथील अनुभव पुढील पत्रांतून कळवीन.

कळावें. ती. नाना व सौ. आई यांना शिरसाष्टांग नमस्कार.

तुझा,

भाऊ

★ ★ ★

पत्र ३० वें

डच धरणाची रोमहर्षक कथा

॥ श्री ॥

आमस्टर्डॅम (हॉलंड), दि. १६ ऑगस्ट, १९५२.

प्रिय उपास सप्रेम आशीर्वाद.

आमस्टर्डॅम शहराचे दोन भाग आहेत. एक उत्तर व दुसरा दक्षिण. या दोन्ही भागांच्या मध्ये एक खाडी आहे. पण पूल बांधल्यास जहाजांच्या वाहतुकीस अडथळा येतो म्हणून अजूनहि हे दोन भाग अलग आहेत. या शहरांत ४०० पूल असूनहि हे दोन प्रमुख भाग जोडले गेले नाहीत याचें आश्चर्य वाटतें. या दोन भागांत जाण्यायेण्यासाठीं प्रचंड बोट्यांची सतत

रहदारी चालू असते. माणसें, सायकली, मोटारी इत्यादींची ने-आण अहोरात्र चालू असते. सायकली व माणसें यांना मोफत नेलें जातें. मोटारींना तेवढा आकार पडतो.

आमस्टर्डॅमच्या उत्तरेस ब्रॉक या खेडेगांवांत चीज-फार्म असून तें बघायला मी गुरुवारी (दि. १४ ला) सकाळीं १०॥ वाजतां निघालों. प्रथम एका बोटींतून दक्षिण आमस्टर्डॅममधून उत्तरेस गेलों. तासाभरांत ब्रॉकला पोचलों. हें एक छोटेंसें पण सुंदर खेडें आहे. आसपास हिरवींगार कुरणें असून त्यावर असंख्य गाई चरत होत्या. खेड्यांत कमालीची स्वच्छता आढळली. चीज-फार्मवर काम करणाऱ्या एका गृहस्थाला इंग्रजी येत होतें. चीज कसें तयार करतात हें सर्व त्यानें मला प्रत्यक्ष दाखविलें. गाईचा गोठा, दूध तापविण्याचें व घुसळण्याचें सामान, चीज दाखून त्यांतून पाणी बाहेर काढण्याचें यंत्र वगैरे गोष्टी पाहायला मिळाल्या. शेतकऱ्याची निजण्याची जागा मला आवडली. भित्तीतच एक मोठें कपाट होतें. त्या कपाटाला दोन खण. वरच्या खणांत शेतकरी व त्याची बायको यांचा बिछाना असतो. खालच्या खणांतील गादीवर त्यांचीं मुलें झोंपतात. कपाटाला दोन दारें असून आंत शिरल्यावर दार बंद करून ध्यायचें.

चीज-फार्मवर काम करणाऱ्या बायका खेडेगांवच्या पोपाखांतांत होत्या. एका विशिष्ट तऱ्हेच्या पांढऱ्या कापडावर काळ्या पट्ट्या असलेला परकर, काळा ब्लाउज व उंच पांढरी तिकोनी टोपी हा त्यांचा पोषाख पाहून खूप मजा वाटली. पुरुषांचाहि पोषाख काळ्या रंगाचा व वर मुसलमानी फेज् कॅंप्रमाणें टोपी आणि पायांत लांकडी शूट.

तास-दीड तासांत चीज फार्म पाहून झालें. ब्रॉकच्या उत्तरेस ५ मैलांवर व्हॉलेन्डॅम हें गांव आहे. तेथील रहिवासी जुन्या काळचा राष्ट्रीय पोषाख घालून हिंडतात व तो फार गमतीदार असतो असें समजलें. म्हणून मी तेथें गेलों. हें गांव मच्छीमारीसाठीं प्रसिद्ध आहे. सर्व स्त्री-पुरुष रंगीबेरंगी राष्ट्रीय पोषाख घालून हिंडत होते. त्या खेड्याचें तें वैशिष्ट्य कायम ठेवण्याचें तेथील लोकांनीं ठराविलें आहे. मात्र ते पोषाख पाहण्यासाठीं अनेक प्रवासी तेथें येतात. त्यामुळें त्या शहराला थोडेंसें व्यापारी स्वरूप आलें आहे. सायंकाळीं ५ पर्यंत त्या खेड्यांत भटकून नंतर मी आमस्टर्डॅमला परत आलों.

संध्याकाळीं जेवण आटोपल्यावर मी व डॉ. गोव्हर्स असे दोघे जण मिस्र मॅडलोनकडे गप्पा मारायला गेलों. आदल्या दिवशीं तिला फोनवरून निरोप टेवला होता त्याप्रमाणें ती घरीं थांबली होती. त्याच वेळीं तिचा एक मित्र मायकेल पोड्युलस्की हा तेंथें आला होता. मायकेलचे वडील पोलिश, आई नॉर्वेजियन, सारें आयुष्य अमेरिकेंत गेलेलें, पण सध्यां तो हॉलंडमध्ये राहत होता. आम्ही चौघांनीं खूप गप्पा मारल्या. निरनिराळ्या देशांतील निरनिराळ्या वैशिष्ट्यांवर खूप चर्चा झाली व दुसऱ्या दिवशीं सायंकाळीं पुन्हां भेटण्याचें ठरून रात्रीं ११ वाजतां आम्हां एकमेकांचा निरोप घेतला.

शुक्रवारीं सकाळीं मी अल्कमार या गांवीं गेलों. हें खेडें आमस्टर्डॅमच्या वायव्येस २० मैलांवर आहे. दर शुक्रवारीं तेंथें चीज मार्केट भरतें असें ऐकलें होतें म्हणून मुद्दाम गेलों. जुन्या काळीं चीज मार्केट जसें भरत असे तसें हें मार्केट भरतें. मजसारख्या बघायला आलेल्या लोकांची अफाट गर्दी असते. जो तो कॅमेऱ्यावर फोटो काढीत होता. मार्केटचें मुख्य आकर्षण म्हणजे चीजची ने-आण करणारा नोकरवर्ग. या नोकरांचा पोपाख पाहण्यासारखा होता. पांढऱ्या लांब विजारी, पांढरे फुल् शर्ट्स, डोक्यावर रंगीत टोप्या. कोणाच्या तांबड्या, कोणाच्या हिरव्या तर कोणाच्या पिवळ्या. लांकडी फळ्यांवरून चीजची ने-आण होत होती. त्या फळ्यांच्या दोन टोंकांना दोऱ्या बांधून त्या दोऱ्या खांद्याभोंवतीं अडकवून हे लोक चीज आणीत होते. कामाच्या गडबडींतहि प्रेक्षकांच्यामधून नोकर लोक झटपट कुशलतेनें वाट काढीत चालले होते. 'ही-ही' असा तोंडानें आवाज काढून एका वेळीं चीजचे दीड-दोनशें गोळे नेण्याचें काम ते करीत होते. जुन्या पद्धतीच्या कांट्यावर चीजचें वजन करून त्याची विक्री होत होती. हा सारा देखावा इतका छान होता कीं, तेथून हलावेसें वाटत नव्हतें. आपण किसान्या शतकांत आहों याचा विसर पडून चौदाव्या-पंधराव्या शतकांत जन्म घेतला आहे कीं काय असें वाटण्याइतपत आपण तल्लीन होऊन जातो. जुन्या काळचें वातावरण टिकविण्यासाठीं हॉलंडमध्ये विशेष प्रयत्न केले जातात. यांत्रिक सुधारणांचा रसहीन प्रवाह पाहून उबगलेल्या मनाला हें जुनें पण जिवंत वातावरण पाहून प्रसन्न वाटतें.

बारा वाजतां हें मार्केट बंद झाल्यावर मी एक प्रसिद्ध धरण (Dyke) पहायला गेलों. हॉलंडच्या उत्तर टोंकाला 'डेन ओव्हर' हें गांव असून तेंथें हें

धरण आहे. अल्कमारपासून २५ मैल अंतर आहे. मी बसनें तेथें दीडच्या सुमारास पोहोंचलों.

या धरणाचा इतिहास मोठा रोमहर्षक आहे. हॉलंडच्या उत्तरेस जो समुद्र आंत घुसला आहे त्यास झुइडर झी (Zuider zee) म्हणतात. हा सर्व भाग हटवून तेथें जमीन तयार करण्याचे प्रयत्न अनेक शतके चालू आहेत. १५ व्या शतकाच्या आसपास बराच समुद्र हटवला जाऊन झुइडर झीचा हल्लींचा आकार त्याला प्राप्त झाला. तेथें जमीन करण्याची कल्पना मुख्य मंत्री डॉ. लेली यांची. इ. स. १९१६ मध्ये त्यांनी या योजनेस राष्ट्राची अनुमति मिळविली. सुरवातीला मध्यभागी ब्रीझन्ड हें कृत्रिम बेट तयार करण्यांत आलें. धरण बांधण्यास अनेक ठिकाणी सुरवात झाली. समुद्राहि फारसा खोल नव्हता, त्यामुळें पुष्कळसें काम झटपट झालें. जसजसें धरण पुरें होऊं लागलें तसतशा अडचणी वाढूं लागल्या. समुद्राच्या लाटांचा तडाखा ह्या एकाच भागावर बसूं लागला. जोरजोराचे प्रवाह वाहूं लागले व सर्व धरणच्या धरण वाहून जाईल कीं काय अशी भीति वाढूं लागली. निरनिराळे शास्त्रीय उपाय योजून हा दाब कमी करण्याचे यत्न झाले. शेवटीं मानवी प्रयत्नांना यश येऊन अखेरची उरलेली फट बुजविण्यांत आली. तो दिवस २८ मे १९३२, दुपारी १ वाजून २ मिनिटें. त्या वेळीं आसपासच्या जहाजांनीं शिंगें फुकली व मानवानें आपला विजय साजरा केला. ज्या ठिकाणीं शेवटची फट बुजली तेथें एक स्मारक उभारलें आहे. त्याच्या एका बाजूस “ या ठिकाणीं २८ मे १९३२ रोजीं धरणाचें काम पूर्ण झालें ” असें कोरलें आहे. दुसऱ्या बाजूस ‘ जें राष्ट्र जिवंत राहतें तेंच आपल्या भावी काळासाठीं नवरचना करूं शकतें ’ (A nation that lives builds for its future) असें वाक्य कोरलें आहे.

या धरणाची रंदी अडीचशें फूट आहे. धरणावरून मोटारींसाठीं एक उत्कृष्ट रस्ता बांधला आहे. सायकलस्वार व पादचारी यांच्याकरितां हि स्वतंत्र रस्ते आहेत. रेल्वेस्ता अजून बांधला नाहीं, पण त्यासाठीं जागा ठेवली आहे. हें धरण बांधण्यास ५०० जहाजे वाळू लागली व १२ कोटी हिल्डन म्हणजे १८ कोटी रुपये खर्च आला.

धरण नांधणें ही नुसती सुरवात होती. पंपाच्या साहाय्यानें पाणी

काढून सर्व छुडडर झीच्या जागी जमीन करणें हें काम राहिलेंच होतें. धरणाची बांधणी चालू असतांना वीरिंजर या भागांतील पाणी काढून तेथें शेती करण्यालायक जमीन तयार करण्यांत आली. १९३७ ते ४२ या काळांत दुसरा तुकडा तयार झाला. याप्रमाणें हळूहळू सर्व भूभाग तयार होईल. शास्त्रीय ज्ञान व यंत्रसामुग्री यांच्या बळावरच हें काम सुलभ झालें. नवे रस्ते, नवीं घरे ३० बांधलीं जाऊन हा भाग तयार झाला. प्रत्येक घरांत टेलिफोन, वाहतें पाणी, ड्रेनेज ३० सोयी केल्या आहेत. आतां या भागांत अनेक खेडीं वसलीं आहेत व नवें जीवन सुरू झालें आहे.

१९४० सालीं दुसरें महायुद्ध सुरू झालें. हॉलंडचा सर्व भाग जर्मनांनी व्यापला. १९४५ पर्यंत या धरणाच्या आसपासच्या प्रदेशांतील व वीरिंजर येथील जीवन सुरळीत चालू होतें. पण त्यानंतर हॉलंडमधील क्रांतिकारक या भागांत भूमिगत झाल्याचा जर्मन सैन्याला संशय आला. हे क्रांतिकारक सहजासहजी सांपडत नाहींत असें पाहून वीरिंजरचे रक्षण करणाऱ्या धरणाला सुरंग लावून भगदाड पाडण्यांत आलें. ही गोष्टी १७ एप्रिल १९४५ ला घडली — आणि त्यानंतर बरोबर १७ दिवसांनी जर्मनी शरण आला ! पण जर्मनीच्या या क्रत्यानें वीरिंजरचा भाग जलमय झाला. पिकें, घरे, खेडीं हें सर्व वाहून गेलें. डच सरकारनें अधिकारावर येतांच पुन्हां लगेच २१ जूनला भगदाड बुजविण्यास सुरवात केली. ५ ऑगस्टला तें काम पूर्ण झालें. नाताळच्या आंत सर्व पाणी काढण्यांत आलें. इतक्या घाईनें काम केल्यामुळें रस्ते व कालवे सुरक्षित राहिले. — अशी ही या धरणाची कथा आहे !

हॉलंड हा लहानसा देश आहे. त्या मानानें लोकसंख्या वाढती आहे, म्हणून समुद्र हटवून, नवीन जमीन तयार करणें व ती लागवडीखाली आणणें हा खटाटोप येथें सारखा चालू असतो. या उपायाचा अवलंब करून हें राष्ट्र जिवंत राहण्याचा प्रयत्न करित आहे.

“ माझ्या जीवनाचा—मीच शिल्पकार, स्वर्गीय मंदिर—उभारीन ! ”

ही काव्योक्ति या राष्ट्रानें खरी करून दाखविली आहे.

धरण पहायला आलेल्या प्रवाशांत एक हिंदी गृहस्थ होते. हॉलंडमध्ये हिंदी लोक क्वचित्च दिसतात. त्यामुळें साहजिकच आम्हीं बोलायला सुरवात केली. श्री. आचार्य म्हणून बंगलोरचे गृहस्थ होते ते. यूनेस्कोच्या योजनेत ते

उत्तर आफ्रिकेत आले होते व सध्यां रजा घेऊन हॉलंडला आपल्या डच मित्रांचा पाहुणचार घेण्यासाठी आले होते. त्यांच्या विनंतीवरून त्यांच्या मोटारींतून मी संध्याकाळी सहाच्या सुमारास आमस्टर्डॅमला परत आलों.

जेवण उरकतो तोंच माझे मित्र डॉ. गोव्हर्स व इतर मंडळी मला भेटण्यास आलीच. आज संध्याकाळी भेटायचे काल ठरले होतेच. डॉ. गोव्हर्स आपली मोटार घेऊन आले होते व मोटारींतून दक्षिण हॉलंडचा कांहीं भाग मला दाखविण्याचे त्यांनी योजिले होते. त्याप्रमाणे त्यांच्या मोटारींतून आम्ही आमस्टर्डॅम विमानतळ, हार्लेम हें गांव, सॅडपोर्ट व ब्लाऊमेनपोर्ट हीं नैऋत्येकडील बंदरे वगैरे भागांतून ६०-७० मैलांचा प्रवास करून रात्री १०।। ला आमस्टर्डॅमला परत आलों. हवा उत्तम होती म्हणून उघड्यावर असलेल्या एका कॅफेमध्ये आम्ही कॉफी पीत बसलों. अशी उघड्यावरची कॅफेज् हॉलंडमध्ये भरपूर आढळतात. दुसऱ्या दिवशी उजाडत आमस्टर्डॅम सोडण्याचा माझा बेत होता. म्हणून माझ्या मित्रांची भेट होण्याचा हा शेवटचा प्रसंग होता. गप्पा खूप रंगांत आल्या. कॉफीचा एक कप संपला की दुसरा मागवला जाई. असे प्रत्येक जण माझे आदरातिथ्य करित होता. शेवटी गप्पांच्या भरांत रात्रीचा एक वाजला तरी आम्हांला त्याचा पत्ता लागला नाही ! कॅफेचा मॅनेजर म्हणाला, “ कॅफे बंद करण्याची वेळ झाली आहे. ” तेव्हां आम्ही नाइलाजातें उठलों. माझ्या चार डच मित्रांचा निरोप घेण्याची पाळी आली. आम्ही सर्वजण एकमेकांच्या हातांत हात घालून रस्त्याने चाललों व त्या सर्वांनी मला माझ्या राहत्या ठिकाणापर्यंत पोचविले. शेवटी आर्त मनाने आम्ही एकमेकांचा निरोप घेतला.

रात्री उशिरां झोपलों तरी सकाळी थोडे लवकर उठावे लागले. न्याहारी करून हें पत्र लिहायला घेतले. आज आतां १० च्या गाडीने मी आमस्टर्डॅम सोडून हेगला जाणार आहे. तिथून पत्र पाठवीनच.

कळावे. ती. नाना व सौ. आई यांना शि. सा. नमस्कार.

तुझा,

भाऊ

पत्र ३१ वें

हेगमधील आकषणें

॥ श्री ॥

रॉटरडॅम (हॉलंड), दि. १७ ऑगस्ट, १९५२.

प्रिय उषास अनेक आशीर्वाद.

शनिवार दि. १६ रोजी दुपारी ११ वाजतां मी आमस्टर्डॅमहून हेगला आलों.

हेग शहराची वस्ती ५॥ लक्ष आहे. बिनेनहॉफ हा या शहराचा सर्वांत जुना भाग असून तेथें जुन्या काळच्या बऱ्याच इमारती दिसतात. हेगला खरें महत्त्व येथील शांति-प्रासादा (Peace Palace) मुळें आलें आहे. या राज-वाड्यांत तडजोडी घडविण्याचें कायमचें न्यायालय (Permanent Court of Arbitration) आणि आंतरराष्ट्रीय न्यायालय (International Court of Justice) या दोन संस्था काम करतात. या संस्थांचा इतिहास मनोरंजक व उद्बोधक आहे.

१. तडजोडी घडवून आणण्याचें न्यायालय :— १८९८ सालीं रशियाचा झार दुसरा निकोलस यानें एक जागतिक शांतता परिषद् भरविण्याची योजना मांडली. ही पहिली शांतता परिषद् १८९८ सालींच 'वनसदना' (The House in the Woods) मध्ये भरली. वाढत्या शस्त्रनिर्मितीला आळा घालणें हा या परिषदेचा मुख्य हेतु होता. पण या बाबतींत परिषदेला अपयश आलें. मात्र दोन राष्ट्रांतील तंटे मिटविण्यासाठीं तडजोडी घडवून आणण्यासाठीं एक कायमचें न्यायमंदिर स्थापण्याचा निर्णय या परिषदेत घेण्यांत आला. प्रत्यक्ष कोर्टाची स्थापना कांहीं झाली नाहीं. पण या न्यायालयास मान्यता देणाऱ्या प्रत्येक राष्ट्रानें चार मध्यस्थांचीं (Arbitrators) नांवें पाठवायचीं व दोन राष्ट्रांत तंट्या निर्माण झाल्यास या यादींतून प्रत्येक राष्ट्रानें दोन मध्यस्थ सुचवायचे. दोन राष्ट्रांचे असे चार मध्यस्थ येतील. पांचवा मध्यस्थ त्या चार मध्यस्थांनीं सुचवायचा. या पांच जणांनीं त्या दोन राष्ट्रांतील

वि. ११

तंटा सोडवायचा असें ठरलें. तंटा भिटल्यावर साहजिकच मध्यस्थांचें काम संपे व न्यायालयहि बरखास्त होई. या न्यायालयावर देखरेख ठेवण्यासाठी एक नियामक मंडळ (Board of Directors) नेमण्यांत आलें. त्या मंडळाचे सदस्य म्हणून निरनिराळ्या देशांचे जे वकील हॉलंडमध्ये असतील त्यांची नेमणूक करावी असें ठरलें. आतांपर्यंत या न्यायालयानें २३ तंटे सोडविले आहेत.

२. शांति-प्रासाद :— १८९८ सालीं भरलेल्या शांतता-परिषदेंत प्रामुख्यानें भाग घेणाऱ्या फ्रेड्रिक द मार्टेन्स (रशियन कौन्सिलर ऑफ स्टेट) याच्या मनांत तडजोड घडवून आणणाऱ्या न्यायालयाची स्वतःची अशी एक इमारत असावी असें आलें व म्हणून १९०० सालीं बर्लिनमधील अमेरिकन वकिलाची गांठ घेऊन या इमारतीस कोणी अमेरिकन नागरिक आर्थिक साहाय्य करूं शकेल का अशी त्यानें विचारणा केली. तेव्हां अँड्र्यू कार्नेजी या धनाढ्य अमेरिकन गृहस्थाचें नांव पुढें करण्यांत आलें. अँड्र्यू कार्नेजी हा एका गरीब स्कॉटिश विणकऱ्याचा मुलगा होता. पुढें त्यानें आपलें नशीब काढलें. अमेरिकेंत तो एका पोलादाच्या कारखान्याचा मालक बनला. तडजोड घडवून आणण्याच्या न्यायालयाच्या इमारतीसाठी १५ लक्ष डॉलर्सची मदत करण्याचें त्यानें कष्टूल केलें. या इमारतीस शांति-प्रासाद हें नांव द्यायचें ठरलें. इमारत हेगला बांधायचें आधीच ठरलें होतें. निरनिराळ्या शिल्पकारांकडून इमारतीची रचना मागविण्यांत आली. एका फ्रेंच शिल्पकाराची योजना मंजूर झाली व १९०७ सालीं बांधकामाला सुरुवात झाली. त्याच सुमारास दुसरी शांतता परिषद् भरली. ही इमारत बांधण्यास प्रत्येक राष्ट्रानें कांहींना कांहीं सामान द्यावें अशी फ्रेंच प्रतिनिधीनें सूचना मांडली. त्याप्रमाणें प्रत्येक राष्ट्रानें चित्रें, लांकूड, दगड इत्यादि सामान दिलें. इमारतीच्या बाहेरचा बगीचा कसा तयार करायचा याविषयीची एका इंग्रजाची योजना मान्य झाली.

२८ ऑगस्ट १९१३ रोजी ही इमारत बांधून पुरी झाली.

३. शांति-प्रासादांतील ग्रंथालय :— राष्ट्रांमध्ये तडजोडी घडविणारे न्यायालय शांति-प्रासादांत असल्यामुळें तेथें एक आंतरराष्ट्रीय कायद्याचें ग्रंथालय असावें असें ठरलें. त्याप्रमाणें सध्यां या ग्रंथालयांत

देशोदेशांची कायदेविषयक अडीच लक्ष पुस्तके असून कायद्याचे हे एक उत्कृष्ट ग्रंथालय समजले जाते. हे ग्रंथालय सर्वांना खुले आहे.

४. आंतरराष्ट्रीय न्यायदानाचे कायमचे न्यायालय—
(Permanent Court of International Justice)— ‘ लीग ऑफ नेशन्स ’ च्या सनेदेनुसार पहिल्या महायुद्धानंतर १९२२ साली या न्यायालयाची स्थापना झाली. पूर्वीच्या शांतता-परिषदेत फक्त मध्यस्थांची नावे मुचवून तडजोड घडवून आणणारे न्यायालय स्थापन झाले होते. पण आतां एक कायमचे न्यायालय (Court of Justice) निर्माण झाले. या न्यायालयाचे सुरवातीस ११ न्यायाधीश काम पहात. नंतर १५ जण काम पाहू लागले. ‘ कॉन्सिल ऑफ लीग ऑफ नेशन्स ’ व ‘ असेम्ब्ली ऑफ लीग ऑफ नेशन्स ’ यांनी हे न्यायन्याधीश ९ वर्षांच्या मुदतीने निवडलेले असत.

न्यायदानाची पद्धत :— “ न्यायालयाचा निर्णय आम्ही मान्य करू ” असे न्यायदानापूर्वी जर दोन्ही राष्ट्रांनी मान्य केले असेल तरच जो कांही न्याय दिला जाईल तो दोन्ही राष्ट्रांना बंधनकारक असतो. तंटा कोर्टापुढे आल्यानंतर प्रत्येक राष्ट्राने कोर्टापुढे आपले म्हणणे लेखी द्यायचे असते. त्यानंतर तोंडी पुरावा मांडला जातो. त्या वेळी आपली बाजू कशी बरोबर आहे याचे समर्थन प्रत्येक राष्ट्राने करायचे असते. नंतर साक्षी होतात व मग न्यायालयाचा निकाल दिला जातो. १९२२ ते ४० या काळांत ३१ तंट्यांबाबत या न्यायालयाने आपली निर्णायक मते दिली व २६ तंट्यांचे बाबतीत सल्ला दिला. हा सल्ला बंधनकारक नसतो.

१९४० साली हॉलंड जर्मनीच्या ताब्यांत गेला व या न्यायालयाचे कामकाज बंद पडले.

५. न्यायदानाचे आंतरराष्ट्रीय न्यायालय (International Court of Justice) :— वॉशिंग्टनजवळील डम्बर्टन ओक्स येथे १९४४ साली भरलेल्या परिषदेत ‘ लीग ऑफ नेशन्स ’ च्या धर्तीवर जागतिक सुरक्षिततेसाठी एक संस्था काढण्याचे ठरले. त्या संस्थेचा एक भाग म्हणून न्यायदानाचे आंतरराष्ट्रीय न्यायालय हेग येथे स्थापन करण्याचे ठरले. ही संस्था आंतरराष्ट्रीय न्यायदानाच्या कायमच्या न्यायालयाचे धर्तीवर स्थापिली

होती. १८ एप्रिल १९४६ पासून हेगच्या शांति-प्रासादांत या संस्थेचें काम-काज सुरू झालें.

६. आंतरराष्ट्रीय कायदा-समिति (Academy of International Law) :— १९२३ सालीं ही संस्था स्थापन झाली. विद्यापीठाला मिळणाऱ्या उन्हाळ्याच्या सुटीत प्रसिद्ध प्राध्यापकांनीं विद्यार्थ्यांसोटीं जागतिक कायद्यावर कांहीं व्याख्यानें द्यावीत असा या संस्थेचा मूळ हेतु होय. हीं व्याख्यानें फुकट असून त्यासाठीं कांहीं शिष्यवृत्त्याहि ठेवल्या आहेत. १९३९ सालीं ३१ राष्ट्रांतील ३५४ विद्यार्थी येथें आले. १९५० सालीं ४८ राष्ट्रांतील ५१७ विद्यार्थी आले; व ८ राष्ट्रांतील १२ प्राध्यापकांनीं व्याख्यानें दिलीं.

शांति-प्रासादाच्या प्रमुख दिवाणखान्यांतून हिंडण्यास परवानगी आहे. बरोबर वाटाडे असतात. ते निरनिराळ्या भाषांतून माहिती सांगत असतात. “हे दिवे हेग-नगरपालिकेनें दिले, हे संगमरवरी दगड इटलींतून आले, हे दरवाजे बेलजमचे, हीं बाकें ब्राझीलहून आलीं, हीं तावदानें ब्रिटननें दिलीं, हें कार्जें डेन्मार्कचें,” अशी बारीकसारीक माहिती ते पुरवतात.

विशेषतः न्यायदानाचें आंतरराष्ट्रीय न्यायालय जेथें भरतें तो ‘सर्वोच्च न्यायालय’ (Great Court of Justice) हा हॉल उत्तम आहे. एक खूप मोठें टेबल असून त्यामार्गे न्यायाधिशांना बसण्यासाठीं खुर्च्या ठेवल्या आहेत. समोर दुभाषे, लघुलेखक व वकील यांच्या जागा आहेत. त्यामार्गे प्रेक्षकांची बसण्याची सोय आहे. या दिवाणखान्यांत काचेचीं चार तावदानें असून त्यांवर मानवाचीं रानटी अवस्थेपासून तों थेट राष्ट्रांतील मतभेद युद्धाच्या मार्गानें सोडविणें बंद होईपर्यंतच्या काळांतील प्रगतीचीं चित्रें रेखाटलीं आहेत. भिंतीवर एका फ्रेंच चित्रकारानें काढलेलें चित्र आहे. त्यांत दोन योद्ध्यांना युद्धापासून परावृत्त करण्याचा प्रयत्न एक स्त्री करीत असून तिच्यामार्गे उभा असलेला पुरुष मध्यस्थीच्या मार्गानें त्यांच्यांतील भांडण मिटवीत आहे असें दृश्य आहे. सत्य व न्याय यांचें दिग्दर्शन करणाऱ्या दोन स्त्रियांचे दोन पुतळे दोन कोपऱ्यांत ठेवले आहेत.

दुसरा महत्त्वाचा दिवाणखाना म्हणजे तडजोड घडवून आणणाऱ्या न्यायालयाचा. तेथें मधोमध एक मोठें टेबल असून दुतर्फा खुर्च्या आहेत. प्रत्येक खुर्चीवर प्रत्येक देशाचें मानचिन्ह (Coat of arms) आहे. या

खुर्च्या त्या त्या देशांच्या फ्रेंच मूळाक्षरांतील अकारविल्ह्यानुसार मांडल्या आहेत. मध्यभागी ठेवलेली खुर्ची ही मुख्य चिटणिसाची. चिटणीस नेहमीं डच असतो. या खोलीचें मुख्य सौंदर्य म्हणजे भिंतींवर लटकलेले सुंदर पडदे. हे जपानी आहेत. त्यामुळें या खोलीला जपानी खोली असं म्हणतात. निरनिराळ्या प्राण्यांचें व फुलांचें जीवन त्यांवर रंगविलें आहे. सयामच्या राजानें दोन प्रचंड हस्तिदंत भेट म्हणून दिले तेहि या खोलींत आहेत. सुचक नक्षीकाम केलेलीं दोन मोठीं चिनी मातीचीं भांडी चीननें दिलीं आहेत. स्पेननें चांदीच्या चारा दौती दिल्या आहेत. मध्यभागीं एक चांदीची मोठी दौत असून ती पोर्तुगालची भेट आहे. जमिनीवर उत्कृष्ट सतरंजी अंथरली असून ती तुर्कस्तानांतून आलेली आहे.

अशा रीतीनें सर्व राष्ट्रांच्या एकजुटीनें निर्माण झालेला हा शांति-प्रासाद पाहून मीं दुपारीं एकच्या सुमारास हेग सोडलें व रॉटरडॅमला जायला निघालों. तेथें मी दीड वाजतां पोचलों. प्रथम लंच घेतली व स्टेशनसमोरील 'व्ही. व्ही. व्ही.'त (म्हणजे टूरिस्ट इन्फर्मेसन आफिसांत) गेलों. तेवढी दुपार व संध्याकाळ रॉटरडॅममध्ये काढून मला दुसऱ्या दिवशीं हॅलंड सोडायचें होतें. त्या ऑफिसांतील लोकांनीं माझी राहण्याची सोय त्यांच्याच वसतिगृहांत केली व जेवण्याची व्यवस्था मिसेस् पीअरझूम या चाईच्या घरीं केली. त्यांचें घर स्टेशनजवळच हेतें. दुपारीं ३ ते ५॥ एवढ्या वेळांत बसमधून करावयाची एक सहल व्ही. व्ही. व्ही. नें आंखली होती असें समजलें. बस रॉटरडॅम शहराभोंवतीं हिंडून येणार होती. ही सहल मला फारच सोयीची होती, म्हणून मीं सहलीसाठीं नांव नोंदविलें; व अशा रीतीनें घाईघाईनें का होईना, रॉटरडॅम शहर पाहण्याचें पुण्य लाभलें.

रॉटरडॅमची लोकसंख्या ६॥ लक्ष असून युरोपचें एक मोठें बंदर म्हणून त्याची ख्याति आहे. मास ही नदी शहराच्या मध्यभागांतून वाहत जाते. हे दोन्ही भाग नदीच्या खालून जाणाऱ्या एका बोगद्यानें जोडले आहेत. हा बोगदा ११७० यार्ड लांब आहे. गेल्या महायुद्धांत या शहरावर अतोनात बॉम्बवृष्टि झाली. त्यामुळें शहरांतील अनेक जागा ओसाड दिसतात. रेल्वे-स्टेशन भरवस्तींत असूनहि आसपास एकसुद्धां इमारत उभी नाहीं. आतां रॉटरडॅमची आधुनिक पद्धतीनें पुनर्रचना चालू आहे.

शहरांत अनेक भ्यूझियम्स आहेत. पण मला एकहि पाहायला वेळ झाला नाही.

उद्यां सकाळीं मी हॉलंड सोडून बेल्जममध्ये जाईन. यानंतर पुन्हां मॅचेस्टरला जाईपर्यंतचा माझा प्रवास मी चारच दिवसांत संपवणार आहे. या धांवपळीच्या प्रवासांत वाटेंताल प्रदेश पाहायलाहि पुरेशी उंसंत मिळेलसें वाटत नाही. तरी मी मॅचेस्टरला पांचलें कीं तिथूनच तविस्तर पत्र लिहीन. तोंपर्यंत—‘ व्हेसगूट ! ’

युरोपाचा हा जो मी धांवता प्रवास केला तो मला मोठा रम्य व उद्बोधक वाटला. ‘ जग हें चलतूचित्र आहे ’ (The world is a passing show) हें प्रवासांत यथार्थतेनें पटतें. हा प्रवास म्हणजे माझ्या आयुष्यांतील अमोल स्मृति ठरेल याची मला खात्री आहे. वर्ड्स्वर्थ कवीनें डॅफोडिल्सच्या फुलांचा एक सुंदर ताटवा पाहिला. “ मला कधीं उदासवाणें वाटूं लागलें कीं तीं सुंदर फुलें माझ्या नेत्रांसमोर नाचतात व मग माझें मनहि प्रसन्नवृत्ति धारण करते,” असें त्यानें म्हटलें आहे. माझ्या या प्रवासांतील सुंदर स्मृति माझ्या मनाला असाच दिलासा देतील असें मला वाटतें.

प्रिय उषा, तुला ती सोन्याच्या पांखराची गोष्ट माहीत आहे का ? तो पक्षी रोज रात्रीं बागेंत थायचा व सकाळीं अचानक निघून जायचा. कुण्णाला दिसायचा नाही. सकाळीं उठून बागेंत त्याला शोधायला जावें तर रोज एक सोन्याचें पीस मात्र सांपडायचें !

— मला वाटतें कीं, आपल्या जीवनांतील आनंदहि त्या पांखरासारखा आहे. माझ्या या प्रवासांतील आनंद मला आतां पुन्हां अनुभवतां येणार नाही. पण त्यानें माझ्यासाठीं रम्यमधुर स्मृतींचीं सोन्याचीं पिसें मागें ठेवलीं आहेत.

— तर्चि आतां जतन करून ठेवायचीं !

ती. नाना व सौ. आई यांना शिरसाष्टांग नमस्कार.

तुझा,

भाऊ

मननाकरितां कांहीं प्रश्न

[हीं पत्रें मुख्यतः विद्यार्थ्यांकरितां प्रसिद्ध करण्यांत येत आहेत. तीं ज्यांच्या वाचनांत येतील त्यांनीं तीं वाचल्यानंतर त्यांतील मजकुराचें मनन करावें व पुढील प्रश्नांचीं उत्तरें देण्याचा प्रयत्न करावा.]

(१) पैसे घेऊन परकीय विद्यार्थ्यांची (आणि इतरांचीहि) आपल्या घरी राहण्याची आणि जेवणाची सोय इंग्लिश कुटुंबें करतात. युरोपांतील इतर कांहीं देशांतहि अशी पद्धत आढळते.

या पद्धतीचे फायदे-तोटे कोणते ?

आपल्याकडे विद्यार्थ्यांकरितां अशी सोय करणें कितपत इष्ट व शक्य आहे ?

(२) विलायतेतील शिस्तीसंबंधींचे कोणते उद्बोधक अनुभव या पत्रांतून आले आहेत ?

असे आणखी कांहीं अनुभव तुमच्या वाचण्यांत अथवा ऐकण्यांत आले आहेत काय ?

या दृष्टीनें आपल्या सामाजिक जीवनांत कोणत्या उणिवा दिसतात ?

त्या उणिवा दूर करण्याकरितां आपण कसा प्रयत्न करावयास हवा यासंबंधीं कांहीं व्यवहार्य सूचना तुम्हांस करतां येतील काय ?

(३) विलायतेतील नाताळसारखे सण आणि आपल्याकडील दिवाळी-दसरा असे सण यांची तुलना केल्यास एकमेकांच्या कोणत्या चालीरीतींचें त्यांनीं व आपण अनुकरण करण्यासारखें आहे ?

(४) सहावे जॉर्ज यांच्या मृत्यूकडे पाहण्याचा इंग्रजांचा दृष्टिकोन कोणता होता ? अशासारख्या प्रसंगां आपल्याकडे लोकांचें वर्तन कसें असतें ? हा फरक कां ?

- (५) इंग्रजांच्या विवाहपद्धतीतील वैशिष्ट्ये कोणतीं ? त्यांच्या पद्धतीतील कोणत्या चांगल्या गोष्टी आपणांस अनुकरणीय आहेत ? आपल्या विवाहपद्धतीतील कोणत्या चांगल्या गोष्टी त्यांना अनुकरणीय वाटतील ?
- (६) राष्ट्रभाषेचा प्रश्न नॉर्वेजियन लोकांनी कसा सोडविला ? तो प्रश्न संपूर्णपणे सुटावा म्हणून आतां त्यांनी काय प्रयत्न चालविले आहेत ? आपल्याकडे त्या मानानें भाषेचा प्रश्न अवघड कां ?
- (७) बर्गन-ऑस्लो हा रेल्वेप्रवास विशेष स्मरणीय कशामुळे झाला ? त्या प्रवासांतील कोणत्या सोयी आपल्याकडे त्वरित होण्यासारख्या आहेत ?
- (८) हेलसिंकीच्या ऑलिंपिक सामन्यांत हिंदी खेळाडूंनी कोणता विशेष पराक्रम गाजविला ? इतर देशांच्या मानानें गुण मिळविण्यास भारतीयांनी कोणत्या दृष्टीनें आपले खेळ सुधारले पाहिजेत ?
- (९) पुढील देशांतील लोकांचे कोणते राष्ट्रीय गुण म्हणून म्हणतां येतील ? इंग्लंड, हॉलंड, नॉर्वे, फिनलंड, जर्मनी, डेन्मार्क.
- (१०) परदेशप्रवासाचे कोणते फायदे या पत्रांतून व्यक्त होतात ?
- (११) परदेशीय विद्यार्थ्यांनी पाहण्यासारखीं आपल्या देशांतील ठळक ठिकाणे म्हणून कोणतीं सांगतां येतील ? त्या विद्यार्थ्यांच्या प्रवासाची, राहण्याची व त्यांना तीं ठिकाणे दाखविण्याची सोय आपण कशी करू शकूं ?
- (१२) या पत्रांच्या भाषांतील गुणदोष कोणते ?

